

Hamroyev M. A.

**O'ZBEK TILIDAN
MA'RUZALAR
MAJMUASI**

TOSHKENT - 2005

Mazkur majmua o'zbek tili fanining barcha bo'limlarini qamrab olgan bo'lib, hozirgi o'zbek adabiy tili haqida ancha to'liq ma'lumot berish uchun mo'ljallangan. Bu to'plam pedagogika instituti va universitetlarining boshlang'ich ta'lim metodikasi, defektologiya va maktabgacha tarbiya fakultetlari talabalari, shuningdek, oliy o'quv yurtlariga kiruvchilar uchun o'zbek tili bo'yicha ma'lumotnoma sifatida xizmat qilishi mumkin.

- Taqrizchilar - filologiya fanlari nomzodi,
dotsent SAPAYEV Q.
- pedagogika fanlari nomzodi,
dotsent YO'LDOSHEVA SH.
- dotsent UMAROVA M.
- Muharrir - dotsent G'ULOMOVA X.
- Mas'ul muharrir - Sharofjon SARIYEV

1 – MA'RUZA

TIL HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

1.1. Til kishilarning eng muhim aloqa vositasi

Til odamlarning bir-birlari bilan muomalada bo'lishi uchun yordam beradigan eng muhim vositadir. Odamlar til vositasida o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini ifodalaydilar. Insoniyat jamiyatining shakllanishida tilning roli beqiyosdir. Til paydo bo'lgandan keyin (bu, olimlarning taxminicha, ibtidoiy jamoa tuzumi davrida yuz bergan) jamiyat tez rivojlana boshlagan. Tilsiz jamiyat, jamiyatsiz til bo'lishi mumkin emas, shuning uchun til ijtimoiy hodisa hisoblanadi, ya'ni til yakka odamga emas, balki butun jamiyatga daxldor bo'lib, shu jamiyat a'zolari yordamida shakllantirilib, rivojlanib boradi.

1.2. Tilning paydo bo'lishi

Insonning o'zi, uning ongi mehnat jarayonida paydo bo'lgani kabi, til ham insonlarning mehnat qilishi jarayonida paydo bo'lgan. Insoniyat taraqqiyotining ma'lum bir davrida, aniqrog'i, ibtidoiy jamoa tuzumi davrida odamlar mehnat qilishlari jarayonida bir-birlariga o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini bayon qilish istagi tug'ilgan va bu dastlabki oddiy tilning paydo bo'lishiga turtki bo'lgan.

Til va jamiyat bir-biriga ta'sir qilib turadigan, birining rivojiga boshqasi hissa qo'shadigan hodisalar bo'lganligi uchun jamiyatda yuz bergan o'zgarishlar tezlik bilan tilda ham aks etishi tabiiydir. Bu o'zgarishlar hammadan ko'proq tilning lug'at boyligida (leksikologiyasida), ya'ni so'zlarida o'z ifodasini topadi. Tildagi nutq tovushlari, tilning grammatik qurilishi, ya'ni gap bo'laklarining joylashuvi, so'z turkumlari tizimi uzoq vaqtgacha o'zgarmasligi mumkin. Ammo tildagi so'zlar tez-tez o'zgarib turadi. Buni biz mustaqillikka chiqqan davr mobaynida o'zbek tilidagi ayrim so'zlarning (*oblast, rayon, xirurg, ekspress* va h.) chiqib ketishi, ayrim so'zlarning esa (*marketing, menejment, kompyuter, diler* va h.) tilimizga kirib kelishi misolida ham yaqqol ko'rishimiz mumkin.

1.3. Dunyo tillari

1999 yilda er yuzi aholisi 6 mlrd.ga etdi. Mana shu aholi 2976 xil tilda gaplashadi (3; 201. Izoh: birinchi raqam – adabiyotning tartib raqamini, ikkinchi raqam – betini ifodalaydi). Ayrim darslik va qo'llanmalarda, tillarning miqdori 3000 dan ortiq deb ko'rsatiladi. (19; 21) Shundan 200 tilning har birida 1 mln. dan ortiq, 70 tilning har birida 5 mln. dan ziyod, faqat 13 tilning har birida 50 mln. dan ortiq kishi so'zlaydi. Qolganlarining har birida esa 1 mln. dan kam kishi gaplashadi.

Kavkaz tog'larida joylashgan Dog'istonda 1 mln. dan ortiq aholi bo'lib, ular 40 ga yaqin tilda so'zlashadi.

Dunyodagi tillar kelib chiqishi, lug'aviy va grammatik jihatdan yaqinligiga qarab bir necha til oilalariga bo'linadi. Yer yuzida 20 ga yaqin til oilasi bor. Til oilalari o'z navbatida til turkumlariga bo'linadi. **Hind-veyropa oilasi** quyidagi til turkumlarini o'z ichiga oladi: **hind turkumi** (hind, urdu, bengal, panjob, gujarat va h.), **eron turkumi** (fors, afg'on, osetin, kurd, tojik va h.), **slavyan turkumi** (rus, ukrain, belorus, chex, slovak, polyak, serb, makedon, bolgar, xorvat, sloven), **boltiq turkumi** (litva, latish, latgal), **german turkumi** (dat, shved, norveg, island, ingliz, golland, nemis, yangi yahudiy tili), **roman turkumi** (fransuz, provansal, italyan, ispan, portugal, rumin, moldovan tillari, o'lik lotin tili), **kelt turkumi** (irland, shotland, breton, uels), **anatoliy turkumi** (o'lik), **tohar turkumi** (o'lik). Grek, alban, arman tillari birorta turkumga mansub bo'lmasdan, shu til oilasiga kiradi.

Oltov tillar oilasiga quyidagi turkumlar kiradi: **turkiy tillar** (o'zbek, qozoq, qirg'iz, turk, turkman va boshqa jami 24 ta til), mo'g'ul, manchjur, yapon, koreys turkumlari kiradi.

Fin-ugor tillar oilasiga fin guruhi (fin, eston, karel, komi-ziryan, komi-permyak, udmurt, mariy, mordva tillari), **ugor guruhi** (venger, mansiy, xantiy tillari) mansubdir.

Som-xom tillar oilasiga semit guruhi (arab, axmar, xarari, oysor, ivrit tillari), **qushit guruhi** (galla, somali, saho, beja tillari), **berber guruhi** (kobil, shilx, rif, tamazist tillari), **chad-xom guruhi** (xuase, kotoko, angas, karekare, sura, chuzgu, mubi tillari), **arab guruhi** (qadimgi arab) kiradi.

Kavkaz oilasiga g'arbiy guruh (abxaz, abazin, adigey, kabardin, ibix tillari), **nax guruhi** (chechen, ingush, batsbiy tillari), **dog'iston guruhi** (avar, darg'in, lezgin, lak, karatin, gunzib tillari), **janubiy guruh** (megrel, chan, gruzin, kartaliy, svan, guriy) kiradi.

Xitov-tibet oilasiga tay-xitoy guruhi (xitoy, dungan, tay, laos, chjuan, vietnam tillari), **tibet-birma guruhi** (tibet, birma tillari) kiradi.

Bulardan tashqari yana **dravid, malay-polinez, avstraliya, papua, afrika** til oilalari ham bor (19; 6).

1.4. Tirik va o'lik tillar

Hozirgi paytda ma'lum bir xalq vakillari uchun muloqot vositasi bo'lib xizmat qilayotgan tillar **tirik tillar** hisoblanadi: ukrain, ozarbayjon, qirg'iz tili va b. Hozirgi davrda hech bir xalq uchun muomala vositasi bo'lib xizmat qilmayotgan, lekin qoldiqlari bizgacha yetib kelgan tillar **o'lik tillar** deb yuritiladi: lotin, qadimgi hind yoki sanskrit tili, qadimgi slavyan tili, qadimgi xorazmiy tili, qadimgi arab tili, qadimgi fors tili, so'g'd tili hozirgi paytda o'lik tillar hisoblanadi.

Lotin tili qadimgi Rim imperiyasining rasmiy tili sifatida mavjud bo'lgan. Mazkur imperiya yemirilgandan keyin bu til ham asta-sekin o'lik tilga aylana

borib, hozirgi kunda bu tilning qoldiqlarini ilmiy atamalarda uchratishimiz mumkin. Lotin tili o'rt va oliy tibbiyot o'quv yurtlarida o'qitiladi.

Qadimgi xorazmiy tili va yozuvi esa eroniy tillarning sharqiy turkumiga kirgan bo'lib, qadimgi Xorazm vohasining aholisi shu tilda gaplashgan. Bu til XI asrgacha muomalada bo'lgan va keyinchalik iste'moldan chiqqan hamda o'lik tilga aylangan.

1.5. Til va nutq

Til va nutq tushunchalari yaqin-yaqingacha farqlanmasdan kelinardi, bu ikki so'zni ma'nodosh (sinonim) so'zlar sifatida ishlataverar edik. Keyingi paytlardagi tadqiqotlar til va nutq tushunchalarini farqlash zarurligini ko'rsatadi. Til deganda ma'lum xalq tomonidan ishlatiladigan, uzoq tarixga ega bo'lgan qodisani tushunishimiz kerak. Nutq esa shu tilning ma'lum paytda va ma'lum o'rinda namoyon bo'lishidir. Ayrim olimlar til va nutq tushunchalarini farqlashda shaxmat o'yinini misol qilib keltirishadi. Shaxmat donalari, taxtasi, shaxmat o'yini qoidalari yig'indisi tilga qiyos qilinadi. Har bir shaxmatchining o'yin uslubi, o'ziga xos xususiyatlarini esa nutqqa o'xshatishadi. Demak, ma'lum so'zlar yig'indisi vositasida bitta fikrni turli ko'rinishlarda ifoda qilish mumkin. "*Ega+to'ldiruvchi+kessim*" ko'rinishidagi qolip tilga tegishli bo'lsa, nuthda shu qolip asosida son-sanoqsiz gaplar tuzish mumkin: "*Men ukamni ko'rdim//Karim kitobni oldi// Qushlar donni cho'hishdi...*" Bu esa shu nutqning yaratuvchisiga bog'liqdir. Bir kishining nutqi monolog, ikki kishining nutqi dialog, ikkitadan ortiq kishining nutqi esa polilog deb yuritiladi. Nutqning og'zaki va yozma ko'rinishlari mavjud.

1.6. Milliy (umumxalq) til, adabiy til va shevalar

Qayerda yashashidan qat'i nazar o'zbek millatiga mansub barcha odamlar tomonidan ishlatiladigan til milliy (umumxalq) o'zbek tili deb yuritiladi. Milliy til o'z tarkibiga sheva, so'zlashuv nutqi, jargonlar, vulgarizm (so'kish, qarg'ish so'zlari), varvarizm (tilda o'rinsiz ishlatilgan chet so'zlar) kabi guruh so'zlarni qamrab oladi.

Milliy tilning ma'lum qoidalarga bo'ysundirilgan, muayyan qolipga solingan, olimlar, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shakli **adabiy til** deb ataladi. Adabiy til shu tilda gaplashuvchilarning barchasi uchun tushunarli bo'lishi kerak. Umuman, millatning barcha vakillari uchun tushunarli bo'lish zarurati adabiy tilning yaratilishiga sabab bo'lgan. Milliy o'zbek tilida shevalarning ko'pligi adabiy tilga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirgan. Ayrim tillarda (misol uchun, fin tilida) shevalar kam bo'lgani uchun adabiy tilga ehtiyoj yo'q.

Rasmiy hujjatlar, badiiy va ilmiy adabiyot, vaqtli matbuot adabiy tilda yaratiladi, ommaviy axborot vositalari adabiy tilda ish ko'radi. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari mavjud.

Sheva bir millatga mansub bo'lib, lekin turli hududlarda yashaydigan odamlar tomonidan ishlatiladigan milliy til ko'rinishidir. Sheva adabiy tildan fonetik (ya'ni tovush), leksik (ya'ni so'z) va grammatik (ya'ni, qo'shimchalar va gap qurilishi) jihatdan farq qiladi.

Xalq shevalarining faqat og'zaki shakli mavjud.

Shevalarning bir-biriga yaqin bo'lgan guruqlari **lahja** deb ataladi (dialekt so'zi sheva va lahja tushunchalarini birgalikda ifodalaydi.).

O'zbek milliy tili tarkibida uchta lahja bor:

1. Qarluq lahjasi (janubiy-sharqiy guruh).
2. Qipchoq lahjasi (janubiy-g'arbiy guruh).
3. O'g'uz lahjasi (shimoliy-g'arbiy guruh).

Qarluq lahjasi asosan shahar shevalarini o'z ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro, Qarshi). Bu shevalarning muhim fonetik va morfologik belgilari quyidagilar:

1) ayrim so'zlar oxiridagi **k** tovushi **y** tarzida aytiladi: *elak - elay, terak - teray*;

2) ayrim so'zlardagi **a** tovushi **o** tarzida aytiladi: *aka - oka, nahor - nohor*;

3) bu lahjada qaratqich kelishigining qo'shimchasi yo'q bo'lib, uning o'rniga tushum kelishigi qo'shimchasi **-ni** ishlatiladi: *ukamni(ng) daftari*.

Qipchoq lahjasi shevalari O'zbekistonning barcha viloyatlarida mavjud, ular asosan qishloqlarda tarqalgan (Samarqand, Jizzax, Surxondaryo, Qoraqalpog'iston, Shimoliy Xorazm viloyatlari, Turkmanistonning Toshovuz viloyati shevalari). Belgilari quyidagilar:

1) **y** o'rnida **j** ishlatiladi: *yo'l - jo'l, yo'q - jo'q*;

2) **g'** o'rnida **v** ishlatiladi: *tog' - tov, sog' - sov*;

3) ayrim so'zlar oxirida **q** tushiriladi: *quru(q), sari(q)*.

O'g'uz lahjasi Janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qo'shko'pir, Shovot tumanlari) bir qancha shevalarni o'z ichiga oladi. Belgilari:

1) unlilar qisqa va cho'ziq aytiladi: *at (hayvon), aad (ism)*;

2) **t** tovushi **d kabi**, **k** esa **g** tarzida aytiladi: *tog' - dog', keldi - galdi*;

3) **-ning** qo'shimchasi **-ing** tarzida, **-ga** qo'shimchasi esa **-a**, **-na** tarzida aytiladi: *Urganch(n)ing qovuni, yoringa - yorima, alina (qo'liga)*.

Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qarluq lahjasiga kiradigan Farg'ona-Toshkent shevalari asos qilib olingan. Olimlarning fikricha, Toshkent shevasi fonetik jihatdan, Farg'ona shevasi morfologik jihatdan adabiy tilga asos bo'lgan. Umuman olganda, adabiy til barcha shevalarga tayanadi.

Shevalarning o'ziga xos xususiyatlari adabiy tilning ta'siri bilan asta-sekin zaiflashadi va yo'qola boradi.

So'zlashuv tilidagi so'z va grammatik shakllar barcha shevalarda qo'llanadigan, lekin adabiy tildan boshqacha tarzda shakllangan birliklardir: *kelsa - kesa, bo'lsa - bo'sa, olib kel - opkel*.

Vulgarizmlar tilda mavjud bo'lgan so'kish va qarg'ish so'zlardir: haromi, qiztaloq, yer yutkur, oqpadar va b.

Varvarizmlar tilda o'rinsiz ishlatiladigan chet so'zlar: *uspet qilolmadim, papasha, mamasha, nastroyeniyem yaxshi, znachit, tak, vau, yess* va b.

Jargonizmlar ayrim guruh kishilar tomonidan ishlatiladigan yashirin ma'noli so'zlardir: *mullajiring, loy, soqqa, qurug'i* (barchasi pul ma'nosida).

1.7. O'zbek tili va uning taraqqiyot bosqichlari

O'zbek tili oltoy tillar oilasining turkiy tillar turkumiga kiradi. Dunyoda 24 xil turkiy til bor: o'zbek, turkman, ozarbayjon, qozoq, qirg'iz, turk, uyg'ur, boshqird, qoraqalpoq, tatar, chuvash, yoqut, qorachoy, balqar, tuva, oltoy turklari, xakas, gagauz, shor, qoraim, qumiq, no'g'oy, oyrot, karagas.

O'zbek adabiy tili tarixi quyidagi davrlarni o'z ichiga oladi:

1. Qadimgi turkiy adabiy tili (X-XII asrlar). O'rxun-Enasoy yodgorliklari (VI-VII asrlar), Mahmud Koshg'ariyning "Devonu-lug'otit-turk" ("Turk tillari devoni"), Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" ("Saodatga yo'llovchi bilim") asarlari shu tilda yaratilgan.

2. Eski o'zbek adabiy tili (XIII asr - XIX asrning ikkinchi yarmigacha). Xorazmiyning «Muhabbatnoma», Rabg'uziyning "Qissai Rabg'uziy", Atoyi, Sakkokiy, Sayfi Saroyi, Lutfiy, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Turdi, Maxmur, Gulxaniy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy va boshqa ko'plab ijodkorlarning asarlari shu tilda yaratilgan.

3. Hozirgi o'zbek adabiy tili (XIX asrning ikkinchi yarmidan hozirgi davrgacha). "Turkiston viloyati gazetasi" nashr qilina boshlagan vaqtdan (1870 yildan) e'tiboran to hozirgi kungacha yaratilgan barcha asarlar hozirgi o'zbek tilining namunalari hisoblanadi (9; 6).

O'zbek tili XI asrdan boshlab mustaqil til sifatida shakllana boshladi va XIII asrda eski o'zbek adabiy tili shakllanib bo'ldi.

Eski o'zbek tilining rivoji buyuk Alisher Navoiyning nomi bilan bog'liqdir. U eski o'zbek tilining keng imkoniyatlaridan foydalangan holda ajoyib asarlar yaratibgina qolmasdan, bu tilni ilmiy jihatdan chuqur tadqiq qiluvchi "Muhokamat-ul-lug'atayn" nomli yirik ilmiy asar ham yozdi va unda o'zbek tilining boshqa tillardan, jumladan, fors-tojik tilidan hech kam emasligini ishonarli misollar bilan isbotlab berdi.

1989-yil 21-oktabrda o'zbek tili O'zbekiston Respublikasining davlat tili ekanligi haqida Qonun qabul qilindi. Shundan keyin tilimizning yangi taraqqiyot bosqichi boshlandi.

1.8. Tillar o'rtasidagi munosabatlar

O'zbek va tojik tillari turli oilalarga mansub tillardir. Shunga qaramasdan, o'zbek tilining tarkibida ko'plab tojikcha so'zlar, tojik tilining tarkibida esa ko'pgina o'zbekcha so'zlar singishib ketgan. Chunki bu xalqlar asrlar davomida qo'ni-qo'shni bo'lib yashab, madaniyat va san'atlari, udumlari, urf-

odatlari ham uyg'unlashib ketgan. Tojik tilidan o'zbek tiliga *dono, otashkurak, paypoq, dastro'mol* kabi so'zlar o'tgan. O'zbek tilidan tojik tiliga *qaymoq, qayroq, qanor, yurt* kabi so'zlar o'tgan. Lekin bu tillarning fonetikasi va grammatikasi bir-biriga o'xshamaydi.

O'zbek va rus tillari to'g'risida ham shunday fikrlarni bildirish mumkin.

1.9. O'zbek tilshunosligining rivojlanish tarixi haqida

O'zbek (qadimgi turkiy) tilini o'rganish Mahmud Koshg'ariydan boshlanadi. Bu alloma eng birinchi turkiy tilshunosi, adabiyotshunosi, elshunosi sifatida nom chiqargan olimdir. U o'zining "Devonu-lug'otit-turk" asarida turkiy tilda mavjud bo'lgan so'zlarni ma'lum turkumlarga (ot, fe'l, yordamchi so'zlarga) ajratgan. Alisher Navoiy ham tilimizni ilmiy jihatdan o'rganganligi yuqorida zikr qilindi.

O'zbek tili fan sifatida maktablarda XX asrning boshlarida o'qitila boshlandi. Ana shu davrdan boshlab tilimizni tizimli (sistemali) tarzda o'rganish boshlangan.

O'zbek tilshunosligi fanining poydevoriga dastlabki g'ishtlarni qo'yishda Muhammadamin Muhammadkarimov (Faxriddinov) (1894-1941), Munavvarqori Abdurashidxonov (1873-1931), E.D.Polivanov (1891-1938), Qayyum Ramazonov (1897-1942), A.K.Borovkov (1904-1962), F.Kamolov (1907-1966), X.Komilova (1912-1961), Ayyub G'ulomov (1914-1982) va boshqa olimlarning xizmatlari katta bo'ldi. Hozirgi kunda tilimizni tadqiq qilishda faol ishtirok etayotgan M.Asqarova, Sh.Shoabdurahmonov, A.Hojiev, A.Rustamov, N.Mahmudov, A.Nurmonov va boshqa o'nlab yirik olimlarni hurmat bilan tilga olishimiz mumkin.

1934 yili Toshkentda Til va adabiyot instituti ochildi. Bu institutda olimlar o'zbek tilini har tomonlama tadqiq qilishmoqda.

1.10. Til fanining bo'limlari

Til fani quyidagi bo'limlarni o'z ichiga qamrab oladi:

1. **Leksikologiyada** tilning lug'at boyligi o'rganiladi. Uning lug'at tuzish masalalari bilan shug'ullanadigan bo'limi **leksikografiya** deb ataladi.
2. **Fonetikada** nutq tovushlari o'rganiladi.
3. **Frazeologiyada** ko'chma ma'noli birikmalar, ya'ni iboralar o'rganiladi.
4. **So'z vasalishida** so'z yasash usullari o'rganiladi.
5. **Morfemika** bo'limida o'zak va qo'shimchalar, ularning turlari o'rganiladi.
6. **Grammatikada** tilning grammatik qurilishi o'rganiladi. U ikki bo'limdan iborat: **morfologiya** bo'limida so'z turkumlari o'rganilsa, **sintaksisda** so'z birikmasi va gap turlari o'rganiladi.
7. **Imlo (orfografiya)** to'g'ri yozishning qonun-qoidalari o'rganiladi.
8. **Tinish belgilari (puntuatsiya)** haqidagi bo'limda tinish belgilarini qo'llash qoidalari o'rganiladi.

9. **To'g'ri talaffuzda (orfoepiya)** da nutq tovushlari va so'zlarni to'g'ri aytish qoidalari o'rganiladi.

10. **Til tarixida** fonetika, lug'at boyligi, grammatikada ro'y bergan o'zgarishlar tekshiriladi.

11. **Shevashunoslikda (dialektologiya)** tildagi shevalar o'rganiladi.

12. **Uslubiyat (stilistika)da** nutq uslublari o'rganiladi.

13. **Etimologiyada** so'zlarning paydo bo'lish yo'llari o'rganiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Til insonga nimalarda yordam beradi?
2. Til qanday zaruriyat asosida paydo bo'lgan?
3. Til qaysi davrda paydo bo'lgan?
4. Tildagi o'zgarishlar ko'proq uning qaysi qismida o'z ifodasini topadi?
5. Dunyo aholisi qancha va u necha tilda gaplashadi?
6. Qancha odam gaplashishi jihatidan dunyo tillarining mavqei qanday?
7. Til oilalari va turkumlari haqida gapiring.
8. Hind-yevropa oilasiga qanday til turkumlari va tillar kiradi?
9. O'zbek tili qaysi oila va qaysi turkumga kiradi?
10. Asos (bobo) til haqida gapiring.
11. O'lik tillar haqida gapiring va ularga misollar keltiring.
12. Til va nutq haqida gapiring.
13. Umumxalq o'zbek tilining tarkibiga nimalar kiradi?
14. Adabiy til nima?
15. Shevalar haqida gapiring.
16. Lahja deb nimaga aytiladi?
17. Qarluq lahjasi va uning fonetik-morfologik belgilarini gapiring.
18. Qipchoq lahjasi va uning fonetik-morfologik belgilari haqida gapiring.
19. O'g'uz lahjasi va uning fonetik-morfologik belgilari haqida gapiring.
20. O'zbek adabiy tili qaysi lahja va shevalarga asoslanadi?
21. Dunyoda nechta turkiy til bor va ular qaysilar?
22. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari haqida gapiring.
23. Qadimgi turkiy tilning namunalari haqida gapiring.
24. Tillar o'rtasidagi munosabatlar haqida gapiring.
25. O'zbek tilshunosligi fan sifatida qachon o'qitila boshladi?
26. O'zbek tilshunosligi fanining namoyandalaridan kimlarni bilasiz?
27. Til fanining bo'limlarini sanab ko'rsating.
28. Sheva adabiy tildan qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
29. Adabiy tilning qanday shakllari mavjud?
30. Adabiy tilning ma'lum me'yorga keltirilishi deganda nimani tushunasiz?

2-MA'RUZA LEKSIKOLOGIYA

Biz o'z fikrimizni gap bilan ifodalaymiz. Gap so'zlardan tuziladi. So'z tilning qurilish materialidir, shuning uchun so'zni bilmay turib tilni bilish mumkin emas. Tildagi so'zlarning barchasi tilning lug'at boyligini, ya'ni leksikasini tashkil qiladi.

Leksika so'zi yunoncha **leksis** so'zidan olingan bo'lib, **so'z** degan ma'noni bildiradi. **Leksikologiya** so'zi esa **leksis** – so'z, **logos** – fan, ta'limot degan ma'nolarni bildiradi. Demak, leksikologiya so'z haqidagi ta'limot, fan ekan.

2.1. So'zning lug'aviy hamda grammatik ma'nolari

So'zning ikki xil ma'nosi mavjud. So'zning borliqdagi narsa, belgi, harakat, miqdor kabi tushunchalar haqidagi ma'lumoti **lug'aviy ma'no** (ayrim darsliklarda **atash ma'nosi** (20; 66) deyiladi. Lug'aviy ma'no ustiga qo'shilib, so'zning shakliy qismi orqali ifodalangan va uning ma'lum turkumga mansubligini, gapda qanday vazifa bajarishini ko'rsatuvchi ma'no so'zning grammatik ma'nosi hisoblanadi:

Misollar	Lug'aviy ma'nosi	Grammatik ma'nosi
<i>Daftarim bor.</i>	o'quv quroli	ot, bosh kelishikda, ega.
<i>Oq paxtalar ochildi.</i>	belgi, rang	sifat, oddiy daraja, aniqlovchi.
<i>Sayrga bordik.</i>	harakat	fe'l, o'tgan zamon, kesim.

Mustaqil so'zlar ham lug'aviy, ham grammatik ma'nolarga ega, yordamchi so'zlar esa faqat grammatik ma'noga ega bo'ladi. So'zning lug'aviy ma'nosi leksikologiyada, grammatik ma'nosi grammatikada o'rganiladi.

So'zning lug'aviy ma'noga qo'shimcha tarzda ifodalaydigan salbiy yoki ijobiy bo'yoqlari **hissiy-ta'siriy bo'yoqlar** deyiladi: *novcha* (bo'yoqsiz) – *naynov* (salbiy bo'yoq). Bu bo'yoqlar har bir so'zda bo'lavermaydi.

So'zning ma'lum uslubga mansubligini ko'rsatuvchi belgi **uslubiy belgi** deb ataladi (uslublar haqida keyingi ma'ruzalarda so'z yuritamiz): *ozod* (uslubiy betaraf) – *hur* (badiiy uslub).

2.2. Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar

Ayrim so'zlar gapdan tashqarida ham, gap ichida ham bir ma'noni bildiradi. Bunday so'zlar **bir ma'noli (monosemantik)** so'zlar deyiladi. Gapdan tashqarida bir ma'noni, gap tarkibida boshqa ma'noni ifodalaydigan so'zlar **ko'p ma'noli (polisemantik)** so'zlar deyiladi. *Qush, chumchuq, men, sen, kechagi, bugun* kabi so'zlar bir ma'noli so'zlardir. *Tosh yo'l, tosh yurak.* Bunda *tosh* so'zi ko'p ma'noli so'zdir. Polisemiya (ko'p ma'nolilik) tildagi deyarli barcha turkum so'zlariga xosdir.

Yasovchi qo'shimchalarning ko'p ma'noliligi sababli ham yasama so'z ko'p ma'noga ega bo'lishi mumkin: *Yog'li (yog'i bor) qo'lini sochiqqa ardi. Yog'li (yog'i ko'p) palov yedik.*

2.3. So'zning o'z va ko'chma ma'nolari

Ayrim so'zlarning o'z ma'nosi va ko'chma ma'nosi bo'ladi. So'zning gapdan tashqarida ifodalaydigan, nutq jarayoniga bog'liq bo'lmagan ma'nosi **bosh (o'z) ma'no** deyiladi. So'zning boshqa so'zlar yordamida aniqlanadigan, izohlanadigan ma'nosi **ko'chma ma'no** deyiladi: *ko'z* - ko'rish a'zosi (o'z ma'no), *ignaning ko'zi* - ko'chma ma'no.

2.4. So'z ma'nosining o'zgarishi

Ma'no o'zgarishi o'z ichiga ma'no ko'chishi, ma'no torayishi, ma'no kengayishi kabi hodisalarni qamrab oladi:

2.4.1. Ma'no ko'chishi

O'zbek tilida ma'no ko'chishning quyidagi usullari mavjud:

1. Metafora (grekcha: ko'chirish) – biror predmet shaklining, belgisining, harakatining o'xshash tomonini boshqasiga ko'chirishdir: **s h a k l i y** o'xshashlik – *odam qulog'i* (o'z ma'no.)- *qozonning qulog'i* (ko'chma ma'no). Umuman mavjudotlarning a'zolari bilan bog'liq ko'chishlar juda ko'p uchraydi: *stolning oyog'i, arraning tishi, varrakning dumi, o'choq og'zi, ariqning labi, egarning qoshi, yog'ochning beli, maktabning biqini (yonboshi), rubobning qorni, ko'chaning boshi, kemaning tumshug'i* va hokazo. **Belgi o'xshashligi** – yengil eshik (o'z ma'no) – yengil ta'zim (ko'chma ma'no): *issiq yuz, sovuq xabar, shirin so'z, achchiq haqiqat, oq (qora) ko'ngil, bemaza gap, yorug' yuz, ochiq ko'ngil. H a r a k a t* o'xshashligi – *ipni uzmoq* (o'z m.) – *qarzni uzmoq* (ko'chma ma'no). O'zbek tilidagi harakat bildiruvchi deyarli har bir so'z ko'chma ma'noga egadir.

2. Metonimiva (grekcha: qavta nomlash) - narsa, belgi va harakatlar o'rtasidagi aloqadorlik asosida ma'no ko'chishidir. Bunda: 1) narsaning nomi shu narsa ichidagi boshqa bir narsaga ko'chiriladi: *auditoriya* – xona; *auditoriya kuldi* – xona ichidagi odamlar; 2) narsaning nomi shu narsaga asoslangan o'lchov birligi nomiga ko'chiriladi: *qop* – narsa = *besh qop shakar* (o'lchov birligi);

3) o'lchov birligi nomi shu o'lchov birligi bilan bog'liq bo'lgan narsa nomiga ko'chiriladi: *to'qson besh* – o'lchov birligi = *to'qson besh choy* – choy navi; 4) muallifning nomi uning asarlariga ko'chiriladi: *Navoiyni ko'p mutolaa qilgan*.

3. Sinekdoxa (grekcha: birga anglash, nazarda tutish) – shaxs yoki predmet qismi nomini aytish bilan o'zini tushunish yoki o'zining nomini aytish bilan uning qismini tushunish asosida ma'no ko'chishidir. (Ayrim darsliklarda sinekdoxa usuli metonimiyaning bir ko'rinishi sifatida beriladi (8; 85):

1) qism nomi butunga ko'chadi: *Dunyoda o'zimizdan keyin qoladigan tuyog'imiz...* (A. Qodiriy). *Tirnoq* (farzand ma'nosida), *ko'z* (mahalla qora ko'zlari), *quloq* (*Eshitgan quloq nima deydi*), *qo'l*, *oyoq* (*egri qo'llar, qing'ir oyoqlar* – o'g'rilar ma'nosida), *bosh* (*Bu bosh nimalarni ko'rmadih!*), *yosti* (hayot, umr ma'nosida – *Urush ko'plarning yostig'ini quritdi*), *yurak* (*Sher yuraklar jangda chekinmaydilar!*), *bo'yin* (... *yo'g'on bo'yinlar bekor yurishibdi*), *tish* (*Sichqon tish tirjayib javob berdi...*), *soch* (*Jingalak soch burilib qaradi.*), *yuz* (*Rapida yuz yoyilib kuldi.*) so'zlari ham sinekdoxaning shu turiga misol bo'la oladi. 2) butun nomi qismga ko'chadi: *qo'l* (*Besh qo'l barobar emas*), *panja* (*Besh panjangni og'zingga tiqma*), *osh* (umuman ovqat

ma'nosidan palov ma'nosiga ko'chadi) kabi so'zlardagi ma'no ko'chishi sinekdoxaning shu turiga misol bo'la oladi.

4. Kinoya – so'zlarning aks ma'noda qo'llanishidir. Bunday ko'chishlarni tushuntirish uchun so'zlar yozuvda qo'shtirnoqqa olinadi: *Qo'shinning oldingi qismi "dushman" lagerini egallashga ulgurgan edi.*

5. Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi narsalarning bajaradigan vazifasi o'xshashligi jihatidan ma'no ko'chishidir: *o'q* – yoy o'qi; *o'q* – miltiq o'qi, *tomir* – daraxt ildizi; *tomir* – qo'l tomiri, *siyoh* – yozuvda qo'llanadigan qora rangdagi suyuqlik (*siyoh* – fors-tojikcha *qora* deganidir), *siyoh* – yozuvda shu vazifani bajaradigan har qanday rangdagi suyuqlik, *chiroq* – kerosin bilan yonadigan yorug'lik taratuvchi asbob, *chiroq*– elektr toki yordamida yorug'lik taratuvchi xuddi shu vazifani bajaradigan asbob, *ko'mir* – ilgarilari o'tinni ko'mib kuydirish orqali olinadigan yoqilg'i turi, *ko'mir* – yer ostidan qazib olinadigan va xuddi shu vazifani bajaradigan yoqilg'i turi.

2.4.2. Ma'no torayishi

Bunda oldin keng ma'noni bildirgan so'z ma'nosidagi ayrim belgilar kamayib, uning ma'nosi torayadi. Qadimda *dehqon* deganda quyidagi ma'nolar anglashilgan: 1) katta yer egasi; 2) qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan shaxs; 3) o'z yerida boshqalar mehnatidan foydalanadigan shaxs. Hozirgi paytda bu so'zning bitta ma'nosi, ya'ni "qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi shaxs" degan ma'nosigina saqlanib qolgan. Yana bir misol: *yaroq* (yaramoq so'zidan olingan)– zarur bo'lgan narsalarning jami; hozir esa faqat "hujum qilish yoki himoyalaniish uchun ishlatiladigan qurol" ma'nosigina saqlanib qolgan. Turdosh otlarning, sifat, son, olmosh, fe'l turkumidagi so'zlarning atoqli otga o'tishi ham ma'no torayishiga misol bo'la oladi: *zafar* (g'alaba) – turdosh ot = *Zafar* (ism) – atoqli ot; *go'zal* – sifat = *Go'zal* (ism) – atoqli ot; *sakson* – son = *Sakson ota* (ism) – atoqli ot; *kimsan* – so'roq olmoshi = *Kimsan* – odam ismi; *sotib oldi* – fe'l, *Sotiboldi* - atoqli ot.

2.4.3. Ma'no kengayishi

Bunda so'z ma'nosi yangi mazmun hisobiga kengayadi, lekin bu ko'chma ma'nolar hisobiga yuz bermaydi, balki bosh ma'noning kengayishi hisobiga yuz beradi. Masalan: *suv* so'zi hozirgi paytda "ichimlik" ma'nosidan tashqari "anor suvi", "oshqozon suvi", "mineral suv" degan ma'nolarda ham ishlatiladi. Bu ma'nolar ko'chma ma'nolar emas, balki bir ma'noning turli qirralaridir.

Atoqli otlarning turdosh otlarga o'tishi ham ma'no kengayishiga misol bo'la oladi: *Makintosh* – ism, *makintosh* – kiyim turi; *Xosiyatxon* – ayollar ismi, *xosiyatxon* – atlas turi, *Volt* – mashhur fizik olimning familiyasi, *volt* – elektr toki kuchlanishi birligi.

2.5. So'zlarning shakl va ma'no munosabatlariga ko'ra turlari

Tildagi ayrim so'zlar shakliy jihatdan, ayrimlari ma'no jihatidan, bir xillari esa talaffuzi jihatidan o'xshash bo'ladi. Ayrim so'zlarning ma'nolari esa bir-biriga qarama-qarshi bo'ladi. Ana shu xususiyatlarga ko'ra so'zlar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Omonimlar (shakldosh so'zlar) - grekcha *homos* – “bir xil”, *onoma* yoki *onyma* – “nom” degan ma'nolarni ifodalab, talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo ma'nosi har xil bo'lgan so'zlardir: *yuz* (ot) – *yuz* (son), *tut* (daraxt)– *tut* (harakat).

Omonimlar bir so'z turkumiga (*yosh* – ko'z yoshi, *yosh* – umr o'lchovi), ikki xil so'z turkumiga (*och* – sifat, *och* - fe'l), uch xil so'z turkumiga (*oshiq* – ot, *oshiq* – fe'l, *oshiq* – sifat; *hur* – ot, *hur* – sifat, *hur* - fe'l) ham oid bo'lishi. Bir turkum doirasidagi omonimlik asosan ot va fe'llarda mavjud. Bunday omonim so'zlar qo'shimchalar qabul qilganda ham omonimligini saqlab qolaveradi. Omonimlar va ko'p ma'noli so'zlarni o'zaro farqlash zarur. Ko'p ma'noli so'zlar qancha ma'noga ega bo'lmasin, bu ma'nolar o'zaro bog'langan bo'ladi. Omonimlar boshqa-boshqa so'zlar bo'lgani uchun ularning ma'nolari o'rtasida bog'lanish bo'lmaydi. “Ko'p ma'noli so'zlar o'z va ko'chma ma'nolarda qo'llanishidan hosil bo'lsa, omonimlar shakli o'xshash ikkita va undan ortiq so'zlardir”(20; 66).

Ko'p ma'noli so'zlar ma'nolari o'rtasida aloqa uzilsa, omonim vujudga keladi: *kun* – quyosh (o'z ma'no); *kun* – sutkaning quyosh bilan yoritiladigan yorug' qismi (ko'chma ma'no); *dam* – nafas (o'z ma'no), *dam* – temirchi bosqoni (ko'chma ma'no), *dam* - hordiq (ko'chma ma'no); *ko'k* – rang (o'z ma'no), *ko'k* – osmon (ko'chma ma'no), *gap* – nutq va til birligi (o'z ma'no), *gap* – ziyofat (ko'chma ma'no). Hozir bu so'zlar o'zaro omonimdir.

Omonimlarning quyidagi turlari mavjud:

1) leksik (lug'aviy) omonimlar so'zlar o'rtasidagi omonimlikdir; *soch* – a'zo, *soch* – harakat, *oq* – rang, *oq* – harakat.

2) frazeologik omonimlar iboralar, ya'ni ko'chma ma'noli, ta'sirchanlikka ega bo'lgan birikmalar o'rtasidagi omonimlikdir: *boshga ko'tarmoq* – e'zozlamoq = *boshga ko'tarmoq* – to'polon qilmoq; *ko'z yummoq* – vafot etmoq = *ko'z yummoq* – e'tibor bermaslik.

3) grammatik omonimlar ikki xil bo'ladi: **a) morfologik omonimlar** qo'shimchalar o'rtasidagi omonimlik: *to'kin* dasturxon (sifat yasovchi) – *ekin* (ot yasovchi); **b) sintaktik omonimlar** so'z birikmalari yoki gaplar o'rtasida bo'ladi: so'z birikmalarining omonimligi: *yolg'ondan hayron bo'lmoq* (yolg'on gapdan hayron bo'lmoq) – *yolg'ondan hayron bo'lmoq* (yolg'ondakamiga, jo'rttaga hayron bo'lmoq). Gaplarning omonimligi: *Karimjon akam keldimi?* – *Karimjon, akam keldimi?* (1-gapda *Karimjon* so'zi ega, 2-gapda bu so'z undalma hisoblanadi).

2. Sinonimlar (ma'nodosh so'zlar) - grekcha *synonymos* yoki *synonymon* – “bir nomli” degan ma'noni bildirib, shakli har xil bo'lsa ham, ma'nolari bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlardir. Sinonim so'zlar bir xil

predmetlarni (*ovqat, osh, taom*), predmetning bir xil belgisini (*ishchan, harakatchan, tirishqoq*), bir xildagi harakatni (*asramoq, saqlamoq*) bildiradi.

Bunday soʻzlar ikki yoki undan ortiq soʻzdan iborat boʻlgan sinonimik qatorni tashkil etadi. Bu qatordagi maʼnosi betaraf boʻlgan, koʻp qoʻllanadigan soʻz **asosiy soʻz (dominanta, bosh soʻz)** deb ataladi: chiroyli, *goʻzal, koʻhlik*.

Koʻp maʼnoli soʻzlar koʻchma maʼnosida boshqa soʻzlar bilan sinonim boʻlishi mumkin: *oʻqishni bitirmoq – oʻqishni tugatmoq; ishni bitirmoq – ishni bajarmoq; sotib bitirmoq – sotib yoʻqotmoq*.

Sinonim soʻzlar nutqning taʼsirli boʻlishiga yordam beradi. Ular bir xil soʻz turkumiga oid boʻladi: *yuz, bet, aft, bashara, turq, chehra, oraz, jamol* (ot); *hayoli, andishali, oriyatli, iboli* (sifat); *yarim, ikkidan bir* (son), *hamma, bari, barcha* (olmosh); *gapirdi, soʻzladi* (feʼl), *koʻp, moʻl, bisyor* (ravish); *va, hamda* (bogʻlovchi); *kabi, singari, yangligʻ* (koʻmakchi); *xuddi, naq* (yuklama) va hokazo.

Tildagi oʻzlashma (boshqa tildan kirgan) soʻzlar oʻzbekcha soʻzlar bilangina emas, balki oʻzaro ham sinonim boʻlishi mumkin: *respublika* (lot.) – *jumhuriyat* (arab.). Tub soʻzlar yasama soʻzlar bilan sinonim boʻlishi mumkin: *his* (tub) – sezgi (yasama), *savol* (tub) – *soʻroq* (yasama), *hoʻl* (tub) – *quruh* (yasama). Sinonimik qatordagi soʻzlar eskirishi mumkin: *odat, rasm, urf, fan* (rasm, odat); *iltimos, oʻtinch, tavallo; oqsoq, choʻloq, lang*.

Sinonimlarning quyidagi turlari mavjud:

1) leksik (lugʻaviy) sinonimlar. Bular ham ikki xil boʻladi: **a) toʻliq sinonimlar** har jihatdan teng keladigan, oʻzaro farq qilmaydigan, birining oʻrnida ikkinchisini bemaʼlol qoʻllash mumkin boʻlgan sinonimlardir (bular yana **leksik dubletlar** deb qam yuritiladi): *kosmos – fazo, respublika – jumhuriyat*

b) maʼnoviy sinonimlar ayrim maʼno nozikliklari bilan farq qiladigan, birining oʻrnida ikkinchisini har doim ham qoʻllab boʻlmaydigan sinonimlardir: *ovqat, taom, yemish, xoʻrak; kuldi, jilmaydi, tirjaydi, irjaydi, ishshaydi, irshaydi, xoxoladi*; **2) frazeologik sinonimlar:** *boshi osmonda – ogʻzi qulogʻida – doʻppisini osmonga otmoq* (oʻta xursand).

3) leksik-frazeologik sinonimlar soʻz va ibora oʻrtasidagi maʼnodoshlikdir: *yuvosh – qoʻy ogʻzidan choʻp olmagan*.

4) grammatik sinonimlar ikki xil boʻladi: **a) morfologik sinonimlar:** *adabiyotchi – adabiyotshunos, keldilar – kelishdi*.

Qoʻshimcha va koʻmakchilarning oʻzaro sinonimligi ham morfologik, yaʼni grammatik sinonimlar jumlasiga kiradi: *maktabga ketdi – maktab tomon ketdi*.

b) sintaktik sinonimlar erkin soʻz birikmalari yoki gaplar oʻrtasidagi sinonimlikdir: *dala ishlari – daladagi ishlar; kitobni oʻqidi – Kitob oʻqildi*.

4) shartli sinonimlar maʼlum gap yoki matn ichidagina oʻzaro sinonim boʻlgan soʻzlardir: *Nega kerak edi shu chiroy, shu oʻt? Shu yoniq yulduzni koʻzga yashirmoq? (H.O.)*. Bu misoldagi *chiroy, oʻt* va *yoniq yulduz* soʻzlari oʻzaro shartli sinonimlar hisoblanadi.

3. Antonimlar (zid maʼnoli soʻzlar) - grekcha *anti* – “zid”, “qarama-qarshi”, *onoma* yoki *onyma* “nom” degani boʻlib, qarama-qarshi tushunchalarni ifodalaydigan soʻzlardir. Antonimik juftlikdagi soʻzlar faqat

bir xil soʻz turkumlariga oid boʻladi: *yer-osmon* (ot), *uzun-qisqa* (sifat), *koʻp-oz* (ravish), *keldi - ketdi* (feʼl).

Antonimik juft hosil boʻlishi uchun ikkita mustaqil tushuncha maʼno jihatdan oʻzaro qarama-qarshi boʻlishi kerak. Feʼllardagi boʻlishli-boʻlishsizlik xususiyati antonimlikni vujudga keltirmaydi.

Koʻp maʼnoli soʻzlar har bir maʼnosi bilan ayrim-ayrim soʻzlarga antonim boʻlishi mumkin: *qattiq yer – yumshoq yer; qattiq (xasis) odam – saxiy odam*. Antonimik juftlar koʻchma maʼno ifodalashi mumkin: *tun-u kun* (ravishga koʻchgan), *achchiq-chuchuk* (otga koʻchgan).

Bir sinonimik qatordagi antonim soʻz sinonimik qatordagi barcha soʻzlarga antonim boʻladi: *chiroyli – goʻzal – xushroʻy – koʻhlik = xunuk – badbashara – badburush – taʼviya*.

Antonimlikda uchta belgi bor: 1) shakliy jihatdan har xillik; 2) maʼno jihatdan har xillik; 3) maʼnodagi oʻzaro zidlik. Ana shu uchta belgiga ega boʻlgan ikkita soʻzgina oʻzaro antonim boʻlishi mumkin.

4. Paronimlar (talaffuzdosh soʻzlar) - ruscha *para*, yaʼni “juft” va grekcha *onoma* yoki *onyma*, yaʼni “nom” degani boʻlib, aytilishi bir-biriga yaqin, ammo yozilishi va maʼnosi har xil boʻlgan soʻzlardir. Paronimlar koʻpincha bir tovush bilan bir-biridan farq qiladi: *asr - asir, shox - shoh, amr - amir*.

Paronimlar baʼzan ogʻzaki nutqda, badiiy asarlarda uchraydi. Ular bir soʻz turkumiga ham, turli soʻz turkumlariga ham oid boʻlishi mumkin: *zirak* (ot) - *ziyrak* (sifat); *asr* (ot) - *asir* (ot). Paronimlarning quyidagi turlari mavjud:

1) lugʻaviy (leksik) paronimlar: *shox-shoh, asl-asil, nufuz-nufus, dara-dala, dadil-dalil*; **2) frazeologik paronimlar:** *joni kirdi* (rohatlanmoq) – *jon kirdi* (tetiklashmoq), *ogʻziga qaramoq* (tinglamoq) – *ogʻziga qaratmoq* (mahliyo qilmoq).

Paronimiya adabiy meʼyor boʻyicha talaffuz etmaslik natijasida yuzaga keladi.

5. Uyadosh soʻzlar bir turdagi narsa, belgi, voqea-hodisa, harakat maʼnolarini ifodalaydigan, bir mazmuniy guruhga mansub boʻlgan soʻzlardir: **kiyim turlari:** *koʻylak, shim, kostyum, doʻppi*; **rang turlari:** *oq, qizil, sariq*; **ruhiy holatni bildiruvchi harakat turlari:** *yigʻlamoq, kulmoq, xoʻrsinmoq*. Uyadosh soʻzlarni sinonim soʻzlardan farqlash kerak. Sinonimlar bir tushunchaning turli qirralarini ifodalaydi, uyadosh soʻzlar esa bir-biriga yaqin tushunchalarni ifodalaydi.

Takrorlash uchun savollar

1. *Leksikologiya* soʻzining maʼnosi va mohiyatini tushuntiring.
2. Soʻzning lugʻaviy maʼnosi deganda nimani tushunasiz? 3. Soʻzning grammatik maʼnosi deganda nimani tushunasiz? 4. Hissiy-taʼsiriy boʻyoqlar haqida gapiring.
5. Uslubiy belgi nimah 6. Bir maʼnoli soʻzlar haqida gapiring va misollar keltiring.
7. Koʻp maʼnoli soʻzlar haqida gapiring va misollar keltiring.
8. Koʻp maʼnoli soʻz va omonimlarning farqi nimadah 9. Yasovchi affiksning koʻp maʼnoliligi tufayli koʻp maʼno kasb etgan soʻzlar haqida gapiring.
10. Oʻz maʼno va koʻchma maʼno haqida

- gapiring. 11. Metafora usuli haqida gapiring. 12. Metonimiya usuli haqida gapiring. 13. Sinekdoxa usuli haqida gapiring. 14. Kinoya usuli haqida gapiring. 15. Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chish usuli haqida gapiring. 16. So'zlar shakl va ma'no munosabatlariga ko'ra qanday turlarga bo'linadi? 17. Omonimlar va ularning turlari haqida gapiring. 18. Ko'p ma'noli so'zlar ma'nolari o'rtasida bog'lanish yo'qolishi natijasida paydo bo'lgan omonimlar haqida gapiring. 19. Sinonimlarning ta'rifini aytib, misollar keltiring. 20. Sinonimik qator va dominanta (bosh so'z) haqida gapiring. 21. O'zlashma va yasama so'zlarning sinonimik xususiyatlari haqida gapiring. 22. Sinonimlarning turlari haqida gapiring. 23. Antonimlarning ta'rifini ayting va misollar keltiring. 24. Ko'p ma'noli so'zlarning antonimik xususiyatlari haqida gapiring. 25. Antonimlikdagi uchta belgi haqida gapiring. 26. Paronimlar haqida gapiring. 27. Paronimlarning omonimlarga o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring. 28. Antonim, omonim sinonim va paronimlardan qaysilari so'zning ma'no tomoni bilan, qaysilari shakl tomoni bilan bog'liq? 29. Uyardosh so'zlar haqida gapiring.

3 - M A ' R U Z A

3.1. O'zbek tili lug'atining boyish manbalari

O'zbek tili so'z boyligi fan, texnika va san'atning rivoji bilan bog'liq holda yildan-yilga boyib bormoqda. Boyish, asosan, ikki manbaga asoslanadi:

1. O'zbek tilining ichki imkoniyatlari (ichki manba). Bunda ko'pincha so'z yasash orqali yangi so'zlar hosil qilinadi: *sinfdosh, limonzor, namunali, jarachi, vazirlik, tinchliksevar, guldasta, MDH, O'zMU* va b.

Shevalardan so'z olish ham ichki manba hisoblanadi: *oyi, bolish, dugona, et* (go'sht).

2. Boshqa tillardan so'z olish (tashqi manba). O'zbek xalqi qadim zamonlardan buyon boshqa xalqlar bilan aloqada bo'lib kelgan. Bu tilimizda ham aks etgan. O'zbek tiliga boshqa tillardan kirgan quyidagi so'zlarni misol qilib keltirish mumkin: **1) arabcha:** *kitob, maktab, ma'no, harakat, sanoat muomala, doim, me'da, a'lo, san'at, asosiy, ommaviy, oddiy, milliy, abadiy, ammo, biroq, balki, va, lekin, vaholanki* (o'zbek tilidagi arabcha so'zlar ko'proq ot va sifat turkumiga tegishli bo'lib, ularning belgilari quyidagilardir: ikkita unli yonma-yon keladi: *doim, shoir, muomala, shijoat, shuur, inshoot, murojaat, tabiiy*; ayirish (tutuq) belgisi (') ishtirok etadi: *ma'no, qal'a*; ko'pincha yumshoq **h** tovushi qatnashadi; *-iy, -viy* qo'shimchalarini olib yasalgan bo'ladi) **2) fors-tojikcha:** *barg, anor, korxon, nodon, dono, kamtar, tilla, kaptar, dasturxon, dastro'mol, poydevor, poyafzal, darhol, darvoza, xursand, farzand, do'st, go'sht, sust, past, g'isht* (Ko'rinyaptiki, fors-tojikcha so'zlarda *poy, dast, dar* kabi qismlar qatnashyapti, so'zlar oxirida jarangsiz undoshlardan keyin **t**, jaranglidan keyin **d** tovushlari ishtirok etyapti); **3) mo'g'ulcha:** *tuman, navkar, yasovul, yasoq*; **4) uyg'urcha:** *manti, lag'mon, manpar*; **5) xitoycha:** *choy* (xitoy tilida *tsay* deyilar ekan); **6) ruscha:** *stol, stul, ruchka, samolyot, parovoz, paroxod, pulemyot, pero, cho't* (schyot).

Rus tilidan olingan soʻzlar orasida asli kelib chiqishi boshqa tillarga xos soʻzlar ham bor: *buxgalter, soldat, tank, shtab* (nemischa), *palto, triko* (frantsuzcha), *klub, futbol* (inglizcha), *tomat, limon* (ispancha).

Boshqa tillardan oʻtgan soʻzlar **olinma (oʻzlashma) soʻzlar** deyiladi. Oʻzbek tilidan ham boshqa tillarga soʻzlar oʻtgan: *oʻrik, anjir, somsa* (ruscha: *uryuk, injir, samsa*). *Karandash* (qora tosh), *kavardak* (qovurdoq), *yeralash* (aralash), *utyug* (oʻti yoʻq) kabi soʻzlarning ham rus tiliga oʻzbek tilidan oʻtganligi isbotlangan. Hozirgi paytda oʻzbek tilida ishlatilayotgan *bekat* soʻzi ham yevropa tillarida *piket* tarzida qoʻllanayotganligi fanga maʼlum. Soʻzlarning kelib chiqishini izohlaydigan lugʻatlar **etimologik lugʻatlar** deb ataladi.

3.2. Soʻzlarning ishlatilish darajasiga koʻra guruhleri

Bu jihatdan tilimizdagi soʻzlarni ikkita guruhga boʻlish mumkin:

1. Umumxalq ishlatadigan soʻzlar kundalik turmushda hammaning nutqida tez-tez qoʻllanadigan soʻzlardir: *non, suv, bugun, kim, besh, yaxshi, sotdi* va b. Bularni yana **faol soʻzlar** ham deyishadi. Ular tilning asosiy soʻz boʻyligidir.

2. Umumxalq ishlatmaydigan soʻzlar turli sabablarga koʻra kundalik turmushda hammaning nutqida ham tez-tez qoʻllanavermaydigan soʻzlardir. Bularni yana **nofaol soʻzlar** ham deyishadi. Bu soʻzlarni quyidagi guruhlarga boʻlish mumkin:

1) atamalar (terminlar) - ilm-fan, texnika, sanʼatga xos soʻzlardir. Bular odatda bir maʼnoni bildiradi: *urgʻu, kesim, undalma* va b. Atamalar ilmiy nutqda qoʻllanadi. Ular ikki xil usul bilan hosil hilinadi: a) umumxalq ishlatadigan soʻzlar orasidan ayrimlarining maʼnosi torayib, umumxalq tilida bir maʼnoni, ilmiy nutqda esa boshqa maʼnoni ifodalaydigan boʻlib qoladi: *feʼl* (umumxalq tilida xarakter, *feʼl-atvor* maʼnosini, ilmiy tilda soʻz turkumi nomini bildiradi); b) boshqa tillardan soʻz olish orqali hosil qilinadi: omonim, paronim va b.; **2) shevaga xos soʻzlar** - maʼlum hududdagina ishlatilib, faqat shu yerda yashovchi kishilarga tushunarli boʻlgan soʻzlardir: xorazmcha *momo* (buvi), *gashir* (sabzi), *moyak* (tuxum), *oʻjak* (buzoq), *taxya* (doʻppi), *secha* (chumchuq), *taka* (yostiq), *hovva* (ha); fargʻonacha *shatta* (shu erda), *valish* (ishkom) *paqir* (chelak); buxorocha *kallapoʻsh* (doʻppi), *inak* (sigir), *nana* (ona); toshkentcha *ada* (ota), *doda* (bobo); Yozuvchilar badiiy asarlarida qahramonlarning qayerlik ekanini, tilidagi xususiyatlarni koʻrsatish uchun ularning nutqida baʼzan shevaga xos soʻz va qoʻshimchalarni ham ishlatadilar. 3) *kasb-hunarga oid soʻzlar* - maʼlum kasb-hunar egalari ishlatadigan soʻzlardir. Tikuvchilik: *andoza, angishvona, qatim, bichiq* va b. Yozuvchilar badiiy asarlarida qahramonlarning mehnat faoliyatini koʻrsatish uchun ularning kasb-hunarlariga oid soʻzlardan ham foydalanadilar.

4) eskirib qolgan soʻzlar – kundalik hayotda ishlatilmaydigan boʻlib qolgan soʻzlardir. Jamiyat toʻxtovsiz rivojlanib boradi. Yillar oʻtishi bilan mehnat qurollari, kiyim-kechak, uy jihozlarining yangi nusxalari paydo boʻladi,

eskilarining ba'zilari ishlatilmaydigan bo'lib qoladi, natijada ularni ifodalovchi so'zlar ham bora-bora juda kam qo'llanadi yoki iste'moldan chiqib ketadi. Eskirgan so'zlar ikkita guruhga ajratiladi:

a) tarixiy so'zlar – hozirda mavjud bo'lmagan narsa-hodisalarning iste'moldan butunlay chiqib ketgan nomlaridir; bunda so'z o'zi ifodalagan tushuncha bilan birgalikda eskiradi: *mingboshi, ellikboshi, kanizak, omoch, dodhoh, mumsik, xalfa, mo'ndi...*

b) arxaik so'zlar hozirda mavjud bo'lgan narsa-hodisalarning eskirib qolgan atamalaridir; bunda so'z eskiradi, lekin tushuncha eskirmaydi, u boshqa so'z bilan ifodalanadigan bo'lib qoladi. Bunday so'zlar iste'moldan chiqish arafasida turgan, hozirgi tilda sinonimi bo'lgan so'zlardir (qavs ichida hozirgi tildagi sinonimlari berilgan): *rayon* (tuman), *ekspress* (tezyurar), *oblast* (viloyat), *vrach* (shifokor), *xirurg* (jarroh), *injener* (muhandis), *redaktor* (muharrir), *redaktsiya* (tahririyat), *ulus* (xalq), *bitik* (yozuv) ...

5) yangi paydo bo'lgan so'zlar - fan, texnika va san'atning rivojlanishi bilan tilda yangi paydo bo'lgan tushunchalarning nomlarini ifodalovchi so'zlardir: *xokkeychi, limonzor, fermer, teleminora, kompyuter, disket, sayt, fayl, chip, shou, debat...*

6) jargon so'zlar (frantsuzcha jargon – “buzilgan til” degani) - qiziqishlari, mashg'ulotlari umumiy bo'lgan odamlar (saroy aristokratiyasi, savdogarlar, otarchilar, talabalar, o'quvchilar) tomonidan ishlatiladigan so'zlardir: *oftobi olam* (podshoh), *tish* (guruch), *ellik olti* (ipak), *qaychi* (revizor) kabi.

7) argo so'zlar (frantsuzcha argot – “lahja” degani) o'g'rilar, bezorilar, qimorbozlar o'rtasida ishlatiladigan yashirin ma'noli so'zlardir: *loy, yakan* (barchasi pul ma'nosini bildiradi), *bedana* (to'pponcha), *zamri* (qimirlama), *atamri* (ishingni davom ettir), *shuxer* (qoch), va b.

8) olinma so'zlar tilimizga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlardir: *litsey, institut, universitet.*

3.3. Iboralar

Ikki va undan ortiq so'zdan tarkib topgan va yaxlit bir ko'chma ma'no ifodalaydigan, ta'sirchanlikka ega bo'lgan til birligi **ibora (frazеologik birlik)** deyiladi: *qo'y og'zidan cho'p olmagan* (yuvosh), *kapalagi uchib ketdi* (cho'chidi), *og'zing qani desa qulog'ini ko'rsatadi* (lapashang) va h.

Iboralar ahamiyati va qo'llanishi jihatidan, odatda, so'zga teng keladi.

Iboralar ko'proq so'zlashuv nutqida va badiiy asarlarda ishlatiladi. Ulardan unumli foydalanish nutqning ta'sirchanligini oshiradi. Til fanining iboralarni o'rganadigan bo'limi **frazеologiya** deb ataladi.

Iboralar o'rtasida ham o'zaro omonimlik, sinonimlik, antonimlik va paronimlik bo'lishi mumkin: **omonim** iboralar: *dam bermoq* (yel haydamoq) – *dam bermoq* (hordiq bermoq); *ko'z yummoq* – o'lmoq, *ko'z yummoq* – e'tibor bermaslik; *boshiga ko'tarmoq* – e'zozlamoq, *boshiga ko'tarmoq* – to'polon qilmoq; **sinonim** iboralar: *tegirmonga tushsa butun chiqadi* - *suvdan*

quruq chiqadi; **antonim** iboralar: *yerga urmoq - ko'kka ko'tarmoq*; **paronim** iboralar: *yuragi tars yorilib ketayozdi - sabr-chidami tugamoq = yuragi qoq yorila yozdi - sevinganidan qattiq hayajonlanmoq*.

3.4 Tasviriy ifoda (parafraza)

Narsa-buyumning nomini aniq atamay, uni tasvirlab anglatadigan so'z **birikmasi tasviriy** ifoda (yoki **parafraza**) deyiladi: *qushlar - qanotli do'stlar; fazogirlar - samo lochinlari; makkajo'xori - dala malikasi; paxta - oq oltin, rassomlar - mo'yqalam sohiblari*. Tasviriy ifodalar narsa va hodisalarning ikkinchi nomi hisoblanadi. Tasviriy ifodalardagi bitta so'z har doim o'z ma'nosida bo'ladi, shu bilan ular iboralardan farq qiladi. Tasviriy ifodalar ham omonimlik, sinonimlik xususiyatlariga ega bo'lishi mumkin. **Omonim** tasviriy ifodalar: *aql gimnastikasi - 1) matematika; 2) shaxmat, qora oltin - 1) neft; 2) ko'mir*. **Sinonim** tasviriy ifodalar: *g'azal mulkinging sultoni va o'zbek tilining asoschisi - Alisher Navoiy; uyg'onish fasli va fasllar kelinchagi - bahor*.

3.5. Lug'aviy birliklar haqida ma'lumot

Lug'aviy birlik deganda tilning lug'at boyligiga kiradigan barcha birliklar nazarda tutiladi. Bunga birinchi navbatda **so'z** kiradi. So'zga ma'no jihatidan teng keladigan barcha birliklar ham lug'aviy birlik hisoblanadi. Masalan, **ibora (frazеologik birikma), tasviriy ifoda, qo'shma so'z, juft so'z, takroriy so'zlar, birikmali so'zlar** (oliy ma'lumotli yigit, O'zbekiston Respublikasi) ma'nosi jihatidan so'zga teng. Demak, bular ham lug'aviy birliklardir.

3.6. Lug'atlar va ularning turlari

Tildagi jamiki so'zlar, ularning tarixi, izohi, imlosi kabi muhim masalalar bilan lug'atshunoslik shug'ullanadi. Mukammal tuzilgan lug'at va so'zliklar u yoki bu tilning boyligini o'zida to'playdi. Lug'atlar qadimdan yaratib kelingan. Masalan, Mahmud Koshg'ariy tomonidan XI asrda yaratilgan "Devonu-lug'otit-turk", XVI asrda usmonli turk tilida yaratilgan "Abushqa" lug'atlari tarixdan bizga ma'lum. Lug'atlar ikki guruhga bo'linadi:

1. Qomusiy lug'atlarda mashhur shaxslar, ilmiy, siyosiy, adabiy hamda ishlab chiqarishga xos tushunchalar, borliqdagi predmetlar, hodisalar haqida ma'lumot beriladi. "O'zbek milliy ensiklopediyasi", "Salomatlik ensiklopediyasi", "U kim, bu nima" kabi lug'atlar shular jumlasidandir.

2. Lingvistik (tilshunoslik) lug'atlar bir tilli va ko'p tilli bo'ladi. **Bir tilli** lug'atlarga **imlo lug'ati** (so'zlarni to'g'ri yozishga yordam beradi), **chappa (ters) lug'at** (so'zlar oxirgi harfi bo'yicha alfavit tartibida joylashtiriladi), **orfoepik lug'at** (so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishga yordam beradi), **morfem**

lug'at (so'zlarni o'zak va qo'shimchalarga ajratishga yordam beradi), **o'zlashma so'zlar lug'ati** (chet tillardan kirgan so'zlarga ta'rif beriladi), **frazeologik lug'at** (iboralar lug'ati), **terminologik lug'at** (ma'lum fan sohasi bo'yicha atamalarga izoh beriladi), **izohli lug'atlar** (tilda mavjud bo'lgan so'zlarga izoh beriladi), **chastotali luhatlar** (ma'lum asarlarda so'zlarning ho'llanish darajasi hahida ma'lumot beradi), **paronimlar luhati** (tilda mavjud bo'lgan talaffuzdosh so'zlar haqida ma'lumot beradi).

1981 yilda yaratilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati" ikki jilddan iboratdir. Bu lug'atda so'zlarning o'z va ko'chma ma'nolari haqida to'la ma'lumot beriladi.

Bunday lug'atlar ma'lum bir ijodkor asarlari bo'yicha ham yaratilishi mumkin. Masalan, Alisher Navoiy asarlari uchun yaratilgan 4 tomlik lug'atda 60 000 dan ortiq so'z berilgan.

Ko'p tilli lug'atlar esa tarjima lug'atlari kiradi. O'zbek tilida mavjud bo'lgan barcha so'zlar (shu jumladan, sheva so'zlari ham) yig'ilsa, 100-120 ming so'zdan oshib ketadi(1; 11).

Leksik tahlil namunasi

<ol style="list-style-type: none"> 1. So'zning lug'aviy ma'nosi. 2. So'zning bir ma'noli yoki ko'p ma'noli ekanligi aniqlanadi. 3. Ma'no ko'chgan bo'lsa, ko'chish usuli aniqlanadi. 4. So'zning omonimlik, sinonimlik, antonimlik, paronimlik 	<p>xususiyati aniqlanadi.</p> <ol style="list-style-type: none"> 5. Umumxalq ishlatadigan so'zmi yoki umumxalq ishlatmaydigan so'zmih 6. Ibora bo'lsa, ma'nosi izohlanadi
--	---

Takrorlash uchun savollar

1. O'zbek tilining ichki manba asosida boyishi haqida gapiring.
2. O'zbek tilining tashqi manba asosida boyishi haqida gapiring.
3. Olinma so'zlar va etimologik lug'atlar haqida gapiring.
4. Umumxalq ishlatadigan so'zlar haqida gapiring.
5. So'zlarning ishlatilish doirasiga ko'ra turlari haqida gapiring.
6. Atamalar haqida gapiring.
7. Shevaga xos so'zlar haqida gapiring.
8. Kasb-hunarga oid so'zlar haqida gapiring.
9. Eski qolgan so'zlar va ularning turlari haqida gapiring.
10. Yangi paydo bo'lgan so'zlar haqida gapiring.
11. Jargon so'zlar haqida gapiring.
12. Argo so'zlar haqida gapiring.
13. Iboraning ta'rifini ayting va misollar keltiring.
14. Iboraning xususiyatlari va ishlatilish sohalari haqida gapiring.
15. Iboralar va bog'lovchilar o'rtasidagi munosabatlar haqida gapiring.
16. Iboralarning omonimlik, sinonimlik, antonimlik va paronimlik xususiyatlari haqida gapiring.
17. Tasviriy ifodalar haqida gapiring.
18. Qomusiy lug'atlar haqida gapiring.
19. Lingvistik lug'atlar va ularning turlari haqida gapiring

4 - MA'RUZA FONETIKA

Fonetika so'zi *fone* – “tovush” degan ma'noni bildirib, tilning tovush tomoni o'rganiladigan bo'lim nomini bildiradi.

4.1. Nutq tovushlari va ularning hosil bo'lishi

Biz gapirganimizda tovushlarni talaffuz qilamiz. Inson talaffuz qiladigan tovushlar **nutq tovushlari** deyiladi. Nutq tovushlari nutq a'zolari ishtirokida hosil bo'ladi. Bularga quyidagilar kiradi: 1. *O'pka*. 2. *Kekirdak*. 3. *Tovush paychalari*. 4. *Og'iz bo'shlig'i*. 5. *Katta va kichik til*. 6. *Yumshoq va qattiq tanglay*. 7. *Yuqori va pastki lablar*.

8. *Yuqori va pastki tishlar*. 9. *Burun bo'shlig'i*. 10. *Bo'g'iz bo'shlig'i*.

Nutq tovushlari so'z ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladi. Bu ularning asosiy vazifasidir: *tob, toj, toy, tok, tol, tom, tor, top, tot, tosh, toh, toh*. Ko'rinyaptiki, bu so'zlar o'zaro bitta (oxirgi) tovush bilan farq qilyapti. So'z ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladigan tovush **fonema** deb ataladi. Nutq tovushlarini hosil qilishda o'pkadan chiqayotgan havo nafas yo'li – kekirdak orqali bo'g'izga, undan og'iz bo'shlig'i yoki burun bo'shlig'iga o'tib, tashqariga chiqadi. Nutq tovushlarini hosil qilishda **tovush paychalari, lablar va til** faol ishtirok etadi.

4.2. Unli va undosh tovushlar

Nutq tovushlari ikki xil: **unli tovushlar, undosh tovushlar**.

Bular quyidagicha farqlanadi:

№	Unli tovushlar	Undosh tovushlar
1.	Unli tovushlar hosil bo'lishida o'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramasdan o'tadi	Undosh tovushlarni hosil qilishda o'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'ida turli to'siqlarga uchraydi va buning natijasida shovqin hosil bo'ladi.
2.	Unlilarni cho'zib talaffuz qilish mumkin	Undoshlarni cho'zib talaffuz qilib bo'lmaydi
3.	Unlilar talaffuzida tovush paychalari albatta titraydi.	Undoshlar talaffuzida tovush paychalari titrashi ham (jarangli va sonorlarda), titramasligi ham (jarangsizlarda) mumkin.

Unli tovushlar faqat un (ovoz) dan hosil bo'ladi. Ular jami 6 ta: Bu tovushlar kirill alifbosidagi 10 ta (а, ъ, у, ѝ, и, э; е, ё, ю, я), yangi alifboda esa 6 ta (а, о, u, o', i, e) harf bilan ifodalanadi.

Unli tovushlar guruhlariga quyidagicha ajratiladi:

Tilning gorizontal harakatiga ko'ra		Tilning vertikal harakatiga ko'ra			Lablarning ishtirokiga ko'ra	
old qator	orqa qator	yuqori tor	o'rta keng	quyi keng	Lablan-	lablanma-

		unlilar	unlilar	unlilar	gan	gan
i, e, a	u, o', o	i, u	e, o'	a, o	u, o', o	i, e, a

Undosh tovushlar kirill alifbosi bo'yicha jami 25 ta bo'lib, yozuvda 23 ta harf bilan ifodalanadi: *б, в, з, д, ж* (виждон), *ж* (жўжа) *з, й, к, л, м, н, п, р, с, м, ф* (bu tovush arab-fors tili ta'sirida paydo bo'lgan), *х, ц, ч, ш, қ, э, ҳ, нз* (*tong* so'zidagi oxirgi tovush ikkita harf birikmasi **ng** bilan yoziladi). Harflar sonining tovushlar sonidan 2 ta kamligi quyidagicha izohlanadi: kirill alifbosidagi **j** harfi ikkita tovushni (*jo'ja* va *vijson*), mavjud **n** va **g** harflari birikib, bitta tovushni ifodalaydi. Yangi alifbo bo'yicha o'zbek adabiy tilida 24 ta undosh mavjud bolib, ular 20 ta harf va 3 ta harfiy birikma bilan ifodalanadi: *b, d, f, g, h, j* (vijson), *j* (jo'ja), *k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g', sh, ch, ng*. Kirill alifbosidagi **u** harfi va shu harf ifodalangan tovush o'zbek adabiy tilida *s* tovushi va harfi yoki **ts** tovushlari va harfiy birikmasi bilan ifodalanadigan bo'ldi.

O'zbek adabiy tilida undoshlar quyidagicha guruhlarga bo'linadi

Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra		Hosil bo'lish usuliga ko'ra		Hosil bo'lish o'rniga ko'ra					Bo'g'iz undo-shi	
				Lab undoshlari		Til undoshlari				
				lab-lab	lab-tish	til oldi	til o'rti	til orqa		chuqur til orqa
Shovqinli	jarang-li	Portlovchilar	Sof portlovchilar	b		d		g		
	jarang-siz			p		t		k	q	
	jarang-li			Qori-shiq portlovchilar			j			
	jarang-siz						ch			
	jarang-li	Simg'aluvchilar			v	z, j	y		g'	
	jarang-siz				f	s, sh		x	h	
Ovozlar (sonor)lar	jarangli	Portlovchi-simg'aluvchilar	Burun tovush-lari	m		n		ng		
			Yon tovush			l				
			Titroq tovush			r				

8 ta jarangli undosh o'zining 8 ta jarangsiz juftiga ega: b – p, v – f, g – k, d – t, j (qorishiq) – ch, j (simg'aluvchi) – sh, z – s, g' – x.

4.3. Tovush o'zgarishlari

Nutq tovushlari talaffuz paytida ba'zi o'zgarishlarga uchraydi. Bular asosan ikki xil bo'ladi:

Tovush almashishi		Tovush tushishi	
Unlilar	Undoshlar	Unlilar	Undoshlar
son – sana ong – angla sayla – saylov o'qi – o'quv	yutuq – yutug'i kurak – kuragi tug –tukkan ketdi-ketti maktab-maktap	shahar – shahri qorin – qorni burun – burni ocha oladi-ocholadi	men – mening past – pasay sust – susay g'isht - g'ish farzand – farzan

	yozsın-yossın yigitcha-yigichcha tanbur-tambur maqsad-maxsad ozod-ozot		kelsa - kesa
--	--	--	--------------

Bulardan tashqari, tovush o'zgarishlarining yana quyidagi ko'rinishlari mavjud:

1. Singarmonizm - unli tovushlarning moslashuvi, ohangdoshligi, uyg'unligi demakdir. Bu hodisa faqat turkiy tillarda uchraydi. Bunga ko'ra so'zlarning oldingi bo'g'inida qanday unli kelsa, keyingi bo'g'inida ham shunday unli kelishi kerak: *burun, quruq, uzun*.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm qonuniyati buzilgan. Masalan, *bola* so'zida birinchi unli til orqa bo'lsa, ikkinchisi til oldi unli.

2. Assimilyatsiya qator kelgan nutq tovushlarining bir-biriga ta'sir qilib o'ziga moslashtirishidir. Assimilyatsiya ikki xil bo'ladi:

1) progressiv assimilyatsiya oldingi tovushning keyingi tovushni o'ziga o'xshatishidir: *aytdi – aytti, yurak+ga – yurakka*. **2) regressiv assimilyatsiya** keyingi tovushning oldingi tovushni o'ziga o'xshatishidir: *yigit+cha = yigichcha, tuz+siz = tussiz*. Assimilyatsiya **to'liq** va **qisman** bo'lishi mumkin: **otdan – ottan** (to'liq), **uchta – ushta** (qisman).

3. Dissimilyatsiya ikkita o'xshash tovushning noo'xshash bo'lib qolishidir. Dissimilyatsiya ham ikki xil bo'ladi: **1) progressiv:** *birorta – bironta, zarur - zaril*; **2) regressiv:** *ittifoq – intifoq, koridor - kolidor*.

4. Metateza undosh tovushlarning o'rin almashuvidir: *tuproq – turpoq, aylanmoq – aynalmoq, yog'mir-yomg'ir, ahvol-avhol, o'granmoq-o'rganmoq*.

5. Tovush orttirilishi hodisasi so'z boshida, so'z o'rtasida va so'z oxirida yuz berishi mumkin: *stakan - istakan, stol – ustol, fikr-fikir, doir-doyir, tank-tank, disk-diska*.

4.4. Bo'g'in va uning turlari

O'pkadan chiqayotgan havo to'lqiniga bir zarb berish bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar yig'indisi bo'g'in deyiladi: *ki-tob-lar, o-i-la*.

Unli tovush bilan tugagan bo'g'in **ochiq**, undosh bilan tugagan bo'g'in **yopiq** bo'g'in deyiladi. Yopiq bo'g'in: *daf-tar, gul-don*. Ochiq bo'g'in: *o-i-la, to-la*.

Har bir bo'g'in tarkibida unli tovush bo'lishi shart, demak, so'z tarkibida nechta unli tovush bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi. Bo'g'in tarkibida undoshlar qatnashmasligi ham mumkin: u-ka, o-na. O'zbek tilida quyidagi bo'g'in shakllari mavjud: bir undoshli: *ot, bu*; ikki undoshli: *ost, non*; uch undoshli: *to'rt, shart*; to'rt undoshli: *sport, start*.

Bo'g'inning amaliy ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1) yozuvda bir satrga sig'may qolgan so'z keyingi qatorga bo'g'in asosida ko'chiriladi; 2) birinchi sinf o'quvchilarini o'qish va yozishga o'rgatish bo'g'in asosida amalga oshiriladi; 3) she'riy misralarda bo'g'inlar soni teng bo'ladi.

4.5. Urg'u va uning turlari

So'z bo'g'inlaridagi unli tovushlardan birining yoki gap tarkibidagi ayrim so'zning boshqalariga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishi **urg'u** deyiladi. Urg'u yozuvda (') belgisi bilan ifodalanadi: *bolá, paxtá, yumshoq*. So'zning urg'u tushgan bo'g'inini urg'uli bo'g'in, qolganlari urg'usiz bo'g'in deyiladi.

Urg'u ikki xil bo'ladi:

1. **So'z urg'usi** so'z tarkibidagi ayrim unli tovushning kuchliroq aytilishidir: *qalam – qalamdon – qalamdonda*. O'zbek tilida so'z urg'usi, asosan, so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. So'zlarga qo'shimcha qo'shila borishi bilan urg'u ham ko'cha boradi: *g'alla, g'allakor, g'allakorlar, g'allakorlarga*. O'zbek tilida so'z urg'usi birinchi va o'rta bo'g'inlarga tushadigan so'zlar ham bor: *hamma, ki□□□mdir, albatta, afsuski, hatto* kabi. Urg'usi turli bo'g'iniga tushadigan ko'p so'zlar tilimizga kirib, o'zlashmoqda: *ruchka, gazeta, matematika, respublika* va b.

O'zbek tilida quyidagi o'rinlarda urg'u tushmaydi: 1) qo'shimcha ko'rinishidagi *-chi, -mi, -ku, -dir, -gina, -da, -oq(-yoq)* yuklamalari urg'u olmaydi, urg'u mazkur yuklamalardan oldingi bo'g'indagi unliga tushadi: *keldingmi, bugun-chi, kechagina* va b.

O'zlashma so'zlardagi urg'u tushgan o unlisi aniq talaffuz qilinadi: futbol, voleybol. Motohr, fontahn, vodoprovohd kabi so'zlarning urg'usiz bo'g'inidagi o unlisi a tovushiga yaqin talaffuz qilinadi. Trahktor, dohktor kabi so'zlarda so'z oxiridagi urg'usiz o unlisi i unlisiga yaqin talaffuz qilinadi: trahktir, dohktir.

Urg'u so'z ma'nolarini farqlash uchun ham xizmat qiladi: olmah (meva) - ohlma (harakat), yangih (sifat) - yahngi (ravish), qishloqchah (ot) - qishlohqcha (ravish).

2. Gap (mantiqiy, logik, ma'no) urg'usi gap tarkibidagi ayrim so'zlarning kuchliroq aytilishidir; urg'u olgan so'z har doim kesim yonida joylashadi: Bugun maktabga bordim. Maktabga bugun bordim.

Takrorlash uchun savollar

1. "Fonetika" so'zining ma'nosi va bu bo'limda nimalar o'rganilishini ayting.
2. Nutq tovushlari nimah 3. Nutq a'zolari haqida gapiring. 4. Faol nutq a'zolari qaysilarh 5. Unli va undosh tovushlarning o'zaro farqlari haqida gapiring. 6. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra undosh tovushlar qanday guruhlarga bo'linadih 7. Hosil bo'lish o'rniga ko'ra undoshlar qanday guruhlarga bo'linadih 8. Hosil bo'lish usuliga ko'ra undoshlar qanday

guruhlarga bo'linadih 9. Qaysi jarangli undoshlarning jarangsiz juftlari borh
10. Tilning gorizontal harakatiga ko'ra unlilar qanday guruhlarga bo'linadih
11. Tilning vertikal harakatiga ko'ra unlilar qanday guruhlarga bo'linadih 12.
Lablarning ishtirokiga ko'ra unlilar qanday guruhlarga bo'linadih 13. Tovush
o'zgarishlarining asosiy turlarini sanab ko'rsating. 14. Tovush almashishi
haqida gapiring. 15. Tovush tushishi haqida gapiring. 16. Singarmonizm
haqida gapiring. 17. Assimilyatsiya haqida gapiring. 18. Dissimilyatsiya
haqida gapiring. 19. Metateza haqida gapiring. 20. Tovush orttirilishi va uning
turlari haqida gapiring. 21. Bo'g'in va uning turlari haqida gapiring. 22.
Bo'g'inning amaliy ahamiyati. 23. Urg'uning ta'rifini ayting. 24. So'z urg'usi
va uning xususiyatlari. 25. Gap urg'usi va uning xususiyatlari. 26. O'zbek
tilidagi urg'usi oxirgi bo'g'inga tushmaydigan qanday so'zlarni bilasizh 27.
Urg'uning so'z ma'nolarini farqlashdagi roli haqida gapiring. 28. O'zlashma
so'zlarning urg'usi haqida gapiring

5 - MA'RUZA **GRAFIKA (YOZUV)**

5.1. Tovush va harf

Nutq tovushlari nutqning eng kichik, bo'linmas qismidir. Nutq tovushlarining yozuvdagi shakli harf deb ataladi. Nutq tovushlarini talaffuz qilamiz va eshitamiz. Harflarni esa ko'ramiz, yozamiz va o'qiyimiz. Ma'lum tartibda joylashgan harflar qatori alfavit (yoki alifbo) deyiladi. Lug'atlarda, turli ro'yxatlarda so'zlar alfavit tartibida joylashtiriladi. Masalan, barcha lug'atlardagi so'zlar, saylovchilar ro'yxati, kutubxona kartotekasida mualliflarning familiyalari, kitoblarning nomlari alfavit tartibida joylashtirilgan bo'ladi. Shu sababli alfavitni yoddan bilishimiz zarur.

Kirill yozuviga asoslangan o'zbek alifbosida 35 ta harf bor. Shundan 10 tasi unli harf, 23 tasi undosh harf; ayirish va yumshatish belgilari (',) tovush bildirmaydi:

Аа(1) Бб(2) Вв(3) Гг(4) Дд(5) Ее(6) Ёё(7) Жж(8) Зз(9) Ии(10)
Йй(11) Кк(12) Лл(13) Мм(14) Нн(15) Оо(16) Пп(17) Рр(18) Сс(19)
Тт(20) Уу(21) Фф(22) Хх(23) Сс(24) Чч(25) Ссшш(26) Ъъ(27) (28)
Эе(29) Юю(30) Яя(31) О'о'(32) Qq(33) G'g'(34) Hh(35).

5.2. Yozuvlar haqida

Dastlab nutq faqat og'zaki shaklda bo'lgan. Kishilik jamiyati taraqqiyotining ma'lum davrida hayotiy zaruriyat natijasida asta-sekin yozuv yaratilgan. Tarixchilarning aniqlashicha, yozuv dastlab Messopotamiya degan joyda paydo bo'lgan va bu yozuv tarixga mixxat nomi bilan kirgan.

Eramizdan oldingi V–IV asrlarda O'rta Osiyoning Eronga yaqin hududlarida rasmiy yozuv sifatida mixxat ishlatilar edi. Hozirgi eramizdan boshlab taxminan VI asrgacha so'g'd yozuvi ishlatilgan. V-VIII asrlar

davomida turkiy xalqlar O'rxun-Enasoy yozuvidan foydalanishgan. Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklari dastlab Janubiy Sibirning Enasoy daryosi havzalarida va Mo'g'ulistonning O'rxun vodiysida topilgan. Shunga nisbatan qadimgi turkiy yozuv O'rxun-Enasoy obidalarining yozuvi deb ham yuritiladi. 1893 yili daniyalik olim N. Tomsen va rus olimi V. V. Radlov qadimgi turkiy yozuvni o'qishga muvaffaq bo'ldilar. O'rxun-enasoy yozuvlari Rim yozuvlariga o'xshab ketganligi uchun run (runik) yozuvlari yoki dulbarchin (19; 21) deb ham yuritiladi.

O'rta Osiyoning bizga ma'lum bo'lgan eng qadimgi mahalliy xalqi sak va massaget urug'lari bo'lib, ularning ham o'z yozuvlari mavjud edi. Ana shu yozuvdan qadimiy xorazmiy va so'g'd yozuvlari yaratilgan.

1970 yillargacha turkiy yozuv eramizning VI-VII asrlarida shakllangan degan fikr etakchi edi. Keyingi topilmalar turkiy yozuvning ildizlarini ikki yarim ming yillik o'tmishdan izlamoq kerak, degan xulosani chiqarishga asos bo'ldi. 1988

yilda Andijon viloyatining Marhamat tumanidagi Lo'mbitepa yodgorligidan ko'za topildi. Uning bandi sirtiga qadimiy turkiy bitik o'yib tushirilgan ekan. Bu bitik VII-VIII asrlarga oid turkiy obidalardan yosh jihatidan qariyb I-II asrcha qadimiyroqdir.

VI-VII asrlardan to XV asrlargacha turkiylar va mo'g'ullar uyg'ur yozuvida foydalanishgan. Bu yozuvda bitilgan yodgorliklarning eng qadimgisi Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarining Vena kutubxonasidagi nusxasidir. Ahmad Yugnakiyning "Hibat-ul-haqoyiq" ("Haqiqatlar armug'oni"), Xorazmiyning "Muhabbatnoma", Lutfiy va boshqa shoirlarning ayrim she'rlari uyg'ur yozuvida yozilgan. Uyg'ur yozuvi X-XV asrlarda mavjud bo'lib, arab yozuvi bilan ma'lum davrgacha baravar ishlatilgan.

720 yildan arab yozuvi tarqala boshlagan. Arab yozuvida bitilgan eng qadimgi turkiy yodgorliklar XI asrga taalluqlidir. Bular Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarining Namangan va Qohira nusxalaridir. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu-lug'otit-turk" asari ham arab yozuvida yozilgan. Xalqlarimiz taxminan 1200 yildan ko'proq vaqt davomida arab alifbosidan foydalanganlar. 1929 yildan lotin alifbosi asosidagi yangi yozuvga o'tilgan edi. 1940 yildan boshlab esa rus (kirill) grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbosiga o'tildi.

Bizning davrimizda jahondagi xalqlar 220 xil yozuvdan foydalanadilar. Shu yozuvlardan juda keng tarqalgani lotin yozuvi bo'lib, jahon xalqlarining 30 foizidan ziyodi shu yozuvni qo'llaydilar. 1993 yil 2-3 sentyabrda bo'lib o'tgan Oliy Kengash yig'ilishida o'zbek yozuvini lotin alifbosiga o'tkazish to'g'risida qonun qabul qilindi. 1995 yil 6 maydagi Oliy Majlis sessiyasida bu alifboga ayrim o'zgarishlar kiritildi va bu yozuvga to'liq o'tish muddati 2005 yil sentyabr oyi deb belgilandi. 2004 yilda chiharilgan honunga ko'ra esa lotin yozuviga to'liq o'tish muddati 2010 yil sentyabriga hadar cho'zildi (24; 3). Isloh qilingan yangi o'zbek alifbosida 29 ta harf bor. Shulardan 3 tasi harfiy birikma: sh, ch, ng:

Aa(1) Bb(2) Dd(3) Ee(4) Ff(5) Gg(6) Hh(7) Ii(8) Jj(9) Kk(10) Ll(11)
Mm(12) Nn(13) Oo(14) Pp(15) Qq(16) Rr(17) Ss(18) Tt(19) Uu(20)
Vv(21) Xx(22) Yy(23) Zz(24) O'o' (25) G'g' (26) Sh sh(27) Ch ch(28)
Ng ng(29).

5.3. Orfografiya (imlo) va uning qoidalari

Tilda so'zlar va qo'shimchalar ma'lum qoidalar asosida yoziladi. Bu qoidalar yig'indisi **imlo (orfografiya)** deb yuritiladi. Imloda to'g'ri yozish me'yorlari o'rganiladi. Imlo quyidagi qoidalarga (tamoyillarga) asoslanadi:

1. Fonetik yozuv (tamoyil). Bu qoidaga muvofiq ba'zi so'z va qo'shimchalarni eshitganimiz bo'yicha yozish mumkin:

- 1) ko'k+ga = ko'kka;
- 2) og'iz+im = og'zim, burun+im = burnim;
- 3) yosh+a = yasha, ong+la = angla;
- 4) ikki+ov = ikkovi, etti+ovi = ettovi;
- 5) so'ra+q = so'roq, bo'ya+q = bo'yoq;
- 6) kes+dir = kestir, kel+dir = keltir;
- 7) ishlay ber (ishlayver), kela oldi (keloldi).

2. Morfologik yozuv (tamoyil). Bu qoidaga ko'ra so'z o'zagi va qo'shimchalar aynan, asliga muvofiq yoziladi:

- 1) ketti emas ketdi, ayipti emas aytibdi;
- 2) Toshkenttan emas Toshkentdan;
- 3) ishka emas ishga;
- 4) kulub, uchunchi, tug'uldi emas kulib, uchinchi, tug'ildi yoziladi.

3. Shakliy (etimologik) yozuv(tamoyil). Bu qoidaga ko'ra boshqa tillardan kirgan so'zlar o'sha tillarda qanday yozilsa, shunday yoziladi: *stol* (*sto'l* emas), *zoologiya* (*zo'o'lo'giya* emas), *mayor* (*mayor* emas), *tonna* (*to'nna* emas).

4. Tarixiy-an'anaviy yozuv bo'yicha so'z va qo'shimchalar tarixan, an'anaviy tarzda qanday yozib kelingan bo'lsa, hozir ham shunday yozilishi mumkin: *schyot* - *cho't*, *borgil*, *borur* (*borgin* va *borar* bilan bir qatorda).

5. Differentsiatsiyalash (farqlash) yozuvi(tamoyili) so'zlarni urg'u yoki boshqa fonetik vositalar (masalan, ayirish belgisi) yordamida farqlab yozishdir: olmaq – ohлма, sher – she'r.

1995 yil 24 avgustda qabul qilingan asosiy imlo qoidalari quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

Harflar imlosi

Unlilar imlosi

A a harfi *badan*, *vazifa*, *gap*, *dasht*, *jabr*, *zarb*, *kalla*, *lab*, *mana*, *nam*, *past*, *rasm*, *talaba*, *faraz*, *xabar*, *shabada*, *g'azab*, *harf* so'zlarida old qator keng unlini ifodalash uchun yoziladi. *Bahor*, *vaqt*, *davom*, *zavq*, *nahor*, *savob*,

tavfiq, xaloyiq, Qahhor kabi soʻzlarda **o** eshitilsa ham, **a** yoziladi. *Muomala, muhokama* kabi soʻzlarda **i** eshitilsa ham, **a** yoziladi.

O o harfi *obod, ovoz, odob, oji, ozod, oy, olomon, ona, opa, ora, oson, ota, oxur, och, osh, oq, ogʻir, oh* kabi soʻzlarda orqa qator keng unlini ifodalash uchun qoʻllanadi. Lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosida *boks, gol, domna, azot, kod, lom, morfema, nota, pochta, rota, sotka, tonna, fosfor, xor, shou* kabi soʻzlarda oʻzbekcha **oʻ** harfi oʻrnida ishlatiladi.

I i harfi *ish, tiyin, jiyron, ziyrak, kiyim, muhim* kabi soʻzlarda old qator tor unlini ifodalash uchun yoziladi. *Bir, sira, bilan* kabi soʻzlarda qisqa eshitilsa ham **i** yoziladi.

U u harfi *bur, huy, tuz* kabi soʻzlarda orqa qator tor unlini ifodalash uchun ishlatiladi. *Tovush, qovun* soʻzlarida **v** dan keyin **i** eshitilsa ham, **u** yoziladi.

Oʻ oʻ harfi *oʻt, qoʻy, toʻp* kabi soʻzlarda orqa qator oʻrta keng unlini ifodalash uchun qoʻllanadi.

E e harfi *erkin, kel, tejamoh* kabi soʻzlarda old qator oʻrta keng unlini ifodalash uchun qoʻllanadi.

D i q q a t ! *a, i, u, o* harflari soʻz oʻrtasida, **a** harfi soʻz oxirida qoʻshilish kelishi mumkin: *manfaat, murojaat, taassurot, tabiiy, shuur, inshoot; matbaa, mudofaa.*

Ayrim undoshlar imlosi

B b harfi *odob, kitob* soʻzlarida **p** kabi, *qibla, tobla* soʻzlarida **v** tarzida eshitilsa ham, **b** yoziladi.

Vv harfi chetdan kirgan *avtobus, avtomat* kabi soʻzlarda **f** tarzida eshitilsa ham, **v** kabi yoziladi.

Dd harfi: *obod, ozod* kabi soʻzlarda **t** kabi aytilsa ham, **d** yoziladi.

Jj harfi *joʻja, joʻra* kabi soʻzlarda til oldi qorishih portlovchini ifodalash uchun, chetdan kirgan *jurnal, gijda, ajdar* kabi soʻzlardagi til oldi sirhaluvchi tovushni ifodalash uchun qoʻllanadi.

Zz harfi *izsiz, yuzkoʻrmas* kabi soʻzlarda **s** eshitilsa ham, **z** yoziladi.

Nn harfi *manba, tanbur, shanba* kabi soʻzlarda **m** eshitilsa ham, **n** yoziladi.

Ff harfi *fayz, Fotima* kabi soʻzlarda baʼzan **p** tarzida aytilsa ham, **f** yoziladi.

Qq harfi *toʻqson, maqsad, maqtov* kabi soʻzlarda **x** eshitilsa ham, **q** yoziladi.

Tutuq belgisi (ʻ) quyidagi vazifalarni bajaradi: 1) lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosida ayirish belgisi (ʻ) oʻrnida ishlatiladi: unilardan keyin ularning choʻziqroq talaffuz qilishini ifodalasa, undoshlardan keyin kelganida ularning oldingi tovushlardan ajratib aytilishini koʻrsatadi: *aʻlo, meʻyor, qatʻiy, talʻat* (chehra maʼnosida). 2) **s, h** harflari yonma-yon kelganda, ularni **sh** harfiy birikmasidan farqlash uchun ham qoʻllanadi: *asʻhob, Isʻhoq*.

Moʻtabar, moʻjiza kabi soʻzlarda **oʻ** unlisi choʻzib aytilsa ham, tutuq belgisi qoʻyilmaydi.

Asos va qo'shimchalar imlosi

1. Qo'shimcha qo'shilishi bilan so'z oxiridagi **a** unlisi **o** tarzida, **i** unlisi **u** tarzida, **k** undoshi **g** tarzida, **q** undoshi **g'** tarzida aytiladi va shunday yoziladi: *sayla - saylov, o'qi - o'quv, ko'ylak - ko'ylagi, o'roq - o'rog'i, yo'q - yo'g'i, yoq - yog'i. Lekin quyidagi so'zlarda o'zgar olmaydi: og'ri - og'riq, qavi - qavih, ko'k - ko'ki, ishtirok - ishtiroki, ravnaq - ravnaqi, yuq - yuqi.*

2. Qo'shimcha qo'shilishi bilan so'z tarkibida tovush tushadi: *o'rin - o'rni, ko'ngil - ko'ngli, o'g'il - o'g'li; ayir - ayrim, qayir - qayril, ulug'-ulg'ay, sariq - sarg'ay, ikki - ikkala, olti - olto'vlon, men + ni = meni, sen+niki=seniki, men+ning=mening. U, bu, shu, o'sha* so'zlariga *-da, -dan, -dagi, -day, -ga, -cha* qo'shimchalari qo'shilganda esa, tovush orttiriladi va shunday yoziladi: *unga, bunday, shuncha, undagi. Parvo, obro', mavhe, mavzu, avzo* so'zlariga 1,2-shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda y tovushi qo'shiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, obro'yimiz.* 3-shaxs egalik qo'shimchasi parvo, obro', mavhe so'zlariga *-yi* shaklida, xudo, mavzu so'zlariga

-si shaklida qo'shiladi: *parvoyi, mavheyi, xudosi.*

3. *-bon, -boz* qo'shimchalari *-von, -voz* tarzida, *-di, -da, -dan* qo'shimchalari *-ti, -ta, -tan* kabi aytilsa ham, *-bon, -boz, -di, -da, -dan* tarzida yoziladi: *masxaraboz, mehribon, ketdi, hishda, Toshkentda, ishdan.*

4. Quyidagi qo'shimchalarning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va yoziladi: *-illa (tahilla, shovulla), -dir (yozdir, kuldirdir, tiktir, uyaltir, keltir), -ga (uyga, yukka), -gach (kelgach, chihhach), -gani (tergani, tekkani, uhhani), -gudek (tekkudek, chihhudek), -guncha (kelguncha, tukguncha, bohuncha).* Lekin *bargga, pedagogga, bug'ga* so'zlaridagi qo'shimchalar kiril yozuvida qam, lotin yozuvida ham bir xil, *soq, oq, boq* so'zlariga qo'shimchalar qo'shilganda kirilda o'zgaragan holda (*sog'+gan=soqqan, og'+gan=oqqan, bog'+ga =boqqa, tog'+ga=toqqa*), lotin yozuviga asoslangan yangi alifboda o'zgarishsiz (*og'gan, sog'ga, bog'ga, tog'ga*) yoziladi.

Qo'shib yozish

Quyidagi so'zlar qo'shib yoziladi:

1. *Xona, noma, poya, bop, xush, ham, umum, rang, mijoz, sifat, talab, kam, baxsh, obod* kabi qismlar, *-(a)r, -mas* qo'shimchalari yordamida yasalgan so'zlar, takror taqlid so'zlarga qo'shimcha qo'shish bilan yasalgan so'zlar (*oshxona, taklifnoma, bedapoya, senbop, hamsuhbat, umuminsoniy, jigarrang, sovuqmijoz, maymunisifat, haqtalab, huzurbaxsh, xushfe'l, Yunusbod, ertapishar, otboqar, ishyoqmas, pirlpirak, hayhayla*).

2. Ikkinchi qismi turdosh ot bo'lgan so'zlar: *karnaygul, qo'ziqorin, otquloq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoh, qirg'iyko'z, olaqarha, qizilishton, achchiqtosh, mingoyoq, kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, oshrayhon, molqo'ra, nosqovoq, ko'zoynak, tog'olcha, cho'lyalpiz, suvilon,*

hashhargul, marosim nomlari (kiriyuvdi, kelintushdi, qoryog'di), Urto'qmoh, Ochildasturxon, mingboshi, so'zboshi, olmaqoqi, Yangiyo'l, To'rko'l.

3. Rus tilidan aynan o'zlashtirilgan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar: *fotoapparat, kinoteatr, radiiostansiya, elektrotexnika, teleko'rsatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti.*

4. Qisqartma so'zlarning barcha turlari va ularga qo'shiladigan qo'shimchalar: *SamDU, O'zMUning.*

5. Yetakchi fe'li **-a** yoki **-y** bilan tugagan yoxud ko'makchi fe'li **-b** bilan boshlangan ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalari tarkibidagi yetakchi va ko'makchi fe'llar qo'shib yoziladi: *ayta olmoq – aytolmoq, o'hiy oldi – o'hiyoldi, yoza beramiz – yozaveramiz, keta ber – ketaver.*

Chizihcha bilan yozish

1. Juft va takroriy so'z qismlari chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *el-yurt, mehr-shafhat, qovun-tarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asta-sekin, uch-to'rt, o'n-o'n beshta, bilinar-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mayda-chuyda, aldab-suldab, o'ylab-netib, so'ramay-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-tuq, qop-qop, ming-ming, bitta-bitta(bitta-bittalab), baland-baland, chopa-chopa, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan, baxt-saodatli, xayrxo'shlashmoq. Juft yoki takror so'zlar orasida yuklamalar bog'lovchi vazifasini bajarib kelsa, kirill yozuvida chiziqchasiz, lotin yozuvida esa, yuklamadan oldin chiziqcha qo'yib yoziladi: *дѣту дѣшман (do'st-u dushman), кечаю кундуз (kecha-yu kunduz).**

2. Bir xil shaklda kelgan yetakchi va ko'makchi fe'llar, belgini kuchaytiruvchi sifat shakllari, **-ma, ba-** bilan bog'langan so'z qismlari, rus tilidan o'tgan yoki so'zma-so'z tarjima qilingan juft so'zlar orasiga chiziqcha qo'yib yoziladi: *yo'zdi-oldi, borasan-qo'yasan, uxlabman-qolibman; qip-qizil, yam-yashil, dum-dumaloh, kuppa-kunduzi, to'ppa-to'g'ri, bab-baravar, ko'chama-ko'cha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam; unter-ofitser, kilovatt-soat.*

3. Qo'shimcha ko'rinishidagi **-chi, -a(-ya), -ku, -u(-yu), -da, -e, -ey** yuklamalar, **bilan, uchun** ko'makchilarining qisqargan **-la, -chun** shakllari chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *sen-chi, men-a, bola-ya, keldi-ku, yo'zdi-yu, yaxshi-da, qo'y-e, yashang-e, o'ldim-ey, qo'llarim-la, Vatan-chun.*

4. **-nchi(-inchi)** qo'shimchasi o'rnida chiziqcha qo'yiladi: *7-sinf, 60-yillar, 1991-yil, 1-sentabr.*

Ajratib yozish

1. Qo'shma fe'l, ko'makchi fe'lli, to'lihsiz fe'lli qo'shilmalar qismlari ko'makchilar ajratib yoziladi: sarf qil, aytib ber, ketgan edi.

2. *Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o'sha* so'zlari o'zidan oldingi yoki keyingi so'zlardan ajratib yoziladi: *hamma vaqt, har kim, hech qaysi, hay*

kuni, u yerda, shu yoqdan, o'sha yoqqa. Lekin birpas, birato'la, birmuncha, birvarakayiga, buyon kabi so'zlar qo'shib yoziladi.

3. Sifatlardan oldin keladigan *to'q, jiqqa, tim, liq, lang, och* kabi so'zlar, murakkab (qo'shma) son qismlari, birinchi qismi chiqish, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigidagi so'zlar, faqat chiqish kelishigi qo'shimchasi bilan bog'langan yoki birinchi qismi *-i* bilan bog'langan so'zlar ajratib yoziladi: *to'q qizil, jiqqa ho'l, tim qora, liq to'la, lang ochiq, och sariq, o'n besh, yildan yilga, tomdan tomga, ko'pdan ko'p, tekandan tekin, dardi bedavo, nuqtai nazar.*

Bosh harflar imlosi

1. Kishining ism-familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli otlar, joy nomlari, astronomik atoqli otlar, korxonalar, tashkilot, muassasa nomlari, davlatlarning, davlat tashkilotlarining nomlari, davlat oliy mukofotlari nomlari tarkibidagi har bir so'z bosh harf, gapning birinchi so'zi, qishartma otlar bosh harflar bilan yoziladi: *Dilbar O'rinova, Navoiy, Yelpig'ichxon, Andijon, Chig'atoy, Mirrix, "Saodat" (jurnal), O'zbekiston Respublikasi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, "O'zbekiston Qahramoni", AQSH.*

2. Muhim tarixiy sanalar nomlari, Oliy mansabni bildiruvchi atoqli otlarning birinchi so'ziga bosh harfda yoziladi: *Mustaqillik kuni, Fanlar akademiyasi, Tilshunoslik instituti.*

Ko'chirish hoidalari

1. Ko'p bo'hinli so'zlarning bosh yoki oxirgi bo'g'ini bir harfdan iborat bo'lsa, bu bo'g'in oldingi hatorda yolhiz qoldirilmaydi, keyingi qatorga yolhiz o'zi ko'chirilmaydi: *o-nasi* emas *ona-si*, *mudofa-a* emas, *mudo-faa*.

2. Ayirish (tutuq – (‘) va yumshatish (ь) belgilari oldingi bo'g'inda qoldiriladi: *va'-da, qal'-adan.*

3. O'zlashma so'zlarning o'zagida yonma-yon kelgan ikki undosh birgalikda keyingi satrga ko'chiriladi: *dia-gramma, mono-graftiya.* O'zakda yonma-yon kelgan uch undoshdan birinchisi oldingi satrda qoldirilib, ikkitasi keyingi satrga ko'chiriladi: *silin-drik, kon-gress, kon-trakt.*

3. Bir tovushni bildiradigan harflar birikmasi *ng, ch, sh* birgalikda ko'chiriladi: *si-ngil, ku-chay, bo-shoq.*

4. Qisqartma so'zlar, harfdan iborat bo'lgan shartli belgi, atoqli otlar tarkibiga kiradigan raqamlar, qisqartirilgan ismni bildiruvchi harflar va boshqa qisqartmalar ajratilgan holda boshqa satrga ko'chirilmaydi: AQSH, ToshDPU, 110 gr, 90 mm, "O'qituvchi-2004", A. Qahhor.

5.4. Eski (1956 y.) va yangi (1995 y.) imlo qoidalari o'rtasidagi ayrim farqlar haqida

Yangi alifboga o'tilgandan keyin 1995-yil 24-avgustda "O'zbek alifbosining yangi imlo qoidalari" qabul qilindi. Oldingi imlo qoidalari bilan hozirgi imlo qoidalari o'rtasida quyidagi ayrim o'zgarishlar mavjud:

1) juft so'zlar orasida bog'lovchi bo'lib kelgan yuklamalar o'zi bog'langan so'zdan chiziqcha bilan ajratiladi: *dost-u dushman, kecha-yu kunduz*;

2) yil, oyni ko'rsatuvchi raqamlardan keyin ham chiziqcha qo'yiladi: *1995-yil 24-avgust, 1993-yil 2-sentabr*;

3) kirilchadagi **u** harfi so'z boshida va oxirida **s** harfi bilan beriladi: *уирк – sirk, абзац – abzas*. So'z o'rtasida unidan keyin **ts** harfiy birikmasi, undoshdan keyin esa **s** harfi bilan beriladi: *лицей – litsey, акция – aksiya*.

4) **-ga** qo'shimchasi **g'** tovushi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda morfologik yozuv bo'yicha asliga muvofiq yoziladi: *bog'+ga= bog'ga, tog'+ga= tog'ga*.

5) oldin shakliy yozuv qoidasiga muvofiq yozib kelingan juda ko'p chet tili so'zlari endilikda fonetik yozuv bo'yicha yoziladigan bo'ldi (bu o'zgarish asosan tarkibida **ě, ю, я** harflari qatnashgan so'zlarga tegishlidir): *sentabr (сентябрь), oktabr (октябрь), budjet (бюджет), rejissor(режиссёр), likor (ликёр)*.

6) ayrim so'zlar esa oldin fonetik yozuv bo'yicha yozilgan bo'lsa, yangi alifboda morfologik yozuvga ko'ra yoziladigan bo'ldi: *ertalabki* emas *ertalabgi*.

5.5. Orfoepiya (talaffuz) qoidalari

To'g'ri talaffuz qoidalarining yig'indisi **orfoepiya** (grekcha: *orphos* – to'g'ri, *epos* – nutq) deb yuritiladi. To'g'ri talaffuz, avvalo, shaxsning madaniy yetukligidan dalolat beradi. Talaffuz me'yorlari deganda ma'lum bir qonun-qoidalarga amal qilib so'zlash tushuniladi.

Unlilar ofoepiyasi

Ii unlisi *bir, sira* so'zlarida qisqa, *ilm, muhim, doir* so'zlarida cho'ziq, **q, x, g'** tovushlaridan keyin kelganda ruscha **u** tovushiga yaqin talaffuz qilinadi. *Mix, tig', xil* kabi so'zlardagi **i** tovushi esa **e** tovushiga yaqin aytiladi.

Uu unlisi *kuch, tutun* kabi so'zlarda qisqa, *uyg'ur, yozuv* so'zlarida cho'ziq va torroq talaffuz qilinadi.

O'o' unlisi *o'tin, o'roq, to'liq* kabi so'zlarda keng, *o'rik, ko'lmak* kabi so'zlarda esa torroq talaffuz qilinadi.

Ee unlisi *Feruz, dehqon, telefon, adres* so'zlarida **i** tovushiga yaqin aytiladi.

Ayrim undoshlar orfoepiyasi

Bb undoshi *kitob, maktab* so'zlari oxirida kelganda **p** tarzida, *kelaber, sabab, kabob, dorboz* so'zlari o'rtasida kelganida **v** tarzida aytiladi.

Vv undoshi chetdan kirgan *avtobus, avtomat, Ivanov* soʻzlarida *f* kabi aytiladi.

Gg undoshi *k, q* bilan tugagan soʻzlarda *k* va *q* tarzida aytiladi: *ek+gan=ekkan, chiq+gan=chiqqan*.

Dd undoshi *obod, ozod* kabi soʻzlar tarkibida kelganda *t* kabi aytiladi, *xursand, farzand* kabi soʻzlarda undoshdan keyin kelganda esa tushib qoladi.

Jj qorishiq portlovchi undoshi *avj, mavj* soʻzlarida *ch* kabi aytiladi.

Jj sirgʻaluvchi undoshi chetdan kirgan *furajka, telejka* kabi soʻzlarda *sh* kabi aytiladi.

Zz undoshi *sakkizta, tuzsiz* kabi soʻzlarda yonidagi tovush taʼsirida *s* kabi aytiladi.

Nn undoshi *manba, tanbur, shanba* kabi soʻzlarda *m* kabi aytiladi.

Ff undoshi *fakt, taft* kabi soʻzlarda *p* kabi aytiladi.

Qq undoshi *maqsad, taqsimot, toʻqson, oqshom* kabi soʻzlarda *x* kabi aytiladi.

Chet tillardan kirgan *trahktor, direhktor* kabi soʻzlarning urgʻusiz boʻgʻinidagi unli deyarli talaffuz qilinmaydi, lekin yozuvda saqlanadi.

5.6. Talaffuz va ohang

Talaffuzda ohang muhim oʻrin tutadi. Ohang vositasida soʻz birikmalari va gap, uning boʻlaklari farq qilinadi: *Koʻksaroy* (ot, atoqli ot) – *koʻk saroy* (soʻz birikmasi). Gap boʻlaklari talaffuz qilinganda, ular orasida toʻxtam (pauza) qilinadi. Ikkita qisqa toʻxtam orasidagi nutqiy boʻlak **sintagma** deb yuritiladi: *Dalaga ciqib, // tabiat qoʻynida dam oldik*. Toʻxtamning oʻzgarishi gap mazmuniga taʼsir qiladi: 1. *Mashinadan // ikki bolali ayol tushdi*. 2. *Mashinadan ikki // bolali ayol tushdi*. 1-gapda ayol bitta, bola ikkita, 2-gapda esa ayol ikkita. Sintagmalar orasiga yozuvda baʼzan vergul qoʻyiladi, baʼzan qoʻyilmasligi ham mumkin.

Fonetik tahlil namunasi

2. Unli va undosh tovushlar aniqlanib, ular tasniflanadi. 1. Soʻzda necha tovush, necha harf bor? 3. Tovush oʻzgarishlari aniqlanadi.	4. Soʻz boʻgʻinlarga ajratilib, boʻgʻin turlari aniqlanadi. 5. Soʻzning urgʻusi aniqlanadi. 6. Soʻz qaysi yozuv qoidasi boʻyicha yozilgan?
---	--

Takrorlash uchun savollar:

1. Tovush va harfning farqini gapiring.
2. Alfavit deb nimaga aytiladi?
3. Kirill yozuviga asoslangan oʻzbek alfaviti haqida gapiring.
4. Dunyoda necha xil yozuv bor va ulardan eng keng tarqalgani qaysi?
5. Oʻrta Osiyo xalqlari oʻz tarixi davomida qanday yozuvlardan foydalanishgan?
6. Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklari haqida gapiring.
7. Andijon viloyati Marhamat tumanidan topilgan yozuv yodgorligi haqida soʻzlang.
8. Uygʻur yozuvi qaysi davrgacha Oʻrta Osiyoda amalda boʻlgan?
9. Mustaqillik davrida isloh qilingan oʻzbek alifbosi haqida gapiring.
10. Imlo

(orfografiya) haqida gapiring. 11. Fonetik yozuv haqida gapiring. 12. Morfologik yozuv haqida gapiring. 13. Shakliy yozuv haqida gapiring. 14. Tarixiy-an'anaviy yozuv haqida gapiring. 15. Differentsiatsiya yozuvi haqida gapiring. 16. Yangi imlo qoidalari (1995 y. 24 avg.) dagi o'zgarishlar haqida gapiring. 17. Orfoepiya haqida gapiring. 18. Talaffuzda ohangning roli haqida gapiring. 19. Sintagma nima? Misollar keltiring. 20. Arab yozuvida bitilgan eng qadimgi qaysi yodgorliklarni bilasiz? 21. Mantiqiy urg'u nima?

6 - M A ' R U Z A

6.1. So'zning tarkibi (Morfemika)

So'zning tub (lug'aviy) ma'nosini bildirib, ma'noli bo'laklarga bo'linmaydigan qism **o'zak** deyiladi: *gulzor*, *bog'bon*, *chizg'ich*, *paxtakor*. Ayrim darsliklarda bunday qism **asos** deb atalgan va unga quyidagicha ta'rif berilgan: "So'zning asosiy ma'nosini ifodalab, mustahil ho'llana oladigan hismi **asos** deyiladi (21; 17)". O'zak so'zdagi ma'noli qismlarning yetakchisi bo'lib, u boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydi. O'zak so'z tarkibida doim qatnashadi.

Bir o'zakdan hosil bo'lgan so'zlar **bir xil o'zakli (o'zakdosh)** so'zlar deyiladi: *bilim*, *bilimdon*, *bilag'on*, *biluvchi*. Bunday so'zlar o'zaro sinonim ham bo'lishi mumkin: *serhosil* – *hosildor*, *beg'ubor* – *g'uborsiz*, *tilchi* – *tilshunos*.

O'zakka qo'shilib, turli ma'nolarni ifodalaydigan qism **qo'shimcha** deyiladi: *tokzor*, *qizcha*, *yozi*, *kattaroq*, *ishla*, *keldi*, *birinchi*, *ishni*. Qo'shimchalar so'z tarkibida qatnashmasligi ham mumkin, ular ayrim qo'llanmaydi, doim o'zakka qo'shilib keladi.

O'zak va qo'shimchalar so'zning **ma'noli qismlari (morfemalar)**dir. Morfemalar o'rganiladigan bo'lim **mo'rfemika** deb ataladi.

Qo'shimchalar vazifasi va so'zga qo'shilib anglatadigan ma'nosiga ko'ra uch turli bo'ladi (Ayrim darsliklarda qo'shimchalar ikki turga bo'linadi: **so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalar** (9; 17).

1. So'z yasovchi qo'shimchalar o'zakka qo'shilib, yangi ma'noli so'z hosil qiladigan qo'shimchalardir: *o't* - *o'tloq*, *arra* - *arrala*, *kuch* - *kuchli*, *hosil* - *serhosil*. So'z yasovchi qo'shimchalar unumli (*-li*, *-la*, *-chi*, *ser-*, *-dosh*, *-kor*) va unumsiz (*-vul*, *-ag'on*, *-chil*, *-in*, *-a*) bo'lishi mumkin.

2. So'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar (ayrim darsliklarda "aloqamunosabat shakli qo'shimchalari" deyiladi (23; 18) gapda so'zlarni bir-biriga bog'laydigan qo'shimchalardir. Bular 3 xil bo'ladi:

1) kelishik qo'shimchalari: *kitobni*, *uyga*, *daftarning*. **2) egalik qo'shimchalari:** *maktabimiz*, *ukam*, *uyi*. **3) shaxs-son qo'shimchalari:** *yedik*, *bordim*, *kelding*, *yurasan*.

So'z o'zgartuvchi qo'shimchalar so'zning o'zgarib turadigan qismidir.

3. Shakl yasovchi qo'shimchalar (ayrim darsliklarda «lug'aviy shakl qo'shimchalari" deyiladi (23; 19) o'zakka qo'shilib, ma'noni bir oz o'zgartiradigan, qo'shimcha ma'no orttiradigan, lekin yangi so'z

yasamaydigan qo'shimchalardir. Bular so'zlarni bir-biriga bog'lash vazifasini bajarmaydi, balki ko'plik, kichraytirish, erkalash, chegaralash, kamlik, oshirish, kuchaytirish, gumon, taxmin kabi ma'nolarni ifodalaydi: uycha, kitoblar, kattaroq, ozgina, yurib, onajon, buraj, oqarinqira(di), chayqa, tepkila.

O'zbek tilida qo'shimchalarning o'zakka qo'shilish tartibi, odatda, quyidagicha: o'zak + so'z yasovchi qo'shimcha + shakl yasovchi qo'shimcha + so'z o'zgartuvchi qo'shimcha: *kitob+xon+lar+ning*.

Qo'shimchalar tuzilishiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1. Sodda qo'shimchalar boshqa qo'shimchalarga ajralmaydi: aqli.

2. Murakkab qo'shimchalar kamida ikkita qo'shimchaning qo'shilishidan hosil bo'ladi: dehqonchilik, odamgarchilik, yordamlash, otlan, uydagi, yuzlab, butunlay, ochiqchasiga, tortqila, xomligicha, tepkila, turtkila, yugurgilamoh, ezg'ilamoh, akalarcha.

O'zakka so'z yasovchi qo'shimcha qo'shilishidan hosil bo'lgan qism negiz deyiladi: paxtakorlarga, aqliroq, izladi, xomlaygina. So'zga bir necha so'z yasovchi qo'shimcha qo'shilishi mumkin, natijada bir so'z tarkibida bir necha negiz hosil bo'ladi: bilimdonlikdan (*bilim, bilimdon, bilimdonlik*), suvoqchilik(*suvoq, suvoqchi, suvoqchilik*), bog'lam (*bog'la, bog'la, bog'lam*), ho'plam (*hopla, ho'plam*), tinchlik (*tinch, tinchlik*), to'qimachilik (*to'qima, to'qimachi, to'qimachilik*), asabiylash(*asabiy, asabiylash*), shaxsiyat (*shaxsiy, shaxsiyt*), madaniyat (*madaniy, madaniyat*).

Shuni aytish kerakki, so'zning morfemik tarkibi deganda uning o'zak va qo'shimchalardan iboratligi nazarda tutilsa, morfologik tarkibi deganda so'zning negizi va shakl yasovchi, so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar nazarda tutiladi.

6.2. So'z yasalishi

Turli usullar yordamida so'z hosil qilinishi so'z yasalish deb ataladi. O'zbek tilida so'zlar asosan besh xil usul bilan yasaladi. Bu usullar yordamida ot, sifat, fe'l, ravish turkumiga oid so'zlar yasaladi. Olmosh, son va yordamchi so'zlar yasalmaydi.

1. So'z yasovchi qo'shimchalar bilan (affiksatsiya yoki morfologik usul): *ishchi, aqli, ishla, yashirin*.

2. So'zlarni qo'shib, juftlab so'z yasashda (kompozitsiya yoki sintaktik usul) qo'shma va juft so'zlar yasaladi: *qora+mol =qoramol, ko'z+oyinak = ko'zoynak, idish-tovoq, apil-tapil, unda-bunda*. Birdan ortiq so'zning birikishidan yasalgan so'zlar qo'shma so'z deyiladi: *choyquti, gultojixo'roz, sotib oldi, himoya qildi, bir oz, rahmdil, O'rta Osiyo, Oliy Majlis*. Ikkita so'zning juftlanishidan yasalgan so'zlar juft so'zlar deyiladi: *birin-ketin, qovun-tarvuz, omon-eson jiz-biz* (ovqat ma'nosida). Juft so'zlarning barchasi ham yasama hisoblanmaydi, ikkita so'z juftlangandan keyin yangi ma'no ifodalansagina juft so'z yasalgan bo'ladi: *chol-kampir, aka-uka, katta-kichik*

kabi soʻzlar yasama emas. Bu soʻzlarda yo maʼno umumlashgan boʻladi, yoki maʼno kuchaytiriladi.

3. Qisqartma usulda soʻzlar turli koʻrinishda qisqartirib qoʻshish (abbreviatsiya) yoʻli bilan yasaladi. Bular **qisqartma soʻzlar (yoki abbreviaturalar)** deyiladi. Qisqartirib soʻz yasash faqat otlarda uchraydi: *elektron hisoblash mashinasi - EHM, Mustaqil Davlatlar Hamdoʻstligi – MDH, ijroiya qoʻmita - ijroqoʻm.*

4. **Bir turkumdan boshqa turkumga soʻz koʻchishi vordamida** soʻz yasalishi (semantik usul): sifat va feʼl otga, son ravishga oʻtadi: *oʻgʻil bola* (oʻgʻil - sifat) *Oʻgʻli keldi* (otga oʻtgan). *U soat birga* (son) *keldi*. *Akasi bilan birga* (ravish) *keldi*. *Oʻquv, yozuv, qurilish* (feʼl otga oʻtgan). Boshqa turkumga koʻchgan soʻzning maʼnosi va gapdagi vazifasi ham oʻzgaradi.

5. **Soʻzlarni takrorlash vordamida soʻz yasalishi.** Bunda soʻzlar takrorlanib yangi soʻzlar yasaladi: *paqpaq* (oʻyin), *tur-tur* (turish), *bipbip* (avtobus), *pat-pat* (mototsikl), *xola-xola* (oʻyin), *manman*, *yoʻl-yoʻl* (rang), *es-es* (zoʻrgʻa). Takroriy soʻzlarning hammasi ham yasama emas. Bunda ham yangi maʼno yasalsagina yasama soʻz hisoblanadi: *tez-tez, katta-katta* kabi takroriy soʻzlar yasama emas, bunda maʼno kuchaytirilgan, xolos.

6.3. Soʻzlarning tuzilish jihatidan turlari

Oʻzbek tilida soʻzlar tuzilish jihatidan quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. **Sodda soʻzlar.** Sodda soʻzlar ikki xil boʻladi: **tub soʻz, yasama soʻz.** Tarkibida soʻz yasovchi qoʻshimcha boʻlmagan sodda soʻzlar tub soʻz deyiladi: *kitoblar, koʻproq, pishdi, yaxshiroq.* Soʻz yasovchi qoʻshimcha qoʻshilishi bilan yasalgan sodda soʻzlar yasama soʻz deyiladi: *uzumzor, guldon, oqla.* Yasama soʻz oʻzak va yasovchidan iborat boʻladi: *bil+im, suv+chi.*

2. **Qoʻshma soʻzlar:** **tub qoʻshma soʻzlar:** *kela boshladi, aytib berdi, koʻtarib qoʻydi, koʻrib qoʻldi;* **yasama qoʻshma soʻzlar:** *tomorqa, asalari, kamgap, sotib olmoq.*

3. **Qisqartma soʻzlarning barchasi vasamadir:** *BMT, OʻzMU, TDPU, pedkengash.*

4. **Juft soʻzlar:** Maʼno jihatidan bir-biriga mos kelib, jamlik, umumiylik maʼnosini bildirgan soʻz **juft soʻz** deyiladi. Juft soʻzlar qismlari maʼno bildirish-bildirmasligiga koʻra quyidagi turlarga boʻlinadi: 1) har ikki qismi ham yakka holda mustaqil maʼno bildirishi mumkin: *qozon-tovoq, arpa-bugʻdoy, katta-kichik, bir-ikki, siz-biz, unga-bunga, asta-sekin;* 2) ikkinchi qismi yakka qoʻllanmaydigan soʻz boʻlishi mumkin: *kiyim-kechak, yosh-yalang, temir-tersak;* 3) birinchi qismi mustahil maʼno bildirmasligi mumkin: *qoʻni-qoʻshni, toʻs-toʻpolon;* 4) har ikkala qismi ham maʼno ifodalamasligi mumkin: *ikir-chikir, halanhi-hasanhi, poyintar-soyintar, uvali-juvali, apil-tapil.* Juft soʻzlar qismlari maʼno jihatdan bir necha xil boʻladi: 1) bir turdagi yaqin predmetlarning nomlari: *qosh-qovoq, oltin-kumush, qovun-tarvuz;* 2) sinonim soʻzlar: *kuch-quvvat, asta-sekin, keksa-qari;* 3) butun va boʻlak

nomlari: *oy-kun, vaqt-soat, tog'-tosh*; 4) antonim so'zlar: *kecha-kunduz, yaxshi-yomon, katta-kichik*. Juft so'zlarning yasalishiga ko'ra turlari: **tub juft so'zlar**: *sabzi-piyoz, katta-kichik, o'ynab-kulib*; **yasama juft so'zlar**: *omon-esson, kecha-kunduz, bordi-keldi, kuydi-pishdi*.

5. Takroriy so'zlar: Bir so'zning qo'shaloq kelishidan hosil bo'lgan so'zlar **takroriy so'z** deyiladi: *baland-baland, qator-qator, non-pon, choy-poy, don-dun, irim-chirim*. Takroriy so'zlar ko'plik, davomiylik, takror kabi ma'nolarni bildiradi: *etak-etak gul, ayta-ayta charchadim*. Takroriy so'zlarda ayni bir so'zning takror holda qo'llanishi natijasida grammatik ma'no ifodalanadi. Ma'noni kuchaytirish uchun ketma-ket keltiriladigan so'zlar takroriy so'zlar hisoblanmaydi: *Havoni qara, havoni!*

Takroriy so'zlar ham yasalishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: **tub takroriy so'zlar**: *katta-katta, ikkita-ikkita, o'ynab-o'ynab, yura-yura*; **yasama takroriy so'zlar**: *yor-yor, yashik-yashik, qator-qator, bilinar-bilinmas, marjon-marjon, shu-shu, o'sha-o'sha, es-es, bora-bora (yo'qoldi), qayta-qayta (so'radi)*.

6. Birikmali so'zlar. Bitta so'roqqa javob bo'ladigan, lekin tarkibidagi so'zlarning ma'no mustaqilligi uncha yo'qolmagan so'zlar **birikmali sozlar** deb ataladi. Bunday so'zlar ko'proq **sifat** turkumida uchraydi: *oily ma'lumotli (yigit), sochi uzun (qiz), yumshoq fe'l (odam)*.

6.4. Grammatika. Morfologiya

Grammatika til haqidagi fanning bir qismi bo'lib, morfologiya va sintaksisdan iboratdir. Morfologiyada so'z turkumlari o'rganiladi. Sintaksisda so'z birikmalari, gap va uning turlari o'rganiladi.

Grammatika atamasi grekcha *grammatike* so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "o'qish va yozish haqidagi bilim" degan ma'noni bildiradi. **Morfologiya** atamasi grekcha *morfe* (shakl) va *logos* (fan, ta'limot) so'zlaridan paydo bo'lgan.

Grammatik ma'noni ifodalash vositalari

So'zlarning leksik va grammatik ma'nolar ifodalashi haqida oldingi ma'ruzalarda aytib o'tildi. Lug'aviy ma'no so'z ifodalagan moddiy ma'no bo'lib, bu ma'no so'zning o'zak yoki negiz qismi yordamida ifodalanaveradi: *uy-* inson yashaydigan joy; *ikki* – miqdor tushunchasi; *kel* – harakat tushunchasi. Grammatik ma'no esa quyidagi vositalar yordamida ifodalanadi:

1. Qo'shimchalar yordamida: *uyga, ukamning, keldim, boraman*.
2. Yordamchi so'zlar vositasida: *qalam bilan yozdi, sen uchun oldim*.
3. So'z tartibi orqali: *keng ko'cha* (birikma) – *Ko'cha keng* (gap).
4. Ohang yordamida: *Dars tugadi* (darak gap). *Dars tugadi?* (so'roq gap) *Dars tugadi!* (undov gap)
5. So'zlarni juftlash va takrorlash orqali: *qozon-tovoq, baland-baland binolar, kula-kula, ming-minglarcha, tez-tez, ammo-lekin, voy-voy*.

6. Urg'u yordamida: *gulla*□*r* (ot) – *gu*□□□*llar* (fe'l), *yigitcha*□ (ot) – *yigi*□*tcha* (ravish), *olma*□ (ot) – *o*□*lma* (fe'l) – bunda so'z turkumlari o'zgarayпти.

6.4. So'z turkumlari

Ma'lumki, har qanday fan tabiat va jamiyatda mavjud bo'lgan turli narsa va hodisalarni, inson bilan bog'liq xususiyatlarni o'rganadi. Ularni o'rganish esa mavjud bo'lgan narsa, xususiyat va hodisalarni to'plamlarga bo'lishdan boshlanadi: "O'rganish uchun olingan turli narsa, voqea-hodisalar yig'indisi **to'plam** deyiladi. To'plamni o'xshash va farqli belgilar asosida ichki guruhlariga bo'lish **tasnif** hisoblanadi (21; 26)". Tildagi so'zlarning umumiy grammatik ma'no va vazifalariga ko'ra ma'lum guruhlariga bo'linishi **so'z turkumlari** deb yuritiladi. So'z turkumlari quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Mustaqil so'z turkumlari lug'aviy ma'noga ega bo'lib, morfologik jihatdan o'zgaradigan, gap ichida ma'lum sintaktik vazifa bajaradigan so'zlardir. Bu guruhga **ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish** kiradi.

2. Yordamchi so'zlar yakka holda ma'no anglatmaydigan, gap bo'lagi bo'la olmaydigan, grammatik ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladigan so'zlardir. Ular mustaqil so'zlar va ayrim gaplar orasidagi munosabatni anglatishga xizmat qiladi, so'zga va gapning mazmuniga turli qo'shimcha ma'nolar qo'shadi. Yordamchi so'zlarga **ko'makchi, bog'lovchi, yuklama** kiradi.

3. Alohida olingan guruh so'zlar lug'aviy ma'no bildirmaydigan, lekin ba'zan gap bo'lagi vazifasini bajaradigan so'zlardir. Bularga **modal so'zlar, undov so'zlar, taqlid so'zlar** kiradi.

So'z tarkibi bo'yicha tahlil namunasi	
1. So'zning o'zak va qo'shim-chalarini aniqlang.	3. Qo'shimchalarning tuzilishiga ko'ra turlari aniqlanadi.
2. Qo'shimchalarning vazifala-riga ko'ra turlari aniqlanadi.	4. So'zning negizi aniqlanadi.

Takrorlash uchun savollar

- O'zak deb nimaga aytiladi? Misollar keltiring.
- O'zakdosh so'zlar haqida gapiring.
- Qo'shimchani ta'rifini ayting. Misollar keltiring.
- So'zning ma'noli qismlari deganda nimalar nazarda tutiladi?
- O'zak va qo'shimchani farqli tomonlarini ayting.
- Ma'no hamda vazifasiga ko'ra qo'shimchalar qanday turlarga bo'linadi?
- Ayrim darsliklarda qo'shimchalar necha va qanday turlarga bo'linadi?
- So'z yasovchi qo'shimchalarga ta'rif bering va misollar keltiring.
- So'z o'zgartuvchi qo'shimchalarga ta'rif bering va misollar keltiring.
- Shakl yasovchi qo'shimchalarga ta'rif bering va misollar keltiring.
- Shakl yasovchi qo'shimchalar qanday ma'nolarni ifodalaydi?
- Tuzilishiga ko'ra qo'shimchalar qanday turlarga bo'linadi?
-

Negizning ta'rifini ayting va misollar keltiring. 14. Ikkita va uchta negizli so'zlarga bittadan misol keltiring.

15. So'zning morfemik tarkibi deganda nima nazarda tutiladi?

16. So'zning morfologik tarkibi deganda nima nazarda tutiladi? 17. So'z yasalishi nima? 18. Grammatik ma'noni ifodalash vositalari haqida gapiring. 19. So'z yasovchi qo'shimchalar yordamida qanday turkumlar yasaladi? Misollar keltiring. 20. So'zlarni qo'shib, juftlab yasashda qanday so'zlar hosil bo'ladi? 21. Qisqartma usul haqida gapiring. 22. Qaysi turkumlardagi so'zlar boshqa turkumga ko'chib, yangi so'z yasaladi? 23. So'zlarni takrorlash yordamida so'z yasalishi haqida gapiring. 24. Sodda tub va sodda yasama so'zlarga misollar keltiring. 25. Qo'shma so'zlarga misollar keltiring. 26. Qisqartma so'zlarning turli ko'rinishlariga misollar keltiring. 27. Juft so'zlarning qismlari qanday xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin? 28. Juft so'zlarning qismlari ma'no jihatdan qanday turlarga ega bo'lishi mumkin? 29. Takroriy so'zlar qanday ma'nolarni ifodalaydi? 30. Morfologiya va sintaksis bo'limlarida qanday masalalar o'rganiladi? 31. "Grammatika" va "morfologiya" so'zlarining ma'nolarini izohlang. 32. "So'z turkumlari" deganda nimani tushunasiz? 33. Mustaqil so'zlarning xususiyatlari va turlari haqida gapiring. 34. Yordamchi so'zlarning xususiyatlari va turlari haqida gapiring. 35. Alohida olingan so'zlarning xususiyatlari va turlari haqida gapiring. 36. O'zbek tilida nechta so'z turkumi bor? Sanab ko'rsating.

7 - M A ' R U Z A

Mustaqil so'z turkumlari. Ot

Narsa-buyum, kimsalarning nomini bildiradigan va *kim? nima? qayer?* so'roqlaridan biriga javob beradigan so'zlar turkumi **ot** deyiladi.

Otlar kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanadi, birlik va ko'plik sonda ishlatiladi (kelishik va son shakli ularning doimiy xususiyatidir), egalik qo'shimchalarini oladi (bu doimiy xususiyat emas).

Otlar sifat o'rnida qo'llanishi mumkin: *asfalt yo'l, oltin bilaguzuk, temir sandiq*.

Otlar gapda bosh bo'lak, ikkinchi darajali bo'lak, shuningdek, undalma bo'lib keladi: *Onam parrandachilik fermasida ishlaydi. Bugungi ishni ertaga qo'yma! Bolalar, ko'cha harakati qoidalariga rioya qiling!*

7.1. Otlarning ma'no jihatdan turlari

Otlar ma'nosiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

7.1.1. Turdosh otlar va ularning turlari

Bir turdagi predmetlarning umumiy nomini bildirgan otlar **turdosh otlar** deyiladi: *shahar, odam, maktab*.

1. Turdosh otlar qanday tushunchani ifodalashiga ko'ra 2 xil:

1) aniq otlar beshta sezgi (ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, teri orqali sezish) yordamida sezish mumkin bo'lgan predmetlarni ifodalaydi va shaxs otlari, qavm-qarindoshlik otlari, kasb-koriga ko'ra shaxs otlari, hayvonot otlari, daraxt va o'simlik otlari, narsa-buyum otlari, moddalarni ifodalovchi

otlar, o'rin-joy otlari, payt otlari kabi guruhlarga bo'linadi: *kitob, tovush, havo, shahar, daqiqa*.

2) mavhum otlar ong yordamidagina idrok qilinadigan tushunchalarni ifodalaydi va belgi-xususiyat otlari, munosabat ifodalovchi otlar, harakat-holat otlari, voqea-hodisa otlari, kasb-kor otlari, faoliyat ifodalovchi otlar kabi guruhlarga bo'linadi: *go'zallik, dushmanlik, g'azab, kamchilik, do'stlik, madaniyat*.

2. Turdosh otlar birlik shaklda ko'plik ma'nosini ifodalash-ifodalamasligiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1) yakka otlar birlik shaklda yakka predmetlarni ifodalaydi: *odam, ko'cha, daraxt*;

2) jamlovchi otlar birlik shaklda ham ko'plikni ifodalaydi: *karvon, xalq, olomon, guruh, armiya, to'da, el, millat, pada (sigirlar to'dasi), suruv (qo'ylar to'dasi), uyur (otlar to'dasi)*.

7.1.2. Atoqli otlar va ularning turlari

Ayrim shaxs yoki predmetga atab qo'yilgan nomlar **atoqli otlar** deyiladi. Ular quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1) kishilarning ismi, familiyasi, taxallusi: *Rahim Mahmudov, Oybek*; 2) hayvonlarga atab qo'yilgan nomlar: *Olapar, To'rtko'z, Targ'il, Boychibor, Raxsh, G'irko'k*; 3) geografik nomlar (bularga oddiy ko'cha nomlaridan tortib qit'a nomlarigacha barchasi kiradi): *Navoiy ko'chasi, Toshkent shahri, Pomir tog'i, Osiyo qit'asi*; 4) tashkilot, muassasa va idora nomlari: *O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Nizomiy nomli TDPU*; 5) kitob, gazeta, jurnal, kinofilm, spektakl nomlari: *"O'tgan kunlar"romani, "Ma'rifat" gazetasi, "Kelinlar qo'zg'oloni" spektakli*; 6) tarixiy voqealar, bayram nomlari: *Mustaqillik kuni, Navro'z bayrami*. Ko'pchilik atoqli otlar turdosh ot yoki boshqa biron so'z turkumi asosida vujudga keladi: *Po'lat, Go'zal, Sakson ota, Kimsan, Sotiboldi, Ko'paysin*. Ba'zan atoqli otlar turdosh otga aylanishi ham mumkin: *amper (tok o'lchovi), xosiyatxon (atlas turi), makintosh (kiyim turi)*.

7.3. Otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi (son kategoriyasi)

Otlar birlik va ko'plik sonda keladi. Birlik sondagi otlar bir predmetni bildiradi: *uy, daftar, bola*. Korinyaptiki, birlik shaklining maxsus qo'shimchasi yo'q. Ko'plik sondagi otlar birdan ortiq predmetni bildiradi. Otlardagi ko'plik ma'nosi quyidagicha ifodalanadi: 1) morfologik usulda ko'plik *-lar* qo'shimchasi orqali ifodalanadi: *bolalar, uylar*; 2) leksik usulda ko'plik ma'nosi qo'shimchasiz holda maxsus so'zlar yordamida ifodalanadi: *bir qancha odam, ming-ming daraxt, beshta daftar*. 3) leksik-morfologik usulda bu ikkala usul aralash ifodalanadi: *Ko'p ota-onalar kelishdi*.

Harakat-holat, belgi nomini bildirgan otlar, donalab sanalmaydigan narsa va jism nomlari, juft predmetlarni bildiruvchi otlar va atoqli otlar **faqat birlikda** qo'llanadi: *do'stlik, un, ko'z, Muattar* va h.

-lar ho'shimchasi ko'plik ma'nosidan tashqari quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: 1) narsalarning turini, navini xilini: *Do'konga yohlar* (guruchlar, suvlar...) keltirildi; 2) jamlikni: *Ma'muraxonlar* kelishdi; 3) hurmatni: *Dadamlar* ishlaydilar; 4) kinoyani: *Janoblari* kelibdilar-da; 5) kuchaytirishni: *Boshlarim* og'rib ketdi; 6) taxminni: *Soat beshlarda* keladi.

-lar ko'rsatkichi otlardan tashqari olmosh, son, sifat, fe'l, ravish turkumidagi so'zlarga ham qo'shilishi mumkin: *bular, kimlar, bizlar, tushuntirishlar, kattalarni, beshlar, ilgarilari, kelganlar* kabi. Bu ko'rsatkich fe'lga qo'shilganda tuslovchi tarkibida keladi: *boradilar* (3-shaxs tuslovchi tarkibida).

7.4. Otlarning turlanishi

Otlarni boshqa so'zlarga bog'lash uchun xizmat qiladigan qo'shimchalar **kelishik qo'shimchalari** deyiladi. Otlarning kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanishi **turlanish** deyiladi, shuning uchun bu qo'shimchalar yana **turlovchi qo'shimchalar** deb ham yuritiladi. Kelishik shakllari otlarning gapda bajaradigan sintaktik vazifalarini belgilab beradi. Otlarda oltita kelishik shakli mavjud:

№	Kelishik nomi	qo'shimchasi	savollari
1.	Bosh kelishik	--	<i>kim? nima?</i>
2.	Qaratqich kelishigi	<i>-ning, -n</i>	<i>kimning? nimaning?</i>
3.	Tushum kelishigi	<i>-ni, -n</i>	<i>kimni? nimani?</i>
4.	Jo'nalish kelishigi	<i>-ga, -ka, -qa, -na, -a</i>	<i>kimga? nimaga?</i>
5.	O'rin-payt kelishigi	<i>-da</i>	<i>kimda? nimada?</i>
6.	Chiqish kelishigi	<i>-dan</i>	<i>kimdan? nimadan?</i>

Bosh kelishikning maxsus qo'shimchasi yo'q va bu kelishikdagi otlar ko'pincha ega (*Dars* boshlandi.), ot-kesim (*Mening ukam – talaba.*), undalma (*Og'ayni, bugun birga dars tayyorlaylik.*), ba'zan sifatlovchi anihlovchi (*Mashina asfalt yo'lga chihib oldi.*) vazifalarini bajaradi. Qaratqich kelishigidagi ot doim ot bilan bog'lanadi va qaratqich aniqlovchi vazifasini bajaradi: *maktabning hovlisi, kitobning varag'i*. Tushum kelishigidagi ot doim fe'l bilan bog'lanadi va vositasiz to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: *maktabni sevish, kitobni o'qish*.

Jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklaridagi otlar fe'l bilan, ba'zan esa boshqa so'zlar bilan ham bog'lanadi va to'ldiruvchi, hol, ot-kesim vazifalarini bajaradi: *maktabga bormoq, maktabda bo'lmoq, maktabdan kelmoq, kitobdan minnatdor, ukamdan katta, Kitob menda*.

Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi **k** tovushi bilan bitgan so'zlarga **-ka** tarzida, **q** tovushi bilan bitgan so'zlarga **-qa** tarzida qo'shib, mumtoz

adabiyotda *-ga, -na, -a* tarzida uchraydi: *ko'ylak+ga=ko'ylakka, ishq+ga=ishqqa, uyiga, yorima, qo'lina*.

Qaratqich, tushum, jo'nalish va o'rin-payt kelishigidagi otlar belgisi (qo'shimchali) va belgisiz (qo'shimchasiz) qo'llanishi mumkin: *maktab(ning) bog'i, xat(ni) yozdi, Andijon(ga) ketdi, tong(da) esgan shabada*.

Qaratqich, tushum kelishigi qo'shimchalari qisqarib, *-n* shaklida kelishi mumkin va ular o'zaro omonim holatga kiradi: *Otin(ing) boshin(i) burdi*.

7.5. Otlarning egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishi

Predmetning uch shaxsdan (so'zlovchi, tinglovchi, o'zga) biriga tegishshli ekanini bildiradigan qo'shimchalar **egalik qo'shimchalari** deb ataladi. Egalik qo'shimchalari oxiri unli bilan tugagan otlarga birlikda *-m, -ng, -si*; ko'plikda *-miz, -ngiz, -(lar)i* shaklida; oxiri undosh bilan tugagan otlarga esa birlikda *-im, -ing, -i*; ko'plikda *-imiz, -ingiz, -(lar)i* shaklida qo'shiladi:

shaxs	birlik	ko'plik
1-shaxs	<i>dalam, kitobim</i>	<i>dalamiz, kitobimiz</i>
2-shaxs	<i>dalang, kitobing</i>	<i>dalangiz, kitobingiz</i>
3-shaxs	<i>dalasi, kitobi</i>	<i>dalalari, kitoblari</i>

Egalik qo'shimchalarining 3-shaxs shakli joy nomlarini bildiruvchi so'zlar bilan qo'llanganda, tegishlilik, egalik ma'nosini emas, balki xoslik, umundan ajratilganlik ma'nolarini ham ifodalaydi. Bunday paytda egalik qo'shimchasini olgan so'z bog'lanib kelgan so'z tarkibidagi qarathich kelishigi qo'shimchasi tushiriladi (22; 39): *Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi* va h.

K va *q* undoshi bilan tugagan otlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, o'zak-negiz oxiridagi jarangsiz *k* undoshi jarangli *g* tovushiga, jarangsiz *q* undoshi jarangli *g'* undoshiga aylanadi va *koptogi, tuprog'i* kabi yoziladi.

Og'iz, burun, zahar kabi otlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, ikkinchi bo'g'indagi qisqaroq aytiladigan *u, i, a* unilari tushib qoladi: *og'zi, burni, zahri. Obro', parvo* so'zlariga egalik qo'shimchasi qo'shilganda esa *y* tovushi orttiriladi: *parvoyi, obro'yim*.

Singl-i-si, shun-i-si, bun-i-si so'zlarida egalik qo'shimchalari ikki marta qo'shilgan. Egalik qo'shimchasining 2-shaxs ko'plik shaklida 3 ta morfologik variant mavjud: *shaharingiz – shaharinglar – shaharlaring*.

7.6. Qarashlilik shakli haqida

Bu shakl *-niki* qo'shimchasi bilan yasaladi va narsa yoki shaxsning shu qo'shimcha olgan narsa yoki shaxsga tegishli ekanligini bildiradi. Bu

shaklning egalik shakllaridan farqlari: 1) egalik ma'nosi shaxs ko'rsata oladi, qarashlilik esa shaxs ko'rsata olmaydi; 2) egalik shakli egalik qo'shimchasini olgan so'z bildirgan narsa yoki shaxsning boshqa biror narsa yoki shaxsga tegishlilikini bildiradi, qarashlilik shakli esa biror narsa yoki shaxsning **-niki** qo'shimchani olgan so'z bildirgan narsa yoki shaxsga tegishlilikini, qarashli ekanligini ifodalaydi.

Egalik va qarashlilik qo'shimchalari bir otga baravar qo'shilishi mumkin: *kitob ukamniki*. Qarashlilik shaklidagi so'z qarashli bo'lgan narsani ifodalagan so'z bilan birga qo'llansa, doim **kesim** vazifasida keladi. Ba'zan qarashli bo'lgan narsani bildiruvchi so'z qo'llanmasligi mumkin. **-niki** qo'shimchasi otidan tashqari olmosh va otlashgan so'zlarga ham qo'shilishi mumkin: *bizniki, ikkinchisniki, boshqasiniki, kelganniki*. Bu qo'shimcha ko'plik, egalik, hurmat ifodalovchi qo'shimchalardan keyin, kelishik qo'shimchasidan oldin qo'shiladi.

7.7. Kichraytirish, hurmatlash va erkalash otlari

Nutqimizda kichraytirish, hurmatlash va erkalash otlari ham qo'llanadi. Bunday otlar hurmatlash, kichraytirish, ba'zan esa ham kichraytirish, ham erkalash ma'nolarini anglatadigan quyidagi qo'shimchalar bilan yasaladi:

-cha:	<i>Akbarcha</i> (kesatish ma'nosida), <i>uycha, ro'molcha, kitobcha</i>
-choq,-chak,-chiq:	<i>qo'zichoq, kelinchak, qopchiq</i>
-(a)loq:	<i>qizaloq, bo'taloq</i>
-jon:	<i>ukajon, Rahimjon</i>
-xon:	<i>Odilxon, Salimaxon</i>
-oy:	<i>Qunduzoy, Tursunoy</i>
-begim:	<i>Nodirabegim</i>
-nisa:	<i>Zebunnisa</i>
-bibi:	<i>Oyshabibibi</i>
-bek:	<i>Otabek</i>
-xo'ja:	<i>Akbarxo'ja</i>
-gina:	<i>qizginam, bolaginasi</i>

Diqqat! **-gina** qo'shimchasi kichraytirish, erkalashdan tashhari, achinish ma'nosini ham ifodalaydi. Bu qo'shimcha **-gina** ayiruv yuklamasi bilan omonimdir. Farhlari: **-gina** yuklamasi barcha qo'shimchalardan keyin qo'shiladi; **-gina** yuklamasi urg'u olmaydi, **-gina** qo'shimchasi esa urg'u olishi mumkin.

7.8. Otlarning yasalishi

- Otlar besh xil usul bilan yasaladi. 1. Ot yasovchi qo'shimchalar yordamida. 2. So'zlarni qo'shish yoki juftlash yordamida. 3. So'zlarni qisqartirish yordamida. 4. Turkumdan turkumga so'z ko'chishi yordamida. 5. So'zlarni takrorlash yordamida.

7.8.1. Yasovchi qo'shimchalar bilan ot yasash (morfologik yoki affiksatsiya usuli)

Ot yasovchi qo'shimchalar o'zak bilan birikkan holda quyidagi ma'nolarni bildiruvchi otlar yasaydi:

1. Shaxs oti yasovchi qo'shimchalar:

- chi: *suvchi, sportchi, navbatchchi.*
 -dosh. : *sinfdosh, suhbatdosh.*
 -kor (-kar, -gar, -gor) *paxtakor, talabgor, miskar,*
zargar.
 -kash: *aravakash,*
 -dor: *chorvador, amaldor*
 -bon: *saroybon, darvozabon*
 -boz: *dorboz, askiyaboz*
 -paz: *oshpaz, mantipaz*
 -xon: *gazetxon, kitobxon*
 -shunos: *tilshunos, zarshunos*
 -do'z: *gilamdo'z, etikdo'z*
 -soz: *soatsoz, aravasoz*
 -xo'r: *choyxo'r, qimizxo'r*
 -parast: *shaxsiyatparast, amalparast*
 -go'y: *duogo'y,*
 -furush: *mevafurush, chiiffurush*
 -vachcha: *tog'avavachcha, amakivvachcha*
 -(u,o)ychi: *yozauvchi, uchuvchi, tinglovchi, o'quvchi*
 -ham-: *hamsuhbat hamyurt*
 -sil: *yo'qsil (arxaiklashgan)*

2. Narsa-buyum otlari yasovchi qo'shimchalar:

- gich (-kich, -qich, -g'ich): *purkagich, ko'rsatkich,*
qisqqich, chizg'ich.
 -gi (-ki, -qi, -g'i, -g'u): *supurgi, tepki, tutatqi, chalg'i,*
sachratqi, tuyg'u.
 -k, -ak, -oq: *kurak, piripirak, varrak, qaldiroq.*
 -q, -oq: *tara+q = taroq, o'roq, bo'ya+q = bo'yoq*
 -iq, -ik, -uq: *chopiq, topshiriq, teshik, uchuq, yutuq.*
 -ma: *to'qima, bo'g'ma, bosma.*
 -m, -im, -um: *to'plam, kiyim, unum, uy+um = uyum,*
 -don: *qalamdon, tuzdon.*
 -noma: *taklifnoma*
 -qin(-qun, -g'in, -g'un): *to'lqin, yong'in, uchqun, yulg'un.*

-in(-un, -on):	yig' <u>in</u> , tug <u>un</u> , to'z <u>on</u> .
-(i)ndi:	chir <u>indi</u> , cho'k <u>indi</u> .
-machoq:	bekin <u>machoq</u> , tortish <u>machoq</u> .
-(i) sh:	quril <u>ish</u> , turlan <u>ish</u> .
-(u)v, (o)v:	yo <u>zuv</u> , saylo <u>v</u> .
-ildoq:	shaq <u>ildoq</u>
-a:	sharshar <u>a</u> , jiz <u>a</u> .
-os:	chuvv <u>os</u> , guldur <u>os</u> .
-poya:	bedap <u>oya</u> , g'o'zap <u>oya</u> .
-qoq(-kak, -gak):	bot <u>qoq</u> , eshk <u>ak</u> , ilg <u>ak</u> .
-dak(-doq):	yugur <u>dak</u> , qovur <u>doq</u> .
-chiq:	yopin <u>chiq</u> , suyanch <u>iq</u> .
-chak:	burch <u>ak</u> , kemirch <u>ak</u> .
-machoq:	bekin <u>machoq</u> , aylan <u>machoq</u> .
-iz:	bo'g' <u>iz</u>
-miq:	bulam <u>iq</u>
-t(-it, -at, -ot):	qur <u>t</u> (quri+t), chiq <u>it</u> , o' <u>lat</u> , ko'ch <u>at</u> , siz <u>ot</u> .
-mish:	o' <u>tmish</u> , qilm <u>ish</u> .
-kilik(-gilik):	ichk <u>ilik</u> , ko' <u>rgilik</u> .
-moq(-mak):	quym <u>oq</u> (ovqat turi), chert <u>mak</u> (o'yin turi)

-cha: qizilcha, olacha.

-ka: yo'lka

3. O'rin-joy otlari yasovchi qo'shimchalar:

-zor: gulzor, paxtaor, olmazor

-iston: O'zbekiston, guliston

-loq: o'tloq, toshloq

-goh: saylgoh, o'yingoh

-xona: oshxona, choyxona

-obod: Yunusobod, Yangiobod

4. Mavhum ot yasovchi qo'shimchalar:

-lik: bolalik, do'stlik, birlik, mustaqillik

-liq: otaliq, borliq

-ch: sevinch, quvonch, tayanch

-garchilik: odamgarchilik, og'aynigarchilik

-chilik: kamchilik, dehqonchilik,

-sh(-ish): qurilish, emlash

-v(-uv): undoy, uquv

-i: suyunchi

-at(-ot): madaniyat (madaniy+at=madaniyat),

qonuniyat, shaxsiyat, tashviqot,

targ'ibot

7.8.2. So'zlarni qo'shib, juftlab, bog'lab ot yasash

(sintaktik yoki kompozitsiya usuli)

Bunda qo'shma va juft otlar yasaladi. Qo'shma otlar quyidagicha yasaladi:

1) ot bilan otdan: *otquloq, qo'larra*; 2) sifat bilan otdan: *ko'ksulton, xomtok*; 3) ot bilan sifatdan: *gulbeor, oshko'k*; 4) son bilan otdan: *mingoyoq, qirqog'ayni, uchburchak*; 5) ot bilan fe'ldan: *o'rinbosar, beshiktervatar*; 6) fe'l bilan fe'ldan: *iskabtopar, olibsotar*. Biror belgisiga ko'ra atalgan joy nomlari ko'pincha qo'shma ot orqali ifodalanadi: *Oqtepa, To'ytepa, Uchqo'rg'on*.

Qo'shma otlar qismlarining munosabatlari quyidagi ko'rinishlarda bo'ladi:

1. Sifatlovchi-sifatlanmish birikmasi shaklida: *ko'ksulton, itbaliq*.
2. Qaratqich-qaralmish birikmasi shaklida: *bilaguzuk, otquloq*.
3. To'ldiruvchi-to'ldirilmish birikmasi shaklida: *o'rinbosar, beshiktervatar, dunyoqarash*.
4. Hol-hollanmish birikmasi shaklida: *beshotar, iskabtopar* (chivin)
5. Ega-kesim birikmasi shaklida: *go'shtkuydi* (marosim).
6. Kesim-undalma shaklida: *urto'qmoq, ochildasturxon*.

Quyidagi qo'shma otlar qo'shib yoziladi:

1) qismlari turdosh otlardan iborat bo'lib, bir urg'u bilan aytiladigan narsa-buyum nomlari: *gulko'rpa, oshqozon, o'qilon, tutmayiz, oshko'k*.

2) birinchi qismi ot, fe'l va sondan, ikkinchi qismi **-ar** qo'shimchali fe'ldan yasalgan qo'shma otlar: *otboqar, olibsotar, isabtopar*.

3) ikkinchi qismi turdosh ot bo'lgan geografik nomlar: *Sirdaryo, Oqtepa*. Ikkinchi qismi *y* harfi bilan boshlangan qo'shma otlar ajratib yoziladi: *yer yong'oq, eshak yemi, qozon yuvg'ich*.

Bulardan tashqari, ruscha-baynalmilal so'zlar ishtirokida yasalgan qo'shma otlar ham o'zbek tilida mavjud: *bronepoezd, aviabo'linma, avtoyo'l, kinoqissa*.

Juft otlar quyidagicha yasaladi:

- 1) bir-biriga yaqin ma'noli so'zlardan: *uy-joy, oyoq-qo'l*.
- 2) sinonim so'zlardan: *kuch-quvvat, oziq-ovqat, baxt-saodat*.
- 3) antonimlardan: *yosh-qari, ost-ust*.
- 4) butun-bo'lak ma'nosini ifodalovchi so'zlardan: *tog'-tosh, idish-tovoq, gap-so'z, oy-kun, vaqt-soat*.

Har doim ham ikkita otning juftlanishidan yangi ot yasala bormaydi. Juft so'zning turkumini qismlarning qaysi turkumdan ekanligiga qarab emas, balki juft so'zning butunligicha qanday ma'no anglatishiga qarab aniqlash kerak bo'ladi. Shu jihatdan qaraganda, quyidagi turkum so'zlar juftlanib, ot yasaladi:

1. Ot: *yor-birodar, to'y-tomosha*.
2. Sifat: *oq-qora, issiq-sovuq*.
3. Ravish: *kam-ko'st*.
4. Sof fe'l: *ur-yiqit, keldi-ketdi*.
5. Fe'lning harakat nomi shakli: *yurish-turish, yozuv-chizuv*.
6. Taqlidiy so'zlar: *adi-badi, qiy-chuv*.

Juft otlar qismlarining qaysi tilga mansubligi jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. O'zbekcha-o'zbekcha: *ot-ulov, ko'rpa-yostiқ.*
2. O'zbekcha-arabcha: *kuch-quvvat, o'y-xayol.*
3. O'zbekcha-tojikcha: *tuz-namak.*
4. O'zbekcha-ruscha: *kissa-karmon.*
5. Arabcha-arabcha: *hisob-kitob.*
6. Tojikcha-o'zbekcha: *savdo-sotiq.*

7.8.3. So'zlarni qisqartirib ot yasash (abbreviatsiya usuli)

Qisqartma otlarning yasalishi:

- 1) so'zlarning birinchi harfidan: *Birlashgan millatlar tashkiloti - BMT, Respublika ta'lim markazi - RTM.*
- 2) birinchi so'zning bosh qismini va boshqa so'zlarning birinchi harfini olish bilan: *O'zbekiston Milliy universiteti - O'zMU.*
- 3) so'zlarning bosh qismidan: *ijroiya qo'mita - ijroqo'm.*
- 4) aralash, ya'ni birinchi so'zning bosh qismi, ikkinchi so'zni to'liq keltirish bilan: *pedkengash, partmajlis.*

7.8.4. Turkumdan turkumga ko'chish vositasida ot yasalishi (semantik usul)

- 1) sifatdan otga ko'chish: *o'g'il (bola), qiz (bola), ayol (kishi), chol (odam);*
- 2) fe'ldan otga ko'chish: *kelajak (O'zbekiston kelajagi buyuk davlatdir);* 3) juft fe'llar otga ko'chadi: *keldi-ketdi, oldi-sotdi, qo'ydi-chiqdi.*

7.8.5. So'zlarni takrorlash yordamida ot yasash

Lik-lik (ko'kat turi), *pat-pat* (mototsikl), *bog'cha-bog'cha* (o'yin), *yugur-yugur* (shoshilish), *biyovbiyov* (qush), *shaqshaq* (qush).

7.9. Otlarning tuzilish jihatdan turlari

Otlar tuzilish jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sodda otlar: a) sodda tub otlar. Tub otlar yasovchi qo'shimcha olmagan otlardir: *kitob, qalam.* b) sodda yasama otlar. Yasama otlar qo'shimcha qo'shish bilan yasalgan otlardir: *ishchi, guldon.*
2. Qo'shma otlar: *belbog', qo'lqop, Yangiyo'l, yer yong'oq.*
3. Qisqartma otlar: *MDH, pedkengash.*
4. Juft otlar: *yem-xashak, ko'rpa-yostiқ.*
5. Takroriy otlar: *choy-poy, in-iniga, tomir-tomiriga, don-dun, irim-sirim.* Juft va takroriy otlar orasiga chiziqcha qo'yib yoziladi.

Agar juft otlar o'rtasida ikki otni bir-biri bilan bog'laydigan **u, yu** tovushlari bo'lsa, kirilcha yozuvda chiziqcha qo'yilmaydi, yangi alifboda esa

qo'yilishi kerak: *Онаю бола – зулу лола//Она-уи бола – gul-u lola*. Takroriy otlar bir otni takrorlash yordamida hosil qilinadi: *Aytilgan so'zlar jon-jonidan o'tib ketdi*. Tilimizda takrorlangan, so'zning boshida kelgan undosh **p** yoki **m** undoshidan biriga almashadigan yoki unli tovushdan oldin **p** tovushi orttiriladigan *choy-poy, non-pon, qop-mop, osh-posh, pul-mul* kabi takroriy otlar ham bor.

Ot tahlili namunasi:	
<ol style="list-style-type: none"> 1. So'rog'i. 2. Ma'no turi (atoqli va turdosh otlar, turdosh otlarning turlari). 3. Birlik yoki ko'pligi (soni). 4. Kelishigi. 5. Egalik qo'shimchasi bo'lsa, uning shaxs-soni aniqlanadi. 	<ol style="list-style-type: none"> 6. Kichraytirish, erkalash, hurmatlash ma'nolari bo'lsa, aniqlanadi. 7. Tuzilish turi. 8. Tub yoki yasamaligi. 9. Gaptagi sintaktik vazifasi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Ot turkumining ta'rifi va so'roqlarini ayting, misollar keltiring.
2. Otlarning xususiyatlari va gaptagi vazifalarini ayting.
3. Turdosh otlar deb qanday otlarga aytiladi?
4. Qanday tushunchani ifodalashiga ko'ra turdosh otlarning turlari haqida gapiring.
5. Birlik shaklda ko'plikni ifodalash-ifodalamasligiga ko'ra turdosh otlarning turlari haqida gapiring.
6. Atoqli otlarning ta'rifi va turlari haqida gapiring.
7. Turdosh otlarning atoqli otlarga, atoqli otlarning turdosh otlarga o'tishiga misollar keltiring.
8. Otlardagi birlik ma'nosi qanday vositalar yordamida ifodalanadi?
9. Otlardagi ko'plik ma'nosi qanday vositalar yordamida ifodalanadi?
10. Qanday otlar faqat birlikda qo'llanadi?
11. Faqat birlikda qo'llanadigan otlarga **-lar** qo'shimchasi qo'shilsa, qanday ma'no ifodalanadi?
12. **-lar** qo'shimchasi yana qanday turkumdagi so'zlarga qo'shiladi va qanday ma'nolarni ifodalaydi?
13. Otlarning turlanishi deganda nimani tushunasiz?
14. Kelishiklarni qo'shimchalari bilan aytib bering.
15. Qaysi kelishikdagi otlar qanday so'zlarga bog'lanishi haqida gapiring.
16. Belgili va belgisiz kelishiklar haqida gapiring.
17. Qaysi kelishik qo'shimchalari qisqaradi?
18. Egalik qo'shimchalari qanday ma'noni ifodalaydi?
19. Egalik qo'shimchalari bilan bog'liq tovush o'zgarishlari haqida gapiring.
20. Kichraytirish, erkalash va hurmatlash ma'nolarini ifodalovchi qo'shimchalarni misollari bilan sanab ko'rsating.
21. **-niki** qo'shimchasi ot turkumiga xos qaysi qo'shimchaga o'xshaydi va undan qanday farqlanadi?
22. Yasama shaxs otlariga 5 ta misol keltiring.
23. Narsa-buyum oti yasovchi qo'shimchalar qanday so'zlardan ot yasaydi?
24. Yasama o'rin-joy otlariga misollar keltiring.
25. Yasama mavhum otlarga misollar keltiring.
26. Qo'shma otlar tarkiban qanday so'zlardan iborat bo'ladi?
27. Qo'shilib va ajratilib yoziladigan qo'shma otlar haqida gapiring.
28. Qisqartma otlar qanday ko'rinishlarda bo'ladi?
29. Qaysi turkumdagi so'zlar otlarga ko'chadi?
30. Takroriy usul bilan yasalgan otlarga misollar keltiring.
31. Juft otlar tarkiban qanday so'zlardan iborat bo'ladi?
32. Takroriy otlarga 5 ta misol keltiring.
33. Sifatlarning, olmoshlarning, sonlarning va fe'llarning atoqli otga ko'chishiga misollar keltiring.

8 - MA'RUZA

SIFAT

8.1. Sifatning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning belgisini bildirib, *qanday?*, *qanaqa?*, *qaysi?* so'roqlaridan biriga javob bo'lgan so'zlar sifat deyiladi.

Sifatlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) xususiyat bildiruvchi: *yaxshi, yomon, aqlli, sergak, so'zamol;*
- 2) holat bildiruvchi: *go'zal, erkin, suluv, cho'loq, maymoq, cho'tir, soqov, kar, ko'r.* 3) rang-tus bildiruvchi: *oq, qora, sariq, kul rang;* 4) shakl-ko'rinish bildiruvchi: *yapaloq, tekis, yassi, dumaloq;*
- 5) hajm-o'lchov-masofa bildiruvchi: *keng, tor, chuqur, katta, kichik;* 6) maza-ta'm bildiruvchi: *shirin, achchiq, nordon, sho'r, achimsiq;* 7) hid bildiruvchi: *xushbo'y, sassiq, badbo'y, muattar, qo'lansa;* 8) vazn-og'irlik bildiruvchi: *og'ir, engil, zildek, vazmin;* 9) o'rin va paytga munosabat bildiruvchi: *uydagi, ko'chadagi, yozgi, qishki, avvalgi, dastlabki.*

Diqqat! Ayrim darsliklarda (21; 138) miqdor sifatleri ham ajratiladi: *ko'p, mo'l, oz.*

Sifatlarning morfologik xususiyatlari: 1) belgining darajasini ko'rsatadi: *sho'x, sho'xroq, eng sho'x.* 2) otlashadi: *Kattalarni hurmat qiling.* 3) ravish o'rnida keladi: *Sattor chiroyli yozadi.* Sifatlarning sintaktik xususiyatlari: 1) asosan aniqlovchi va kesim vazifasini bajaradi: *Yoqimli shamol esa boshladi. Tabiat go'zal.* 2) sifat aniqlovchi bo'lib kelganda, aniqlab kelayotgan so'zi bilan moslashmaydi.

8.2. Asliy va nisbiy sifatlar

Narsalarning belgisini bevosita, to'g'ridan-to'g'ri ifodalay oladigan va belgini darajalab ko'rsata oladigan (ya'ni **-roq** qo'shimchasini qabul qila oladigan) sifatlar asliy sifatlar deb ataladi: *kichik, yomon, aqlli, qora, oriq* va b.

Narsalarning belgisini bevosita emas, balki o'rin yoki paytga nisbatan ifodalaydigan va ko'pincha daraja ko'rsata olmaydigan sifatlar nisbiy sifatlar deb ataladi. Bunday sifatlar yasovchi qo'shimchalar yordamida yasalgan bo'ladi: *sharsimon, yozgi, uydagi, oilaviy, ilmiy, toshkentlik* va b.

8.3. Sifat darajalari

Predmetlardagi bir xil belgining ortiq-kamligi jihatidan farqlanishi **sifat darajasi** deyiladi. Sifatlarning quyidagi darajalari bor: **oddiy daraja, orttirma daraja, qiyosiy daraja, ozaytirma daraja.**

1. Oddiy darajadagi sifatlarda belgi boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga qiyoslanmaydi. Bu daraja belgining me'yordagicha ekanligini ko'rsatadi va maxsus ko'rsatkichga (qo'shimchaga) ega emas: *keng ko'cha, yashil yaproq, yaxshi odam.*

2. Orttirma daraja predmetdagi bir belgining boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga nisbatan eng ko'p ekanligini ifodalaydi. Orttirma daraja quyidagi usullar yordamida hosil qilinadi:

1) morfologik usul: a) so'zning birinchi bo'g'ini ajratilib, unga keyingi bo'g'indagi birinchi undosh qo'shiladi-da, yopiq bo'g'in hosil qilinadi va undan keyin to'liq shakli takrorlanadi: *dum-dumaloq, pak-pakana*; b) so'zning oldingi ikki tovushi ajratilib unga *p, m* tovushlaridan biri qo'shiladi va undan keyin so'zning o'zi takrorlanadi: *yap-yangi, ko'm-ko'k*; v) so'zning birinchi bo'g'inidan keyin *-ppa* shakli qo'shiladi: *soppa-sog', to'ppa-to'g'ri*. **2) leksik usul:** a) maxsus kuchaytiruvchi so'zlar orqali ifodalanadi: *eng kichik, hammadan chiroyli, zap g'alati, beqiyos chiroyli, naqadar ulug'vor, xo'p bemaza, cheksiz quvonchli*; b) so'zlarni takrorlash vositasida: *zo'r-zo'r* (polvonlar), *uzundan-uzun* (kechalar), *ne-ne* (olimlar);

v) turli so'z birikmalari, iboralar yordamida: *haddan ziyod chiroyli, misli ko'rilmagan* (qahramonlik), *quling o'rgilsin* (jonon) **3) leksik-semantik usulda** belgi bildiruvchi so'zlar oldidan yoki ular o'rniga boshqa turkumdagi so'zlar qo'llanadi: *zahar* (garmdori), *olov* (bola); **4) fonetik usul:** a) unlilar cho'zib aytiladi: *tooza, chuquur*;

b) undoshlar ikkilanadi: *tekkis, yumshoq.*

3. Qiyosiy daraja predmetdagi bir belgining boshqa predmetdagi xuddi shunday belgidan ortiq ekanligini ifodalaydi. Qiyosiy daraja oddiy darajadagi sifatga *-roq* qo'shimchasini qo'shish yoki sifatdan oldin *bir-biridan, undan ham, yanada* so'zlarini keltirish bilan yasaladi: *Olma daraxti shaftoli daraxtidan balandroq. Bir-biridan go'zal, bundan ham battar, yanada kuchli.*

4. Ozaytirma daraja belgi darajasining normal darajaga yetmaganligi, normaldan pastligi ifodalanadi.

1) qo'shimchalar yordamida: *oqish, qizg'ish, qoramtir. -roq* qo'shimchasi ham ozaytirma darajani ifodalashda qatnashadi (bunda bir narsadagi belgi boshqa narsadagi shunday belgiga qiyoslanmaydi): *eskiroq* (kiyim); **2) sifatdan oldin** *yarim, nim, och, xiyol, chizi, sal, aytarli, uncha, u qadar* so'zlarini keltirish bilan: *yarim ochiq (eshik), uncha katta emas.*

8.4. Ozaytirma va kuchaytirma sifatlari

Ozaytirma sifatlari o'zakdan anglashilgan rangning, belgining ozligini, kamligini bildiradi va quyidagicha yasaladi:

1. *-ish, -imtir (-mtir)* qo'shimchalari yordamida. Bulardan *-ish, -imtir* undosh tovush bilan bitgan *oq, ko'k* kabi so'zlarga, *-mtir* esa faqat *qora* sifatiga qo'shiladi: *oqish, ko'kish, qoramtir.*

2. Rangni bildiruvchi sifatdan oldin *och, nim* so'zlarini keltirish bilan. *Nim* bilan hosil qilingan sifatlar qo'shib yoziladi: *och sariq, nimpushti*.

3. *-kina (-gina, -qina)* qo'shimchalari yordamida. Bu qo'shimchalar o'zakdan anglashilgan belgining kuchsizligini, ozligini bildiradi. *k, g* bilan bitgan so'zlarga *-kina, q, g'* bilan bitgan so'zlarga *-qina*, boshqa hollarda *-gina* qo'shimchasi qo'shiladi: *kichkinagina, yumshoqqina, tuzukkina*.

Kuchaytirma sifatlar o'zakdan anglashilgan rangning, belgining ko'pligini, ortiqiligini bildiradi va quyidagicha hosil qilinadi:

1. Sifatlarning bosh qismi *p* va *m* tovushlaridan biri bilan takrorlanadi: *qizil - qip-qizil, ko'k - ko'm-ko'k*. Bunday sifatlar chiziqcha bilan yoziladi. (*oppoq* sifati qo'shib yoziladi).

2. Sifatlarning birinchi bo'g'ini keyingi bo'g'inining birinchi undosh tovushi bilan birga takrorlanadi. Bu sifatlar ham chiziqcha bilan yoziladi: *butun - but-butun, dumaloq - dum-dumaloq*.

3. Sifatdan oldin *to'q, jiqqa, tim, g'irt* kabi so'zlarni keltirish bilan: Bunday sifatlar ajratib yoziladi: *jiqqa ho'l, tim qora*.

Ko'pgina darsliklarda ozaytirma sifatlar qiyosiy darajadagi sifatlar, kuchaytirma sifatlar esa orttirma darajadagi sifatlar guruhiga kiritiladi.

8.5. Sifatlarning yasalishi

Sifatlar quyidagicha yasaladi: 1. Sifat yasovchi qo'shimchalar bilan. 2. So'zlarni qo'shish bilan. 3. So'zlarni takrorlash bilan.

1. Sifat yasovchi qo'shimchalar quyidagilardir:

1) otdan sifat yasovchi qo'shimchalar:

-li:	<i>rasmi (kitob), kuchli (shamol)</i>
-lik:	<i>toshkentlik (bola)</i>
-siz:	<i>tuzsiz (ovqat)</i>
-iy, -viy:	<i>tarbiyaviy (soat), devoriy (gazeta)</i>
-gi, -ki, -qi:	<i>bahorgi (ishlar), qishki (kiyim)</i>
-aki, -oqi:	<i>jizzaki, jirtaki, pistoqi</i>
-yi:	<i>havoyi</i>
-chan:	<i>ishchan bola</i>
ser-:	<i>serhosil olma</i>
ba-:	<i>badavlat, baquvvat</i>
be-:	<i>beg'ubor, bexabar</i>
-simon:	<i>odamsimon maymun</i>
-dor:	<i>aybdor, vafodor</i>
-kor, -gar:	<i>isyonkor, zulmkor, javobgar, ig'vogar</i>

-i:	<i>qishloqi, qozoqi</i>
-cha:	<i>farg'onacha, erkakcha, arabcha (o'yin)</i>
-namo:	<i>avliyonomo, darveshnamo</i>
-parvar:	<i>xalqparvar, adolatparvar</i>

-on:	<i>charohon, za'faron</i>
-aki:	<i>dahanaki, og'zaki</i>
bad-:	<i>badbaxt, badnafs</i>
-shumul	<i>olamshumul, jahonshumul</i>
-mand:	<i>kasalmand, davlatmand</i>
-don:	<i>gapdon, bilimdon</i>
-kash:	<i>dilkash, hazilkash</i>
-bop:	<i>palovbop, qishbop</i>
xush-:	<i>xushfe'l, xushhavo</i>
-in:	<i>erkin, otashin</i>
-vor:	<i>devonavor, afsonavor</i>
-parast:	<i>mansabparast, maishatparast</i>
bar-:	<i>barhayot, barvaqt</i>
-chil:	<i>xalqchil, izchil.</i>
-lik(-liq):	<i>ko'ylaklik(chit), bolalik(chog'lar)</i>
-i:	<i>jannati (kampir)</i>
-loq:	<i>baqaloq, qo'shaloq (g'o'za)</i>
-kor:	<i>devkor(ish), fusunkor(husn)</i>
-kash:	<i>zahmatkash(odam), noskash(kampir)</i>
-chi:	<i>gapchi(odam), vahimachi(ayol)</i>
-von:	<i>zo'ravon(odam)</i>
-qa:	<i>loyqa(suv)</i>
-omuz:	<i>hazilomuz(gap), zaharomuz(hazil)</i>
-xo'r:	<i>g'amxo'r(odam), go'shtxo'r(hayvon)</i>
-soz:	<i>soatsoz(usta)</i>
-dek(-day):	<i>muzdek(suv), jo'jabirday(jon)</i>
2) Fe'ldan sifat yasovchi qo'shimchalar:	
-choq,-chak,-chiq:	<i>maqtanchoq, kuyunchak, qizg'anchiq</i>
-gir,-g'ir,-kir,-qir,-qur:	<i>sezgir, topqir, o'tkir, olg'ir, uchqur</i>
-ma:	<i>qaynatma sho'rva, burma ko'ylak</i>
-k (-uk, -ik, -ak)	<i>chirik, teshik, tuzuk, g'alvirak</i>
-q(-uq,-iq,-aG'oq):	<i>iliq, siniq, buzuq, qoloq.</i>
-oq:	<i>qochoq, qo'rqoq, baqiroq</i>
-qi:	<i>sayroqi qush,</i>
-qoq, -g'oq:	<i>tirishqoq, uyushqoq, toyg'oq</i>
-ag'on:	<i>bilag'on, chopag'on</i>
-mon:	<i>bilarmon, qirarmon</i>
-kun, -qin, -g'in,	<i>tushkun, ozg'in, jo'shqin,</i>
-g'un, -qun:	<i>turg'un, tutqun</i>
-(a)rli:	<i>etarli, zerikarli</i>
-ch:	<i>tinch, jirkanch</i>
-g'ich:	<i>yulg'ich (odam)</i>
-ong'ich:	<i>tepong'ich, suzong'ich</i>
-ovuch:	<i>hurkovuch, iskovuch</i>
-mas:	<i>o'tmas(pichoq), indamas(odam)</i>

-(i)ndi: asrandi (bola)
 -a: ko'tara (savdo),
 3) Boshqa turkumlardan sifat yasovchi qo'shimchalar :
 Ravishdan: -gi: kechagi, dastlabki
 Sifatdan: no-: noma'lum, noto'g'ri.
 -lom: sog'lom
 -msiq: qarimsiq, achimsiq

Taqlid so'zdan: -ildoq: bijildoq, likildoq

2. So'zlarni qo'shish, bohlash va juftlash bilan quyidagi turdagi sifatlar yasaladi:

1) qo'shma sifatlar quyidagicha yasaladi va yoziladi:

a) ot va otdan. Bular qo'shib yoziladi: *bodomqovoh, sheryurak*;

b) sifat va otdan. Bular qo'shib yoziladi: *qimmatbaho*;

v) ot yoki ravishga **-ar** qo'shimchali fe'lni qo'shish bilan yasaladi: *tezoqar* (daryo), *ertapishar* (o'rik)

g) otga *aro, umum, yarim, g'ayri, nim, rang* so'zlarini qo'shish bilan.

Bular qo'shib yoziladi: *xalqaro, umumkomanda, yarimavtomat, g'ayridin, nimpushti*.

Qo'shma sifatlar a) ikki tub so'zdan tashkil topadi: *sovuqqon, xom semiz, kamgap*; b) biri tub, ikkinchisi yasama so'zdan iborat bo'ladi: *ishyoqmas, erksevar, tilbilmas, o'zbiarmon*.

2) birikmali sifatlar tarkibi ikki va undan ortiq so'zdan iborat bo'ladi va ular orasidagi munosabatlar aniq sezilib turgan bo'ladi, bunday sifatlar *aralash, yo'q, ko'p, oliy, och, to'q, to'la, chala, yarim, bir, ikki* kabi so'zlar ishtirokida hosil qilinadi: *qum aralash* (loy), *tengi yo'q, ko'p tarmoqli, oliy ma'lumotli, och qizil, qorni to'q, to'q qizil, to'la huquqli, chala mulla, yarim avtomat, bir tomonlama, ikki qavatli, yuqori hosilli* (dala), *uzun tolali* (paxta), *yoshi ulug'* (inson), *gapga usta* (odam), *oqishdan kelgan* (yigit).

3) juft sifatlar quyidagicha yasaladi: 1) qarama-qarshi ma'noli so'zlardan: *katta-kichik, uzun-qisqa, maza-bemaza, sezilar-sezilmas, bilinar-bilinmas, kirdi-chiqdi*; 2) sinonim ko'rinishdagi so'zlardan: *erka-arzanda, boy-badavlat, sog'-salomat, uzuq-yuluq, ola-chipor, soya-salqin, mo'min-qobil, xor-zor*; 3) yaqin ma'noli so'zlardan: *och-nahor, shaldir-shuldir, o'ydim-chuqur, och-nochor, nozik-nihol, ola-quroq, kuydi-pishdi*.

Juft sifatlar chiziqcha bilan yoziladi, *-u, -yu* yuklamalari bilan bog'lansa, kirilchada chiziqcha qo'yilmaydi, yangi alifboda esa qo'yiladi: *yakka-yu yagona* (яккая ягона) farzand.

3. So'zlarni takrorlash yordamida sanoqli miqdordagi sifatlargina yasaladi: *yo'l-yo'l* (ko'yilak), *manman* (odam), *shiqshiq* (tugma), *liplip* (chiroq), *chaqchaq* (odam),

8.6. Sifatlarning otlashishi

Otlashgan sifatlar *kim?, nima?* so'roqlariga javob bo'ladi. Egalik, kelishik, ko'plik qo'shimchalari bilan qo'llanadi. Otlashgan sifatlar gap ichida **ega**,

to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi va **undalma** bo'lib keladi: *Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqar, yomonga yaqin yursang, yarasi yuqar* (maqol). **Bilimlining kuchi mingga etar, bilimsizning kuchi birga yetar. Yaxshilar, uni eslang!**

8.7. Boshqa turkumdagi so'zlarning sifat o'rnida qo'llanishi

1) otlar sifat o'rnida qo'llanadi: *tilla* (odam), *kumush* (qoshiq), *oltin* (baldoq), *temir* (oyoq); 2) sifatdoshlar: *kelishgan* (qiz), *aytar* (so'z), *kelajak* (avlod); 3) ravishlar: *oqilona* (maslahat), *tez* (odam), *o'zbekcha* (odat).

8.8. Sifatlarning tuzilish turlari

1. Sodda sifatlar bir o'zakdan iborat bo'ladi va ikk xil bo'ladi: 1) sodda tub (*yaxshi, yashil, go'zal*); 2) sodda yasama (*aqlli, suvsiz, hozirgi*)

2. Qo'shma sifatlar kamida ikkita o'zakdan iborat bo'ladi va bu o'zaklar ma'no jihatidan o'z mustaqillini yo'qotib, ulaz o'rtasidagi munosabatlar sezilmaydi: *rahmdil, ertapishar*.

3. Birikmali sifatlar ham kamida ikkita so'zdan iborat bo'ladi, lekin bu so'zlar orasidagi munosabatlar sezilib turadi: *uzun totali* (paxta), *yoshi ulug'* (inson), *gapga usta* (odam), *oqishdan kelgan* (yigit).

4. Juft sifatlar: *o'ydim-chuqur, och-nochor, nozik-nihol, ola-quroq*.

5. Takroriy sifatlar: *baland-baland, uzun-uzun, yo'l-yo'l* (pijama).

Sifat tahlili namunasi	
1. So'rog'i. 2. Darajasi. 3. Ozaytirma yoki kuchaytirma sifat.	4. Otlashgan yoki otlashmaganligi. 5. Tuzilish turi. 6. Tub yoki yasamaligi. 7. Gapdagi sintaktik vazifasi

Takrorlash uchun savollar

1. Sifatning ta'rifi va so'roqlarini ayting. 2. Sifatning ma'no jihatdan turlarini misollar bilan ko'rsating. 3. Asliy va nisbiy sifatlar haqida gapiring. 4. Sifat darajalari deb... (davom ettiring). 5. Ortirma daraja hosil qilishning leksik va morfologik usullari haqida gapiring. 6. Ortirma daraja hosil qilishning semantik va fonetik usullari haqida gapiring. 7. Qiyosiy daraja qanday ifodalanadi? 8. Ozaytirma daraja qanday yasaladi? 9. Otdan yasalgan sifatlar 5 ta misol keltiring. 10. Fe'dan yasalgan sifatlar 5 ta misol keltiring. 11. Boshqa so'z turkumlaridan yasalgan sifatlar 3 ta misol keltiring. 12. Qo'shma sifatlar qanday yasaladi va yoziladi? 13. Juft sifatlar qanday yasaladi va yoziladi? 14. So'zlarni takrorlab yasalgan sifatlar misollar keltiring. 15. Otlashgan sifatlar qanday qo'shimchalarni olishi mumkin? 16. Qaysi turkumdagi so'zlar sifat o'rnida qo'llanadi? Misollar keltiring. 17. Qo'shma sifatlar qanday so'zlardan iborat bo'ladi? 18. Birikmali sifatlar haqida gapiring va misollar keltiring. 19. Juft sifatning turlariga misollar keltiring. 20. Boshqa so'zlarning sifat o'rnida qo'llanishiga misollar keltiring.

9 - M A ' R U Z A S O N

9.1. Sonning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari

Sonning nomini, narsa-buyumning son-sanog'ini, tartibini bildirgan so'zlar turkumi **s o n** deyiladi. Son *necha?*, *qancha?*, *nechta?*, *nechanchi?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Sonlarning **morfologik** xususiyatlari: 1) sonlar *juft*, *dona*, *metr*, *siqim* kabi hisob so'zlari bilan qo'llana oladi; 2) so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar sonning hamma turlariga ham qo'shilavermaydi: 1-shaxs birlikdagi egalik qoshimchalari sonlarga deyarli qo'shilmaydi; 3) boshqa so'z turkumlaridan son yasalmaydi. Sonning **sintaktik** xususiyatlari: 1) sonlar doim otlar bilan birga qo'llanadi; 2) sonlar hech qachon belgi ifodalovchi so'zlarni o'ziga tobe qilib kelmaydi; 3) sonlar ot oldida aniqlovchi bo'lib kelganda, u bilan birikib yaxlit bir bo'lak vazifasini bajaradi: *Uch dugona kelishyapti*; 4) son va sifat aniqlovchi bo'lib kelganda, oldin son, keyin sifat keladi: *ikkita chiroyli ko'ylak*. 5) sonlar gapda ko'pincha aniqlovchi va kesim vazifasida keladi: *Maqsadimiz bitta. Beshta qalam oldi*.

Sonlarda quyidagi xususiyatlar ham mavjud: 1) omonimlik: *yuz* (son) – *yuz* (chehra), *uch* (son) – *uch* (harakat), *hirh* (son) – *hirh* (harakat), *yigirma* (son) – *yigirma* (harakat); 2) sinonimlik: *bir* – *yakka*, *ikki* – *juft*; 3) paronimlik: *yetti* – *yetdi*.

Sonlar ko'pincha raqamlar bilan yoziladi:

1) arab raqamlari bilan *0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9*.

2) rim raqamlari bilan: *II chorak, XX asr*.

Badiiy asarlarda sonlar so'z bilan yoziladi: *To'rt yil kutdi*.

Nutqimizda tez-tez ishlatiladigan 23 ta sodda son bo'lib, boshqa sonlar shularning qo'shilishidan hosil bo'ladi: *nol, bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, etti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, ellik, oltmish, etmish, sakson, to'qson, yuz, ming, million, milliard*.

Qadimgi o'zbek tilida *lak* (hindcha - *yuz ming*) *tuman* (mo'g'ulcha - *o'n ming*) sonlari bo'lgan.

9.2. Butun son, kasr son, aralash son va ularning yozilishi

Narsa-buyumning son-sanohini, miqdorini uning butunligini saqlagan holda ifodalaydigan son **butun son** deb ataladi: *1, 3, 5, 12* kabi.

Narsa – buyumlar miqdorini bo'laklab, qismlab ifodalaydigan son **kasr son** deb ataladi: *1/2 (yarim), 1/4 (chorak), 1/8 (nimchorak)*.

Kasr son ikki xil ifodalanadi: 1) ikki son chiqish kelishigi qo'shimchasi bilan bog'langan bo'ladi: *ikkidan bir*. 2) o'z holicha kasrni anglatadigan so'z bo'ladi: *yarim, chorak, nimchorak*.

Butun son bilan kasr son birgalikda ishlatilsa, **aralash son** deb ataladi: *bir yarim, ikki butun o'ndan uch*. Butun, kasr, aralash sonlar ajratib yoziladi: *bir yarim kilogramm*.

9.3. Sonning ma'no turlari

Sonlar ma'no va grammatik jihatdan olti xil bo'ladi:

1. Miqdor (sanoq) son bir turdagi narsa-buyumlarning umumiy sonini, miqdorini bildiradi: *besh kun, o'ttiz uch*.

Miqdor sonlar jumlasiga kiradigan **bir** so'zi miqdor ifodalashdan tashqari quyidagi ma'nolarni ham ifodalaydi: 1) noaniqlik (bunda u **qandaydir** olmoshiga sinonim bo'ladi): *Eshikni bir kishi taqillatyapti*; 2) kuchaytirish (bunda u **juda** so'ziga sinonim bo'ladi): *Bir yugurdim, bir yugurdim*; 3) ketma-ketlik (bunda u **dam, goh** bog'lovchilariga sinonim bo'ladi): *Bir menga, bir unga qaraydi*; 4) chegaralash (bunda u **faqat** yuklamasiga sinonim bo'ladi): *Hamma keldi, bir Asqar kelmadi*; 5) tenglik (bunda u **teng** so'ziga sinonim bo'ladi): *Qonun oldida hamma bir*.

2. Dona son narsa-buyumning donalab sanaladigan miqdorini bildiradi. Dona son miqdor (sanoq) songa **-ta** qo'shimchasini (jonli va jonsiz narsa nomlariga birika oladi) qo'shish yoki *dona* (narsa nomlariga birikadi), *nafar, bosh* (mavjudot nomlari bilan birikadi), *tup* (o'simlik nomlari bilan birikadi) so'zlarini keltirish yordamida hosil qilinadi: *beshta qush, uch dona non, o'n nafar odam, yuz bosh qo'y*.

3. Tartib son narsa-buyumning sanoqdagi tartibini bildiradi. Tartib son unli bilan tugagan miqdor songa **-nchi**, undosh bilan bitgan miqdor songa **-inchi** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi: *birinchi, ikkinchi*.

Tartib sonlar arabcha raqamlar bilan ifodalansa, bu qo'shimchalar yozilmaydi, raqamdan keyin chiziqcha qo'yiladi: *2-uy*; rim raqamlari bilan ifodalansa, chiziqcha ham qo'yilmaydi: *VI sinf*.

Tartib sonlar ma'no jihatidan sifatlarga yaqin turadi va ularning ayrim turlari sifat turkumiga ko'chishi ham mumkin: *Yettinchi lampa, o'ninchi (yoki hirhinchi) ip, yuzinchi lampochka*.

Kirilcha yozuvda yil va oyni ko'rsatuvchi arab raqamlaridan keyin chiziqcha qo'yilmaydi: *1998 yil, 15 fevral*.

4. Chama son narsa-buyumlarning taxminiy sonini bildiradi va quyidagicha hosil bo'ladi: 1) miqdor songa **-tacha** qo'shimchasini qo'shish bilan: *o'ntacha mashina*; 2) miqdor songa **-lar, -larcha** qo'shimchasini qo'shish bilan: *Soat o'n birlar edi. Yuzlarcha odam yig'ildi*. 3) miqdor songa **-lab** qo'shimchasini qo'shish bilan: *minglab odam*; 4) ikki miqdor sonni juft keltirish bilan: *besh-olti, uch-to'rt*.

5. Jamlovchi son narsa-buyumning umumiy sonini bildiradi va miqdor songa quyidagi qo'shimchalarni qo'shish bilan yasaladi:

1) **-ov** qo'shimchasini qo'shish bilan: *uchovi, to'rtovi*;

2) **-ala** qo'shimchasini qo'shish bilan: *ikkala, uchala*;

3) **-ovlon** qo'shimchasini qo'shish bilan: *beshovlon, oltovlon*;

Ikki, olti, etti miqdor sonlaridan jamlovchi son hosil qilinganda, o'zakkdagi *i* tovushi tushib qoladi: *ikkovi, oltovi, yettovi*.

Uch, to'rt sonlariga **-ala** qo'shilganda, *uchchala, to'rttala* tarzida aytilsa ham, *uchala, to'rtala* deb yoziladi.

Jamlovchi sonlar ko'pincha 1 dan 7 gacha bo'lgan sonlardan yasaladi (nutqda *o'nala, o'novi* shakllari uchraydi) va ular ma'no jihatidan otlarga yahin turadi.

6. Taqsim son narsa-buyumlarning taqsimlanish miqdorini anglatadi va miqdor songa **-tadan** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi: *ikkitadan, o'ntadan, yuztadan*. Ba'zan miqdor son takrorlanib, taqsim son yasalishi mumkin: *Ikki-ikki bo'lib yurdik*. (Mihdor bildiruvchi so'z qatnashsa, **-ta** tushiriladi: *beshtadan – besh kilogrammdan*)

9.4. Hisob so'zlari (numerativlar) haqida ma'lumot

Miqdor sonlar bilan qo'llanib, noaniq miqdor tushunchasini ifodalaydigan so'zlar **hisob so'zlari (numerativlar)** deb ataladi: *besh so'm, o'n gramm, yuz yil*. Bunday so'zlar aslida **ot** turkumiga mansub bo'lib, o'z lug'aviy ma'nolarini qisman yo'qotgan holda noaniq miqdor ifodalaydigan bo'lib qolgan so'zlardir.

Hisob so'zlari quyidagi guruhlariga bo'linadi: 1) predmetlarni yakkalab hisoblash uchun ishlatiladigan: *dona, nusxa, tup, bosh, nafar*; 2) butunning qismini hisoblash uchun: *parcha, varaq, burda, og'iz, luqma, siqim, tilim, chimdim, qultum, yutum, ho'plam, tomchi, chaqmoq, nimta, to'g'ram, poy, toqa, bo'lak, shingil*; 3) to'dalab ko'rsatuvchi: *gala, to'p, guruh, to'da, dasta, bog', quchoq, shoda, hovuch*; 4) juftlab ifodalovchi: *juft, para*; 5) og'irlikni o'lchaydigan: *gramm, kilogramm, sentner, tonna, misqol, pud, botmon, qadoq, paysa*; 6) uzunlik o'lchovini bildiradigan: *millimetr, santimetr, metr, kilometr, chaqirim, tosh (eskirgan), gaz, qarich, quloch, qadam*; 7) yosh o'lchovini bildiradigan: *yashar, yoshlik, oylik, kunlik*; 8) vaqt o'lchovini bildiradigan: *soniya..., soat, kun, oy, hafta, yil, asr*; 9) qiymat o'lchovini ifodalaydigan: *so'm, tiyin, tanga, miri, paqir*. Bulardan tashqari, quyidagi hisob so'zlari son va fe'l orasida kelib, harakat miqdorini bildiradi: *marta, navbatda, karra, bor, hissa, qatla, sidra, da'fa*.

9.5. Sonlarning otlashishi

Gapda otning so'rog'iga javob bo'ladigan va ot kabi ko'plik, egalik, kelishik shakllarida kela oladigan son otlashgan son deb ataladi: *Beshga, uchni, ikkimiz, ikkinchilar*. Otlashgan sonlar xuddi otlar kabi ega, ot–kesim, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi va hol vazifalarini bajaradi: **Besh** – *o'ning yarmi*. *Beshni uchga qo'shsa, sakkiz bo'ladi*. *Imtihonlar yibirmanchida bo'ladi*.

9.6. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari

Sonlar tuzilish jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sodda sonlar bir o'zakdan iborat bo'ladi: *bir, uch*.

2. Qo'shma sonlar ikki yoki undan ortiq sonning birga yozilishidan tuziladi: *o'n uch, bir yuz o'n sakkiz*.

3. Juft sonlar ikkita turli o'zakning juftlashishidan tuziladi: *besh-olti, etti-sakkiz, o'n besh-o'n olti*.

4. Takroriy sonlar bir o'zakning takrorlanishidan tuziladi: *ikki-ikki, to'rtta-to'rtta, o'nta-o'nta*.

Juft va takroriy sonlar chiziqcha bilan yoziladi.

Tilchi olimlar *sakson* va *to'qson* sonlarining *sakkiz* va *o'n*, *to'qqiz* va *o'n so'zlaridan* tuzilganligini aniqlashgan.

Son tahlili namunasi

1. So'rog'i.

2. Butun yoki kasrligi.

3. Ma'no turi.

4. Hisob so'zi bor-yo'qligi.

5. Otlashgan yoki otlashmaganligi.

6. Tuzilish turi.

7. Gapdagi sintaktik vazifasi.

Takrorlash uchun savollar

1. Qanday so'zlarga son deyiladi? 2. Sonning nomini bildiradigan sonlar qanday qo'shimchalarni olishi mumkin? 3. Narsa-buyumlarning son-sanog'ini bildiradigan sonlarni so'zlarga bog'lab 5 ta misol keltiring. 4. Sonlar qanday raqamlar bilan ifodalanadi? 5. Nutqimizda tez-tez qo'llanadigan 23 ta sodda sonni birma-bir sanang. 6. Eskirgan sonlarga misol keltiring. 7. Butun va kasr sonlarning o'zaro farqini tushuntiring. 8. Kasr sonning turlari haqida gapiring. 9. Aralash sonlar haqida gapiring. 10. Miqdor sonlar haqida gapiring. 11. Hisob so'zlarining ma'no guruhlari haqida gapiring. 12. "Bir" so'zining qanday ma'nolari bor? 13. Dona va tartib sonlar haqida gapiring.

14. Chama sonlar qanday hosil qilinadi? 15. Jamlovchi sonlar qanday hosil qilinadi? 16. Taqsim sonlar qanday hosil qilinadi? 17. Ot, sifat turkumidan yasalgan sonlarga 4 ta misol keltiring. 18. Otlashgan sonlar qanday qo'shimchalarni oladi? 19. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari haqida gapiring. 20. "Beshtacha kitob" birikmasidagi sonni yoddan to'liq tahlil qilib bering. 21. Omonimlik xususiyatiga ega bo'lgan sonlar haqida gapiring. 22. Sinonimlik xususiyatiga ega bo'lgan sonlar haqida gapiring.

10 - MA'RUZA O L M O S H

10.1. Olmoshning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari

Gap ichida ot, sifat, son, ravish, ba'zan so'z birikmasi va gap o'rnida qo'llana oladigan, aniq lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan so'z turkumi

olmosh deb ataladi: 1) ot o'rnida: Karim juda quvondi, chunki u o'z orzusiga erishgan edi. 2) sifat o'rnida: Kechagi kitobingni berib tur, men shu kitobdan misollar olmoqchiman. 3) son o'rnida: Menda ikkita qalam bor, senda nechta bor? 4) ravish o'rnida: Men bugun ketaman, sen qachon ketasan? 5) so'z birikmasi o'rnida: Yolg'on gapirish yaxshi emas, bu yomon oqibatlarga olib keladi.

6) gap o'rnida: Sen mehnat qilishni yoqtirmaysan, bu esa insondagi eng yomon xislatdir.

Olmoshlar turlanadi, gapda ko'pincha ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi va undalma bo'lib keladi: Hamma keldi. Bizni tabriklang. Shu kitobni bering. Hoy sen, beri kel!

Olmoshlar gapda so'zlarni o'rinsiz takrorlashdan qutqaradi, fikrni ixcham, qisqa qilib ifodalashga yordam beradi. Olmoshlar quyidagi grammatik xususiyatlariga ega: 1) so'z yasaliş xususiyati yo'q (lekin olmoshlar asosida ot, fe'l, ravish, sifat yasalişı mumkin: o'zlik, sensirama, o'zicha, menbop); 2) juftlanib, boshqa so'z turkumi vazifasida keladi: o'sha-o'sha, shu-shu (ravish); 3) olmoshlar otlarga xos so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalarni olishı mumkin: unga, shunisi; 4) olmosh hech vaqt o'zidan oldin aniqlovchi olmaydi. Olmoshlarnı gapda bajarğan vazifasiga ko'ra quyidagi turlarga bo'lsa bo'ladi: **1) ot toifasidagi olmoshlar** otlarning so'roqlariga javob bo'ladi, otlarga o'xshab so'z o'zgartuvchi qo'shimchalarnı qabul qiladi va gapda ot bajarğan vazifalarnı bajaradi. **2) sifat toifasidagi olmoshlar** sifatlariga o'xshab sifatlovchi-aniqlovchi, ot-kesim va hol vazifalarını bajaradi, otlashish xususiyatiga ega. **3) son toifasidagi olmoshlar** miqdorni ifodalash uchun qo'llanadi va gapda sifatlovchi-aniqlovchi, ot-kesim, ba'zan hol vazifalarını bajaradi.

10.2. Olmoshlarning ma'no turlari

1. Kishilik (shaxs) olmoshlari uchta shaxsni bildiradigan quyidagi olmoshlardir: *men, sen, u, biz, siz, ular*. Kishilik olmoshlari otlar kabi turlanadi. *Men, sen* olmoshlariga qaratqich, tushum kelishigi hamda **-niki** qo'shimchasi qo'shilganda, bir *n* tushib qoladi: *mening, seniki, seni*. U kishilik olmoshiga jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari qo'shilganda, bir *n* orttiriladi: *unga, unda, undan*. Kishilik olmoshlarga egalik qo'shimchalari deyarli qo'shilmaydi. Kishilik olmoshlari gapda ega, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi, ot-kesim, izohlovchi vazifalarını bajaradi: **Men** ketdim. **Senga** gapiryapman. **Uning** zehni o'tkir. **Buni** bajaruvchi – siz.

2. O'zlik olmoshi narsa-buyumni aniqlab yoki ta'kidlab ko'rsatish uchun ishlatiladigan **o'z** so'zidir. Bu olmosh narsa-buyumning shaxsga xosligini, tegishligini yoki shaxsning tanholigini bildiradi: *o'z uyi, o'z ukasi*. O'zlik olmoshi egalik qo'shimchasini olib, kishilik olmoshlariga sinonim bo'ladi: *o'zim - men, o'zing - sen, o'zi - u*.

O'zlik olmoshi turlanganda kelishik qo'shimchalaridan oldin egalik qo'shimchalari bo'lishi shart: *o'ziga, o'zingdan* va b. **O'z** olmoshi belgisiz

qaratqich kelishigi shaklida qo'llanishi mumkin: *O'z uying – o'zingning uying.*

3. Ko'rsatish olmoshlari narsa-buyummi, kimsani ko'rsatish uchun ishlatiladigan olmoshlar: *u, bu, shu, o'sha, ana, mana, ana shu, mana bu, ushbu* (bu so'z ko'tarinki, tantanali ma'no ifodalaydi).

Kishilik olmoshi **u** bilan ko'rsatish olmoshi **u** apdagi ma'nosiga qarab farqlanadi. Bunda **u** kishilik olmoshi *kim?* so'rog'iga, ko'rsatish olmoshi **u** esa *qaysi?* so'rog'iga javob bo'ladi. *U, bu, shu, o'sha* olmoshlari jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklarida turlanganda yoki ularga *-day, -cha* qo'shimchalari qo'shilganda, qo'shimcha oldidan bir **n** tovushi orttiriladi: *unga, bunga, shunday, o'shanday, uncha.*

U, bu olmoshlari juftlanib har xil narsa va shaxs, *unaqa-bunaqa* tarzida belgining ortiqligi, *uncha-muncha* tarzida oz miqdor ma'nolarini ifodalaydi. Ko'rsatish olmoshlari ega (*Bu mening kitobim.*), aniqlovchi (*O'sha yigit bugun ham keldi.*), *hol* (*Shunda men uyg'onib ketibman.*) va kesim (*Bizning burchimiz – shu.*) vazifalarini bajaradi.

4. So'roq olmoshlari biror narsa-buyum, belgi yoki miqdor haqidagi so'roqni bildiradigan olmoshlardir.

Kim olmoshi shaxsга nisbatan, *nima* olmoshi narsaga nisbatan ishlatiladi hamda birlik va ko'plikda qo'llanadi, egalik va kelishik qo'shimchalarini oladi: *Kim so'zladi? Nimalarni ko'rding? Nimang bor? Nima* olmoshi belgisiz kelishik shaklida kelishi mumkin: *Nima(ni) olding?*

Qanday, qanaqa, qaysi olmoshlari belgini aniqlash uchun ishlatiladi: *qanaqa odam, qaysi kitob. Qaerda, qani, qayoqqa, qachon, nega* olmoshlari o'rin, payt, mavjudlik, sabab, maqsad kabilarni aniqlash uchun ishlatiladi: *Qachon keldi? Qaerda yuribdi? Ukang qani? Qayoqqa ketdi? Nega keldi?*

5. Belgilash olmoshlari predmet va shaxslarning yig'indisini bildiradi yoki ularni ayirib ko'rsatadi, shuning uchun ularni ikkiga bo'lish mumkin: **1) jamlash olmoshlariga** *hamma, barcha, bari, jami, jamiyki, butun, yalpi* so'zlari kiradi. **2) belgilash olmoshlariga** *har* so'zining o'zi (*har hovunlarki...*) va *har kim, har nima, har bir, har qaysi* kabi so'zlar kiradi. *Har* so'zi ayrim yoziladi.

Hamma, barcha, bari olmoshlari ko'plikni anglatadi. Belgilash olmoshlari egalik, kelishik, ko'plik qo'shimchalari bilan qo'llanadi: *Hammalari jim. Har kimga aytaverma.*

6. Bo'lishsizlik olmoshlari inkor ma'nosini bildiradigan olmoshlardir. Bular *hech* so'zining o'zi va shu so'zning ba'zi so'roq olmoshlari bilan birikishidan hosil qilinadi: *hechkim, hech nima, hech qanday, hech qaysi, hech qachon.* *Hech* so'zi ayrim yoziladi. Bu olmoshlar egalik, kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanadi: *U hech kimni ko'rmadi.*

Hech so'zi yakka holda qo'llanganda, ko'pincha fe'llar oldida kelib, ravish vazifasini bajaradi: *U hech qiynalmadi.*

Kimsa soʻzi ham boʻlishsizlik olmoshlari oʻrnida qoʻllanishi mumkin: *Buni kimsa (hech kim) bilmasligi kerak.*

7. Gumon olmoshlari narsa, belgi yoki voqea haqidagi noaniq tasavvurni bildirib keladigan olmoshlardir. Ular *alla-* yordamida yoki *-dir* qoʻshimchasi bilan hosil qilinadi: *allakim, allanima, allaqaysi, allaqaer, allaqayoq, allanechuk, allaqancha, allanechanchi, kimdir, nimadir, qachondir, qandaydir, qaerdadir, qaergadir, negadir.* Gumon olmoshlari soʻroq olmoshlariga *bir, ham* soʻzlarini qoʻshish orqali yasalishi ham mumkin: *Uni kim ham chaqirayotgan edi-ya. Akasi unga bir nima deganday boʻldi.* (Baʼzan *bir nima* birikmasi boʻlishsiz olmosh oʻrnida kelishi mumkin: *Buni koʻrib bir nima demadi.*) Bu olmoshlar birlik va koʻplikda (*allakimlar*) keladi, kelishiklarda turlanadi (*kimnidir*), egalik qoʻshimchasini oladi (*hechkimim*).

D i q q a t ! Ayrim darsliklarda ot-olmoshlari ham ajratiladi (17; 29). Bularga *kamina, fahir, banda* soʻzlari kiritiladi.

10.3. Boshqa turkumlarga oid soʻzlarning olmoshlarga koʻchishi

Quyidagi turkum soʻzlarga tegishli ayrim soʻzlar olmoshga koʻchadi: **1) ot:** *odam, kishi, inson, narsa, ish;* **2) sifat:** *baʼzi, boshqa, ayrim, tubandagi, quyidagi;* **3) son:** *bir.* Umuman olganda, *bir, har, hech* soʻzlari bilan keladigan koʻpgina soʻzlar olmoshga koʻchishi mumkin: *hech narsa, bir narsa.*

Eski oʻzbek tilida *men* olmoshi oʻrnida *kamina* (hozir ham ishlatiladi), *fahir, kaminai kamtarin, qulingiz, bandai ojizingiz* kabi soʻzlar qoʻllangan (22; 28).

10.4. Olmoshlarning tuzilish turlari

1. Sodda olmoshlar: *men, sen, kim, shu, qachon.*
2. Qoʻshma olmoshlar: *ana shu, har kim, hech nima.*
3. Juft olmoshlar: *u-bu, unga-bunga, siz-biz.*
4. Takroriy olmoshlar: *shu-shu, oʻsha-oʻsha, kim-kim.*

Olmosh tahlili namunasi

1. Soʻrogʻi. 2. Qaysi turkum oʻrnida kelganligi. 3. Maʼno turi.	4. Tuzilish turi. 5. Gapdagi sintaktik vazifasi.
---	---

Takrorlash uchun savollar:

1. Olmosh deb qanday soʻzlarga aytiladi? 2. Olmoshlarning grammatik xususiyatlarini sanab koʻrsating. 3. Kishilik olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring. 4. Oʻzlik olmoshi va uning xususiyatlari haqida gapiring. 5. Koʻrsatish olmoshlari va

ularning ususiyatlari haqida gapiring. 6. So'roq olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring. 7. Belgilash olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring. 8. Bo'lishsizlik olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring. 9. Gumon olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring. 10. Olmoshlar bilan bog'liq tovush o'zgarishlari haqida gapiring. 11. Qaysi turkumga oid so'zlar olmoshlarga ko'chadi? 12. Olmoshlarning tuzilish turlari haqida gapiring. 13. Turlanadigan olmoshlar haqida gapiring. 14. Turlanmaydigan olmoshlarga misollar keltiring. 15. Omonim xarakterdagi olmoshlar haqida gapiring. 16. O'zaro sinonim bo'la oladigan olmoshlar haqida gapiring. 17. *-lar* qo'shimchasi qo'shilganda kuchaytirish ma'nosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring. 18. *-lar* qo'shimchasi qo'shilganda kinoya ma'nosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring. 19. *-lar* qo'shimchasi qo'shilganda hurmat ma'nosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring. 20. Qaysi olmoshlar daraja ko'rsatkichlarini olishi mumkin? 21. Qaysi olmoshlardan ot turkumiga oid so'zlar yasash mumkin? 22. Qaysi olmoshlar faqat sodda ko'rinishga ega? 23. Qaysi olmoshlar kelishik shaklida doim belgili bo'lishi kerak? 24. Qaysi olmosh ko'pincha kishilik olmoshi bilan ketma-ket bog'lanib keladi? 25. Qaysi olmoshlardan sifat turkumiga oid so'zlar yasash mumkin? 26. Olmoshlarning qaysi turiga egalik qo'shimchalari qo'shaloq holda qo'shiladi? 27. Olmoshning qaysi turi ot, sifat, son, ravish o'rnida almashib kela oladi? 28. So'roq olmoshlari ishtirokida olmosh-larning qaysi turlari hosil qilinadi? 29. Egalik qo'shimchalari olmaydigan olmoshlarni sanab ko'rsating.

11 - MA'RUZA F E ' L

11.1. Fe'lning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning harakatini bildirib, *nima qildi?*, *nima qilyapti?*, *nima qilmoqchi?* so'roqlariga javob bo'lgan so'zlar **fe'l** deyiladi.

Fe'llar bo'lishli va bo'lishsiz shakllarga ega, zamon va shaxs-son ifodalay oladi, o'zining vazifadosh (xoslangan) shakllariga ega, mayl ko'rsata oladi, o'timli-o'timsizlik xususiyatiga ega. Fe'llar gapda ko'pincha kesim vazifasini bajaradi: *Kuz keldi.*

11.2 Fe'lning ma'no guruhlari

Fe'llar lug'aviy jihatdan quyidagi ma'no guruhlariga(23;66-72) bo'linadi:

1. Yurish-harakat fe'llari: *yurmoq, yugurmoq, chihmoq, bormoq, himirlamoq, elmoq, sudralmoq, sakramoq, uchmoq, o'tmoq* va h.

2. Nutq fe'llari: *gapirmoq, pichirlamoq, demoq, so'zlamoq, so'ramoq, yalinmoq, o'tinmoq, yolvormoq, vaysamoq, surishtirmoq, bahirmoq, o'shhirmoq, minhirlamoq, to'nhillamoq, aytmoq* va h.

3. Tafakkur fe'llari: *o'ylamoq, fikrlamoq, xayol qilmoq, tasavvur qilmoq, hukm chiharmoq, o'yga botmoq, ko'z oldiga keltirmoq, gavdalanitirmoq, fikr hilmoq* va h.

4. Natijali faoliyat fe'llari: *chizmoq, yozmoq, yasamoq, qurmoq, yaratmoq, bino qilmoq, asos solmoq, bo'yamoq, tozalamoq, yihmoq, yemoq, artmoq, sayqal bermoq, o'chirmoq, nobud qilmoq* va h.

5. Holat fe'llari: *uxlamoq, kulmoq, yihlamoq, tirjaymoq, dam olmoq, shoshmoq, isimoq, hizarmoq, semirmoq, shishmoq, ranjimoq, xursand bo'lmoq, xandon urmoq, dahshatlanmoq, shod bo'lmoq, ohrinmoq* va h.

11.2. Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar

Bo'lishli fe'llar bajarilgan, bajarilayotgan va bajariladigan harakatni ifodalaydi: *yozdı, yozyaptı, yozmoqchi*.

Bo'lishsiz fe'llar bajarilmagan, bajarilmayotgan, bajarilmaydigan harakatni bildiradi: *yozmadi, yozmayaptı, yozmoqchi emas*. Bo'lishsiz fe'llar fe'l negiziga **-ma** qo'shimchasini qo'shish, fe'llardan keyin *emas, yo'q* so'zlari keltirish, fe'llardan oldin **na** so'zini keltirish yoki ohang yordamida hosil qilinadi: *Yozgani yo'q. Na yozdı, na o'qıdı. Boradı, boradı-ya! (bormaydı)*

11.3 O'timli va o'timsiz fe'llar

O'timli fe'llar tushum kelishigidagi so'zlarga bog'lana oladigan fe'llardir: *o'qıdı* (kitobni), *yozdı* (xatni).

O'timsiz fe'llar esa tushum kelishigidagi so'zlarga bog'lana olmaydigan fe'llardir: *yugurdı, bordı, turdı, o'tırdı*.

11.4. Fe'l nisbat(daraja)lari

Fe'lda ish-harakat bilan uning bajaruvchisi orasidagi munosabatning ifodalanishi **fe'l nisbati** deyiladi (ayrim darsliklarda daraja deyiladi(9; 328) . Fe'l nisbatlari besh xil:

1. Aniq nisbatdagi fe'llar harakatning ma'lum shaxs yoki predmet tomonidan bajarilishini bildiradi, ya'ni bu fe'llar ifodalagan harakat-holatning bajaruvchisi aniq bo'ladi. Aniq nisbatdagi fe'llarda maxsus nisbat qo'shimchalari bo'lmaydi: *o'qıdı, kelyaptı, bormoqchi*.

2. O'zlik nisbatdagi fe'llar ish-harakatning boshqa buyumga o'tmay, bajaruvchining o'zida qolganini anglatadi. Bunday fe'llar, asosan, o'timli fe'llarning unli bilan tugagan negiziga **-n, -l**, undosh bilan tugagan negiziga **-in, -il** qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil qilinadi (bir-ikkita fe'lda **-(i)sh** qo'shimchasi bilan yasalish bor: *kerishdı, joylashdı*): *tarandı, sevındı, sudraldı. Jonlanmoq, odatlanmoq, harakatlanmoq, huvonmoq, seskanmoq, faxrlanmoq, zavqlanmoq, oatlanmoq, afsuslanmoq* fe'llari tarkibida **-n** ko'rsatkichi mavjudligiga qaramasdan, bu fe'llar aniqlik nisbatida hisoblanadi, chunki ular tarkibidagi **-n** qo'shimchasi ajaratilmaydi. *Yayra, qichqır, uxla, bor* kabi fe'llardan o'zlik nisbat yasalmaydi.

3. Majhul nisbatdagi fe'llar ish-harakatning aniq bajaruvchisini ko'rsatmaydi. Bu fe'llar ham **-n, -in, -l, -il** qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *to'kildi, to'plandi, ochildi, olindi*.

O'zlik va majhul nisbatdagi fe'llar bir xil qo'shimcha yordamida hosil bo'lganda, ularning qaysi nisbatdaligi gap mazmunidan yoki fe'ldan oldin **o'zi** so'zini keltirib ko'rish bilan aniqlanadi: *Mukofotlar berildi. Alisher o'qishga berildi.* (1-fe'l majhul, 2-fe'l o'zlik nisbatdadir). O'zlik nisbatda harakatning bajaruvchisi aniq bo'ladi va u gapda ega vazifasida keladi (*Sanjar imtihonga tayyorlandi*), majhul nisbatda esa bajaruvchi noaniq bo'ladi va u gap tarkibida to'ldiruvchi vazifasini bajarib keladi (*Devoriy gazeta Sanjar tomonidan tayyorlandi*).

Majhul nisbat shakllari, ko'pincha o'timli fe'llardan yoki orttirma nisbat shaklidagi o'timsiz fe'llardan yasaladi: *kitobni o'qidi – kitob o'qildi; mashqni yozdirdi – mashq yozdirildi*.

4. Birgalik nisbatidagi fe'llar ish-harakatning bir necha shaxs yoki narsa-buyum tomonidan birgalikda bajarilganligini bildiradi va unli bilan tugagan negizga **-sh**, undosh bilan tugagan negizga **-ish** qo'shimchasini qo'shish bilan yasaladi. Bunday fe'llar ish-harakatning bir necha shaxs yoki narsa tomonidan bajarilganligini yoki birgalik-ko'plik ma'nolarini ifodalaydi: *Karim va Ahmad maqola yozishdi. Bolalar paxta terishdi. To'qnashdi, o'rtohlashdi, ommalashdi, hazillashdi, go'zallashdi, boqishdi, qarashdi* (yordamlashdi), *aytishdi, tortishdi* (bahslashdi) fe'llari hozirgi o'zbek tilida ajralmas holatga kelib qolganligi uchun aniqlik nisbatdadir.

5. Orttirma nisbatdagi fe'llar ish-harakatning bajaruvchi ta'sirida boshqa biror shaxs yoki narsa-buyum vositasida bajarilganligini bildiradi va **-t** (asosan, unli bilan tugagan ko'p bo'g'inli fe'llarga ho'shiladi), **-tir** (jarangsiz undosh bilan tugagan bir bo'hinli (*kel* fe'ldan tashqari) ko'p bo'g'inli fe'llaning ko'pchiligiga qo'shiladi), **-dir** (asosan, jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli fe'llarga qo'shiladi), **-ir, -ar, -iz, -giz, -kiz, -g'iz, -gaz, -qiz, -sat** qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *o'qit, keltir, yozdir, bitir, uchir, pishir, qochir, ochir, toshir, chiqar, qaytar, tomiz, emiz, oqiz, yurgiz, ko'rgaz, turg'iz, ketkiz, tutqaz, o'tkaz, ko'rsat*. Bu qo'shimchalar o'timsiz fe'llarni o'timli fe'llarga aylantiradi: *keldi – keltirdi, yurdi – yurgizdi, uchdi – uchirdi, pishdi – pishirdi, chiqdi – chiqardi, o'tdi – o'tkazdi*.

Ayrim fe'llar orttirma nisbat shaklida yangi ma'no ifodalaydigan bo'lib qoladi va shuning uchun ularni aniq nisbatda qo'llab bo'lmaydi: *erkalamoq – erkalatmoq* (ikkala shaklda ham orttirma nisbat ma'nosini ifodalayapti).

Bir fe'lga ikki-uch xil orttirma nisbat qo'shimchasi qo'shilishi mumkin: *yegiz - yegizdir, yozdir - yozdirtir*.

Fe'lning orttirma nisbati o'zlik va birgalik nisbatdagi fe'llardan ham hosil qilinishi mumkin: *yuvintir, yig'ishtir*. Orttirma nisbatdagi fe'llardan birgalik va majhul nisbatdagi fe'llar hosil qilinishi mumkin: *isitildi, yozdirishdi*.

Orttirma nisbat qo'shimchalari holat fe'llarini ko'pincha natijali faoliyat fe'llariga aylantiradi: *uxlamoq – uxlatmoq, kulmoq – kuldirmoq, yihlamoq – yihlatmoq*. Majhul va o'zlik nisbati qo'shimchalari esa natijali faoliyat

fe'llarini holat fe'llariga aylantiradi (23; 74): *qurmoq – qurilmoq, bo'yamoq – bo'yanmoq, bukmoq – bukilmoq, yasamoq – yasanmoq*.

Birdan ortiq nisbat qo'shimchalarini olgan fe'llarning qaysi nisbatdaligi oxirgi nisbat qo'shimchasiga qarab belgilanadi: *yuvintirdi* - orttirma nisbat; *yuvintirildi* - majhul nisbat; *yuvintirishdi* – birgalik nisbati.

Fe'llarning munosabat shakllari

Fe'llarning gap tarkibida bajaradigan asosiy vazifasi kesim bo'lib kelish ekanligi bizga ma'lum. Shu vazifani bajarish uchun fe'l ma'lum bir shakllarda kelishi lozim. Bunday shakllarga fe'llarning **munosabat shakllari** deyiladi.

Munosabat shakllariga fe'llarning **shaxs-son, zamon, mayl** shakllari kiradi (21; 74).

11.5. Fe'llarning tuslanishi

Fe'llar birlik va ko'plikda bo'ladi. Birlik shakli harakatning bir kishi tomonidan, ko'plik shakli esa birdan ortiq kishi tomonidan bajarilganini bildiradi. Harakat uch shaxs tomonidan bajariladi. 1-shaxs harakatning so'zlovchi tomonidan, 2-shaxs harakatning tinglovchi tomonidan, 3-shaxs harakatning o'zga (boshqalar) tomonidan bajarilganini bildiradi. Fe'llardagi birlik-ko'plikni va shaxsni ko'rsatuvchi qo'shimchalar **shaxs-son qo'shimchalari** deb ataladi. Fe'lning shaxs-son qo'shimchalarini olib o'zgarishi **tuslanish** deyiladi. Fe'llardagi shaxs-son qo'shimchalari **tuslovchi qo'shimchalar** ham deyiladi. Shaxs-son qo'shimchalari fe'lning qanday shakllariga qo'shilishiga qarab quyidagi guruhlarga bo'linadi: 1) **-di, -sa** qo'shimchalaridan keyin qo'shiladi: *bordim, borsam, keldik, bordingiz*; 2) **-gan, -moqchi, -moqda, -yap, -b(-ib), -a(-y), -r (-ar)** qo'shimchalaridan keyin ho'shiladi: *borganman, keyapsan, yozmohchimiz, kelibsiz, ko'rasiz*; 3) fe'lning o'zak-negiziga to'g'ridan-to'g'ri, bevosita qo'shiladi: *boray, yozing, kelsin, topaylik, yozingiz*.

Fe'lning shaxs-son shakllari bir-birining o'rnida almashib qo'llanishi mumkin: - *Uka, shunaqa narsa bilan hazil qiladimi!?* (3-shaxs, birlik; *hazil qilasanmi* – 2-shaxs, birlik.)

11.6. Fe'l zamonlari

Fe'l ifodalagan ish-harakatning paytga munosabati **fe'l zamonlari** deyiladi. Fe'llarda uchta zamon mavjud:

1. O'tgan zamon fe'llari nutq paytidan oldin bajarilgan yoki bajarilmagan ish-harakatni bildiradi: *yozd, keldi, bordi*.

O'tgan zamon fe'llari o'z navbatida besh turga bo'linadi:

1) yaqin o'tgan zamon fe'llari *-di* qo'shimchasi va tuslanish yordamida hosil qilinadi: *keldim, bordik*.

2) **uzoq o'tgan zamon** fe'llari *-gan* qo'shimchasi va *edi, ekan* fe'llarini tushlash yordamida hosil qilinadi: *kelgan eding*.

3) **o'tgan zamon hikoya** fe'llari *-(i)b* qo'shimchasini olgan fe'llarni tushlash yordamida hosil qilinadi: *kelibman, boribsan, yozibmiz*.

4) **o'tgan zamon maqsad** fe'llari *-moqchi* qo'shimchasi va *edi* fe'lini tushlash yordamida yasaladi: *kelmoqchi edik*.

5) *o'tgan zamon davom* fe'llari *-(a)r* qo'shimchasi va *edi* fe'lini tushlash yordamida yasaladi: *kelar eding*.

2. Hozirgi zamon fe'llari nutq paytining o'zida bajarilayotgan yoki bajarilmayotgan ish-harakatni bildiradi va ikki turga ajratiladi:

1) **hozirgi zamon davom** fe'llari *-yap, -moqda, -yotir* qo'shimchalari va tushlanish yordamida hosil qilinadi: *kelyapti, bormoqda, yozayotir*. Bu zamon turi *yot, tur, yur, o'tir* ko'makchi fe'llari yordamida ham yasaladi: *yoziyb yotibdi, yoziyb turibdi, o'qib yuribdi, gaplashib o'tiribdi*.

2) **hozirgi-kelasi zamon** fe'llari *-a* yoki *-y* qo'shimchalari va tushlanish yordamida hosil qilinadi: *boraman, kelasan, o'qiyman*.

3. Kelasi zamon fe'llari nutq paytidan keyin bajariladigan yoki bajarilmaydigan ish-harakatni bildiradi va ikki turga ajratiladi:

1) **kelasi zamon maqsad** fe'llari *-moqchi* qo'shimchasi va tushlanish yordamida yasaladi: *bormoqchiman, kelmoqchimiz*.

2) **kelasi zamon gumon** fe'llari *-(a)r* qo'shimchasi va tushlanish yordamida yasaladi: *borarman, kelarsan, o'qirman*.

Zamon shakllarining bir-biriga ko'chishi. 1) o'tgan zamon *-di* bilan yasalgan shakli kelasi zamon va hozirgi zamon ma'nolarida qo'llanadi: *Hozir qayoqqa ham bordik. Shundan so'ng bilmadim, qancha vaqt o'tdi*. 2) *-gan* bilan yasalgan shakl hozirgi zamon ma'nosida qo'llanadi: *Birov kitob o'qigan, kimlar shaxmat atrofida*.

3) hozirgi zamon fe'lining kelasi zamon ma'nosida qo'llanishi *ket, bor, yubor, boshla* kabi fe'llar doirasida uchraydi: *Ularni poytaxtga o'qishga yuboryapmiz*. 4) hozirgi zamonning o'tgan zamon ma'nosida qo'llanishi ko'p uchraydigan holatdir: *Bir kun qarasam, darchani buzaman deb bolta ko'tarib kelayotibdi*.

11.7. Fe'l mayllari

So'zlovchining ish-harakatga moyilligi **fe'l mayli** deyiladi. Fe'llarda beshta mayl bor:

1. Xabar (ijro, aniqlik) maylidagi fe'llar ish-harakatning uch zamondan birida bajarilish-bajarilmasligini bildiradi: *yozi, kelyapti*. Bunday fe'llar darak gapning kesimi bo'lib keladi.

2. Buyruq - istak maylidagi fe'llar ish-harakat haqida buyruq, istak, maslahat, iltimos, orzu kabi ma'nolarni bildiradi: Bunday fe'llar *-(a)y, -gin, -sin, -aylik, -ing(iz), -sinlar* qo'shimchalari yordamida yasaladi: *yoziy, o'qiy, o'hi, kel, yozgin, yozsin, o'qiylik, boring(iz)*.

3. Shart maylidagi fe'llar biror ish-harakatning bajarilishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo'lgan ish-harakatni, biror ish-harakatning bajarilish-bajarilmasligi haqida istak, maslahat, faraz kabi ma'nolarni anglatadi va **-sa** qo'shimchasi yordamida hosil qilinadi: *borsa, kelsam, yursak*.

Bu mayldagi fe'llar sof shart ma'nosini (*Kelsa, boramiz*), orzu-istak (*Qani endi, o'qishga kirsam*), iltimos, maslahat (*O'sha kishini chaqirib bersangiz*), faraz (*Yong'ir yog'sa kerak*), payt (*Tashqariga chiqsam, ukam turibdi*), buyruq-istak mayliga xos (*Gapirsangiz-chi!*) ma'nolarini ifodalaydi. Bu fe'llar ekan fe'li bilan qo'llansa, shart ma'nosiga istak ham qo'shiladi: *o'qisa ekan...*

4. Shartli mayldagi fe'llar bajarilishi biror harakatga bog'liq bo'lgan harakatni bildiradi va **-(a)r -mas** qo'shimchalari bilan yasaluvchi sifatdoshga **edi** to'liqsiz fe'lining birikishidan hosil qilinadi. Bu mayl bajarilishining biror sharti bo'lgan, bajarilishi biror harakatga bog'liq bo'lgan harakatni bildiradi: *U kelsa, men quvonar edim. Sen kelsang, men bormas edim.*

5. Maqsad maylidagi fe'llar ish-harakatni bajaruvchining maqsadi, mo'ljali, niyatini bildiradi. Bu fe'llarning o'tgan zamon shakli, hozirgi zamon shakli va kelasi zamon shakllari bor: *yozmohchi, kelmoqchi bo'ldim, bormoqchi bo'lyapman, bormoqchi bo'laman* va b.

Takrorlash uchun savollar:

1. Fe'ning so'roqlari va grammatik xususiyatlari haqida to'liq ma'lumot bering.
2. Bo'lishli fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
3. Bo'lishsiz fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
4. O'timli fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
5. O'timsiz fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
6. Aniqlik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
7. O'zlik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
8. Majhul nisbat va uning ifodalanishi haqida gapiring.
9. Birgalik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
10. Orttirma nisbat va uning ifodalanishi haqida gapiring.
11. Maxsus qo'shimchasi orttirma nisbat ifodalagan fe'lga misol keltiring.
12. Birdan ortiq orttirma nisbat qo'shimchasi qo'shilgan fe'llarga misollar keltiring.
13. Qaysi nisbatdagi fe'llardan orttirma nisbat hosil qilib bo'lmaydi?
14. Orttirma nisbatdagi fe'llardan qaysi nisbatdagi fe'llarni hosil qilish mumkin?
15. Birdan ortiq nisbat qo'shimchasi qo'shilgan fe'llarga 4 ta misol ayting.
16. Tuslanish va tuslovchi qo'shimchalar haqida gapiring.
17. **-m, -ng, -k, -ngiz** qo'shimchalari qanday shakldagi fe'llarga qo'shiladi?
18. **-man, -san, -miz, -siz** kabi qo'shimchalar qanday shakldagi fe'llarga qo'shiladi?
19. **-gin, -ay, -ing(iz)** kabi qo'shimchalar qanday shakldagi fe'llarga qo'shiladi?
20. O'tgan zamon fe'llari va ularning turlari haqida to'liq ma'lumot bering.
21. Hozirgi zamon fe'llari va ularning turlari haqida gapiring.
22. Kelasi zamon fe'llari va ularning turlari haqida gapiring.
23. O'tgan zamon fe'llari qaysi zamon shakllari o'rnida qo'llanishi mumkin?
24. Hozirgi zamon fe'llari qaysi zamon shakllari o'rnida qo'llanishi mumkin?
25. Xabar mayli va uning ifodalanishi haqida gapiring.
26. Buyruq-istak mayli va uning ifodalanishi haqida gapiring.
27. Shart mayli va uning ifodalanishi haqida gapiring.
28. Shartli mayl va uning ifodalanishi haqida gapiring.
29. Maqsad mayli va uning ifodalanishi haqida gapiring.
30. Fe'lga oid qaysi qo'shimchalar ham shaxs-son, ham mayl ifodalaydi?
31. Qaysi mayllarning ma'nolari o'rtasida o'xshashlik bor?

12 - M A ' R U Z A FE'L (davomi)

12.1. To'liqsiz fe'llar

O'zining lug'aviy ma'nosini butunlay yo'qotib, yordamchi so'zlarga yaqinlashib qolgan fe'llar **to'liqsiz fe'llar** deb ataladi. Bularga *edi, ekan, emish, emas* so'zlari kiradi (*esa* so'zi bog'lovchi kabi ishlatiladi). To'liqsiz fe'llar quyidagi umumiy xususiyatlarga ega: 1) mustaqil lug'aviy ma'noga ega emas; 2) nisbat, bo'lishsizlik, zamon kabi ma'nolarga ega emas (*edi, ekan* bo'lishli, *emas* bo'lishsiz ma'noga ega bolsa ham, bu so'zlar yakka holda ham bo'lishli, ham bo'lishsizlik ma'nosiga ega bo'lolmaydi); 3) shaxs-son qo'shimchalari ularga qo'shilsa ham, shaxs ma'nosi to'liqsiz fe'l qatnashgan butun birikmaga tegishlidir: *uchgan edik* – *uchganmiz*; 4) to'liqsiz fe'l qatnashgan birikma (asosiy fe'l+to'liqsiz fe'l) tarkibidagi to'liqsiz fe'lni har doim ham tushirib bo'lmaydi: *yozgan* – *yozgan emas* (bo'lishsizlik ma'nosi yo'qoladi); 5) to'liqsiz fe'l tarkibidagi **e** tovushi tushib qolishi mumkin: *borar ekan* - *borarkan* 6) to'liqsiz fe'llar otlarga (keng ma'noda) ham, fe'llarga ham birika oladi. Ular ko'proq sifatdosh va ravishdoshga birikadi. 7) bu fe'llar ketma-ket qo'shilishi ham mumkin: *Opam ishdan kelgan edimikin (edimi ekan)?* 8) bu fe'llar qator kelgan bir necha fe'lning oxirigisiga birikadi: *Barcha idishlarni yuvgan va artgan ekan*. To'liqsiz fe'llar gapda ko'pincha bog'lama (ega bilan ot-kesimni bog'lovchi vosita) vazifasini bajaradi: *Otasi ishchi ekan*.

12.2. Yetakchi va ko'makchi fe'llar

O'zbek tilida bittadan ortiq fe'lning birikishidan tuzilgan birliklar ham bor. Ular tarkibidagi asosiy ma'noni ifodalaydigan fe'l **yetakchi fe'l** deb ataladi: *o'qib chiqdi, ko'ra boshladi, aytib berib tura qol*. Yetakchi fe'lning ma'nosini izohlaydigan, to'ldiradigan fe'l esa **ko'makchi fe'l** deb ataladi: *o'qib chiqdi, ko'ra boshladi, sotib yubordi, berib tur, yiqila yozdi, gapirib berib qo'ya qol* va b.

Yetakchi va ko'makchi fe'lning qo'shilishidan qo'shma fe'l, ya'ni yangi so'z hosil bo'lmaydi, chunki ular birgalikda yangi bir lug'aviy ma'noni ifodalamaydi. Yetakchi va ko'makchi fe'lning birikishidan **ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasi** hosil bo'ladi. Ayrim darsliklarda bu birikmalar **harakat tarzi shakllari** deb yuritiladi (23; 61). harakat tarzi shakllari quyidagi ma'nolarni ifodalaydi (23; 63-64): 1) harakatni bajarishga kirishish (*o'qiy boshladi*); 2) harakatni bajarishga imkoniyat (*bajara oladi*); 3) harakatning davomli muddatda ora-sira bajarish (*borib turibman*); 4) harakatning kutilmaganda sodir bo'lishi (*ko'rib qoldi*); 5) harakatni sinash mahsadida bajarish (*tatib ko'rdi*); 6) harakatlarni o'z maqsadarida bajarish (*yozib oldi*); 7) harakatning boshqalar uchun bajarilishi (*sotib berdi*); 8) harakatning uzoq

davom etishi (*sinab yuribman*); 9) harakatning favquloddaligi (*ishonib o'tiribman*); 10) harakatning to'la bajarilishi (*bajarib bo'ldi*); 11) harakatning to'siqsiz bajarilishi (*olib tashladik*); 12) harakatni bajarmaslikni qat'iy ta'kidlash (*bora ko'rma*); 13) harakatning ma'lum muddatgacha davom ettirilishi (*tura turgin*).

Ba'zan ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi tarkibidagi yetakchi fe'l uyushib kelishi ham mumkin: *U soat beshgacha yozib, chizib, hisoblab bo'ldi*. Ba'zan ko'makchi fe'l ham birdan ortiq bo'lishi mumkin: *aytib berib tura qol* (*aytib – yetakchi fe'l, berib tura qol – ko'makchi fe'l*).

Ko'makchi fe'llar yetakchi fe'llarga ravishdosh yasovchi **-(i)b, -a, -y** qo'shimchalari yordamida bog'lanadi. Ayrim ko'makchi fe'llar yetakchi fe'lga qo'shimchasiz ham birikadi: *yo'zdi-oldi, ketsin-qo'ysin, ayt-qo'y*.

Yetakchi fe'llarga so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalar, ko'makchi fe'llarga esa barcha turdagi (zamon, shaxs-son, nisbat, vazifadosh shakllarning qo'shimchalari) qo'shimchalar qo'shila oladi: *yo'zib olaman, ishlay boshladik*.

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalarida o'zlik nisbat qo'shimchalari faqat yetakchi fe'lga qo'shiladi, majhul daraja qo'shimchasi ko'pincha ko'makchi fe'lga qo'shiladi, orttirma nisbat qo'shimchasi asosan yetakchi fe'lga qo'shiladi, birgalik nisbat qo'shimchasi esa yetakchi fe'lga ham, ko'makchi fe'lga ham qo'shilaveradi. O'zbek tilida faqat ko'makchi fe'l bo'lib keladigan fe'llar yo'q. Ayrim fe'llar o'z asl ma'nolaridan tashqari, ko'makchi fe'l tarzida keladi. Bularni yetakchi fe'lga bog'lanishi jihatidan quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin: 1) ravishdoshning **-(i)b** qo'shimchali turiga birikadi: *yot, o'tir, yur, kel, bo'l, bit, chiq, yet, o't, yubor, tashla, tush, o'l, qara, boq, qo'y*; 2) ravishdoshning **-a, -y** qo'shimchali turiga birikadi: *boshla, bil, yoz*; 3) ravishdoshning ham **-(i)b**, ham **-a, -y** qo'shimchali turlariga birikadi: *tur, bor, ol, ber, qol, ko'r, ket*. (*sol* ko'makchi fe'li **-(i)b, -a** qo'shimchasini olgan yetakchi fe'lga bog'lanadi). Bu ko'makchi fe'llarni yana ma'no jihatidan **harakat jarayonini tasvirlovchi** (*boshla, kel, ket, yot, tur, yur, o'tir, bor, ber, bo'l, bit, bitir, chiq, et, o't, ol, qo'y, yubor, sol, tush, tashla, o'l, ko'r, yoz, qol*), **modal ma'nolarni ifodalovchi**, ya'ni so'zlovchining harakatga bo'lgan munosabatini ko'rsatuvchi (*bil, bo'l, ol, qol, qo'y, ko'r, ber, qara, boq, tur, yur, o'tir, yoz*), **yo'nalish ma'nosini ifodalovchi** (*ol, ber*) kabi guruhlariga bo'lish mumkin.

12.3. Fe'ning vazifadosh (xoslangan) shakllari

Fe'ning gap ichida ma'lum sintaktik vazifani bajarishga xoslangan shakllari **vazifadosh (xoslangan) shakllar** (ayrim darsliklarda **vazifa shakllari** yoki **turlari**) deb ataladi. Bularga **sof fe'l (kesimlik shakli), ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi** kiradi.

I. Sof fe'l (kesimlik shakli) gap ichida fe'l-kesim vazifasini bajaradigan fe'l shaklidir. *U yo'zdi*.

II. Ravishdosh ish-harakatning belgisini, uning maqsadini, paytini bildirgan fe'l shaklidir. Ravishdosh fe'lga bog'lanib, ko'pincha hol bo'lib keladi. Ravishdoshlar bo'lishli-bo'lishsizlikni, nisbatni bildiradi: *o'qib* - bo'lishli, aniq nisbatda, *o'qitmay* - bo'lishsiz, orttirma nisbatda.

Ravishdoshlar quyidagicha hosil bo'ladi:

1. *-b, -ib, -bon (ibon)* qo'shimchalari bilan: *borib, o'qib, asrabon,*

2. *-a, -y* qo'shimchalari bilan: *kula-kula, o'qiy-o'qiy*

3. *-gach, -kach, -kach, -guncha, -kuncha, -quncha* qo'shimchalari bilan: *otgach, to'kkach, chiqqach, kelguncha, oqquncha, tikkuncha.*

4. *-gani, -kani, -qani* qo'shimchalari bilan: *o'qigani keldi. Ko'chat ekkani bordik. Mol boqqani chiqdi.* Bu qo'shimchalarning *-gali* ko'rinishi ham bor: *Idish so'ragali chiqdi.*

5. *-gudek* qo'shimchasi bilan: *yiqilgudek, yig'lagudek.*

Ravishdoshlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Payt ravishdoshlari *-gach, -kach, -qach, -guncha, -kuncha, -quncha* qo'shimchalari bilan yasaladi.

2. Holat ravishdoshlari *-b, -ib, -a, -y, -gudek* qo'shimchalari bilan yasaladi. (Ayrim darsliklarda *-b, -ib, -a, -y* qo'shimchali shakllarning sabab ma'nosini ifodalashi haqida ham yozilgan(21; 55)

3. Maqsad ravishdoshi *-gani, -kani, -qani, -gali* qo'shimchalari bilan yasaladi.

Ravishdoshlar tuslanishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Tuslanadigan ravishdoshlar: *-b(-ib), -a, -y, -gudek* qo'shimchalari bilan yasalgan ravishdoshlar.

2. Tuslanmaydigan ravishdoshlar: *-gach(-kach, qach), guncha(-kuncha, quncha), gani (-kani, -qani)* qo'shimchalari bilan yasalgan ravishdoshlar. *-gani* qo'shimchasi bilan yasalgan maqsad ravishdoshining bo'lishsiz shakli yo'q, qolgan ravishdoshlar bo'lishsiz shaklga egadir: *borib* – *bormay* yoki *bormasdan, kelgach* – *kelmagach, kula-kula* – *kulmay-kulmay.* (*-may* shakli *-mayin* tarzida ham uchraydi: *Qanotini qush q o q m a y i n*).

III. Sifatdosh narsa-buyumning belgisini o'zgarish, harakat natijasi sifatida ifodalaydigan fe'l shaklidir. Sifatdosh fe'l singari ish-harakatni anglatib, zamon, nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlikni bildiradi: *qolgan* - bo'lishli, o'tgan zamon, aniq nisbatda. Sifatdosh sifat kabi otga bog'lanib, uning belgisini bildiradi, gapda aniqlovchi yoki kesim bo'lib keladi: ***O'qigan odam hayotda qiynalmaydi. Vazifalar bajarilgan.***

Sifatdoshlarning bo'lishsiz shakllari quyidagicha yasaladi: *borgan* – *bormagan, borayotgan* – *bormayotgan, borar* – *bormas.*

Sifatdoshlar zamon bo'yicha quyidagicha yasaladi:

1. O'tgan zamon sifatdoshi *-gan, -kan, -qan* qo'shimchalari bilan yasaladi: *otgan, tikkani, chiqqan.*

2. Hozirgi zamon sifatdoshi *-(a)yotgan* qo'shimchasi bilan yasaladi: *kelayotgan, o'qiyotgan.*

3. Kelasi zamon sifatdoshi *-(a)r, -(a)digan, -(u)vchi* qo'shimchalari bilan: *oqar* suv, *qaynar* buloq, *boradigan* bola, *o'qiydigan* kitob, *keluvchi* odamlar. Kelasi zamon sifatdoshining bo'lishsiz shakli

–ma+s qoʻshimchasi bilan hosil qilinadi: *Aytar soʻzni ayt, aytmas soʻzdan qayt.*

Sifatdoshlar ot oʻrnida qoʻllanib, ot vazifasini bajarishi mumkin, yaʼni otlashadi. Bunda ular otlar kabi turlanadi, egalik, kelishik, koʻplik qoʻshimchalarini oladi va gapda ega (*Oʻhigan oʻzar, oʻhimagan toʻzar.*), toʻldiruvchi (*Aytganlaringizni bajardik.*), qaratqich aniqlovchi (*Kelganlarning kiyimlari hoʻl edi.*) va undalma (*Charchaganlar, dam oling.*) boʻlib keladi.

IV. Harakat nomi ish-harakatning nomini bildirib, zamon, shaxs-son va mayl koʻrsatmaydigan feʼl shaklidir. Yasalishi:

1. Feʼl oʻzak-negiziga *-sh, -ish* qoʻshimchalarini qoʻshib: *oʻqish, yozish.*

2. Feʼl oʻzak-negiziga *-v, -uv* qoʻshimchalarini qoʻshish bilan: *oʻquv, yozuv.*

3. Feʼl oʻzak-negiziga *–moq (-mak)* qoʻshimchasini qoʻshib: *yozmogʻ, demak.*

–moq, -v(-uv) qoʻshimchalarida koʻtarinkilik va badiiylik

–sh(-ish) qoʻshimchalaridan koʻra kuchliroqdir (23; 47). Harakat nomi va unga tobe boʻlib kelgan soʻzlar birgalikda kengaygan harakat nomli birikmalarni tashkil etadi(23;49): **Shamolning esishi kuchaydi.**

–moq qoʻshimchasi bilan yasalgan harakat nomi **feʼlga** yaqin turadi, *-sh, -ish* bilan yasalgan harakat nomi **otga** yaqin turadi, shuning uchun bularni doim almashtirib qoʻllab boʻlmaydi: *Qurilish boshlandi* gapida *–moq* qoʻshimchasini ishlatib boʻlmaydi, *oʻqish* soʻzida *–moq* qoʻshimchasini qoʻllasa boʻladi.

Harakat nomlarining boʻlishsiz shakli quyidagicha yasaladi: *bormogʻ – bormaslik, oʻqish – oʻqimaslik, keluv – kelmaslik.*

Harakat nomlari tuslanmaydi, otlar kabi turlanadi, egalik, kelishik va koʻplik qoʻshimchalarini oladi. Gapda ega (*Sevish va sevilish – ulkan baxt.*), ot-kesim (*Maqsadim – oʻqish.*), toʻldiruvchi (**Oʻqishni boshladik.**), qaratqich aniqlovchi (**Chizishning turli usullari bor.**) boʻlib keladi.

12.4. Feʼllarning yasalishi

Feʼllar ikki usul bilan yasaladi: **1. Feʼl yasovchi qoʻshimchalar** bilan: *ishla, koʻkar.* **2. Soʻzlarni bogʻlab qoʻshish** bilan: *eʼlon qildi, borib keldi, sotib oldi, himoya etdi, javob berdi.*

12.4.1. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar yordamida (affiksatsiya yoki morfologik usul)

Bu usul bilan **feʼl boʻlmagan soʻzlardangina** feʼl yasaladi (demak, qoʻshimcha yordamida feʼldan feʼl yasalmaydi).

–la qoʻshimchasi feʼldan boshqa deyarli barcha soʻz turkumlaridan feʼl yasaydi: *ishla, oqla, sekinlamoq, shivirla, chuhlamoq, senlamoq, yarimlamoq.*

–lan, –lash qoʻshimchalari ot, sifat va ravishlardan feʼl yasaydi: *faxrlandi, achchihlandi, ikkilandi, koʻmaklashdi, suhbatlashdi, yahinlashdi.*

–illa qoʻshimchasi taqlidiy soʻzlardan feʼl yasaydi: *chirqilla;*

-ira qo'shimchasi taqlidiy so'zlardan fe'l yasaydi: *yarqiramoq, yaltiramoq, miltiramoq, chirqiramoq.*

-a qo'shimchasi ot, sifat va taqlidiy so'zlardan fe'l yasaydi: *tunamoq, bo'shamoq, guldura, o'yin+a-o'yna.*

-(a)y qo'shimchasi ot, sifat va ravishlardan fe'l yasaydi: *qoraymoq, kuchaymoq, ko'paymoq, ozaymoq, zo'raymoq, toraymoq.*

-(a)r qo'shimchasi ayrim sifatlardan fe'l yasaydi: *qisqarmoq, ko'karmoq, oqarmoq.*

-sira, -sa qo'shimchalari ot va *sen, siz* olmoshlaridan fe'l yasaydi: *gonsiramoq, suvsiramoq, sizsiramoq, sensiramoq, suvsamoq.*

-(i)k, -(i)q qo'shimchalari sanoqli so'zlangina fe'l yasaydi: *birikmoq, yo'liqmoq, kechikmoq, zo'riqmoq, toliqmoq, ochiqmoq.*

-i qo'shimchasi sanoqli so'zlardan fe'l yasaydi: *boyimoq, tinchimoq,*

-(i,o)t qo'shimchasi sanoqli so'zlardan fe'l yasaydi: *yo'qotmoq, to'latmoq, berkitmoq.*

-ir qo'shimchasi ot, taqlidiy so'zlardan fe'l yasaydi: *gapirmoq, tupirmoq.*

12.4.2. So'zlarni bog'lab qo'shish yordamida (kompozitsiya yoki sintaktik usul)

Bu usul bilan qo'shma fe'llar yasaladi:

1. Fe'l bo'lmagan so'z bilan fe'lning birikishidan: *dam olmoq, himoya qilmoq, paydo bo'lmoq, qars etmoq, yaxshi ko'rmoq* (sevmok). Ayrimlari sodda fe'lga sinonim bo'ladi: *tasdiq qildi - tasdiqladi, yordam berdi - yordamlashdi.*

2. Ikki fe'lning birikishidan: *sotib olmoq, chiqarib olmoq, olib kelmoq, yutib olmoq, sotib olib bermoq.*

Qo'shma fe'llar ajratib yoziladi: *hal qilmoq, kasal bo'lmoq.* Nutqimizdagi *o'qib chiqdi, ko'rib bo'ldi, boshlab yubordi* kabilar qo'shma fe'l emas, chunki yangi lug'aviy ma'no ifodalamaydi, bular **ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalaridir.**

12.5. Harakatni qay darajada ifodalashiga ko'ra fe'l turlari

1. Harakatning kuchliligini ifodalaydigan fe'llar:

-la: *savala, quvla.*

-kila (-gila, -qila, -g'ila): *turtkila, tortqila, yugurgila, ezg'ila.*

2. Harakatning kuchsizligini ifodalaydigan fe'llar:

-(i)sh: *to'lishmoq, oqarishmoq.*

-(i)msira: *kulimsiramoq, yig'lamsiramoq.*

-(i)inqira: *oqarinqiramoq, tolinqiramoq.*

12.6. Fe'ning tuzilish jihatdan turlari

- 1. Sodda fe'llar:** 1) tub: *kelmoq, yurmoq*; 2) yasama: *ishlamoq*.
- 2. Qo'shma fe'llar:** *olib keldi, javob berdi, qarshi oldi, gurs etdi*.
- 3. Juft fe'llar** ikki fe'lning qo'shaloq kelishidan hosil bo'ladi: kirmadi-qo'ydi, aytdi-qo'ydi, gapirdi-qo'ydi.
- 4. Takroriy fe'llar** bir fe'lning takrorlanishidan hosil bo'ladi: *o'qidi-o'qidi, yozdi-yozdi, ko'ra-ko'ra, yig'lay-yig'lay*.
Juft va takroriy fe'llar chiziqcha bilan yoziladi.

Fe'l tahlili namunasi	
1. So'rog'i. 2. Bo'lishli yoki bo'lishsizligi. 3. O'timli yoki o'timsizligi. 4. Nisbati.	9. Etakchi, ko'makchi fe'llar aniqlanadi. 10. Vazifadosh (xoslangan) shakllari.
5. Shaxs-soni 6. Zamon turi. 7. Mayl turi. 8. To'liq yoki to'liqsizligi.	11. Tuzilish turi. 12. Tub yoki yasamali. 13. Gapdagi sintaktik vazifasi.

Takrorlash uchun savollar :

1. Qanday fe'llarga to'liqsiz fe'llar deyiladi? 2. To'liqsiz fe'llarning xususiyatlari hamda vazifalari haqida gapiring. 3. Yetakchi fe'l deganda nimani tushunasiz? 4. Ko'makchi fe'l deganda nimani tushunasiz? 5. Yetakchi va ko'makchi fe'llar birgalikda qanday ma'nolarni ifodalaydi? 6. Ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasi tarkibida yetakchi fe'llarning uyushib kelishiga misollar keltiring. 7. Ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasi tarkibida ko'makchi fe'llarning birdan ortiq bo'lib kelishiga misollar keltiring. 8. Yetakchi va ko'makchi fe'llarga qanday qo'shimchalar qo'shilib kelishi mumkin? 9. O'zbek tilida faqat ko'makchi fe'l bo'lib keladigan qanday fe'llarni bilasiz? 10. Yetakchi va ko'makchi fe'llar o'zaro qanday bog'lanadi? 11. Yetakchi fe'llarga bog'lanishi jihatidan ko'makchi fe'llarning turlari haqida gapiring. 12. Ko'makchi fe'llarning ma'nolariga ko'ra turlari haqida gapiring. 13. Fe'lning vazifadosh shakllari deganda nimani tushunasiz? 14. Sof fe'l haqida gapiring. 15. Ravish-doshning ta'rifi hamda xususiyatlari haqida gapiring. 16. Ravishdoshlar qanday hosil bo'ladi? 17. Ravishdoshlarning ma'no jihatidan turlari haqida gapiring. 18. Ravishdoshlarning tuslanish jihatidan turlari haqida gapiring. 19. Sifatdoshning ta'rifi va xususiyatlari haqida gapiring. 20. Sifatdoshning zamon jihatidan turlari haqida gapiring. 21. Otlashgan va otlashmagan sifatdoshlar haqida gapiring. 22. Harakat nomining ta'rifi va yasalishi haqida gapiring. 23. Harakat nomining xususiyatlari haqida gapiring. 24. Qo'shimcha yordamida yasalgan fe'llarga 5 ta misol keltiring. 25. Fe'llar qo'shimchalar yordamida qanday so'zlardan yasalmaydi? 26. Fe'l yasovchi omonim qo'shimchalar haqida gapiring. 27. Qo'shma fe'llarning turlari haqida gapiring. 28. Sodda tub va sodda yasama fe'llarga 3 tadan misol keltiring. 29. Juft fe'llarga 4 ta misol keltiring. 30. Takroriy fe'llarga 4 ta misol keltiring. 31. Qo'shimchalar yordamida sifat va otdan yasalgan fe'llarga 3 tadan misol keltiring. 32. Qo'shimchalar yordamida olmosh va sondan yasalgan fe'llarga 3 tadan misol keltiring. 33. Bo'lishsiz shakldagi sifatdosh, harakat nomi va ravishdoshlarga 2 tadan misol keltiring. 34. *O'qigani rost* va *o'qigani keldi* birikmalardagi fe'llarga izoh bering. 35. Harakat nomining qaysi shakllari fe'lga, qaysi shakllari otga yaqin? 36. O'zaro qo'shimchasiz bog'langan yetakchi va ko'makchi fe'llarga misollar keltiring.

13 - MA ' R U Z A

RAVISH

13.1. Ravishning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari

Ish-harakat va holatning belgisini bildirgan so'zlar turkumi **ravish** deb ataladi. Ravish *qanday?*, *qachon?*, *qaerda?*, *qaerdan?*, *qaerga?*, *qancha?*, *nega?*, *qaydarajada?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Ravish ko'pincha fe'lga bog'lanib, ish-harakatning qay holatda bajarilishini, paytini, o'rnini, darajamiqdorini, sababini, maqsadini, bildiradi. Ravishlar quyidagi xususiyatlarga ega: 1) biror so'z bilan bog'langanda, o'z shaklini o'zgartirmaydi, ya'ni so'z o'zgartuvchi qo'shimchalarni olmaydi: *tez yurdi*; 2) o'ziga xos yasalish tizimiga ega: *kamtarona*, *birin-ketin*, *shu kuni*; 3) harakat belgisini qisman bo'lsa-da darajalab ko'rsata oladi: *tez*, *tezroq*, *juda tez*. 4) otlashadi: **Ko'pi ketib**, **ozi qoldi**. 5) gap tarkibida ko'pincha hol (*Ikkisi do'stlarcha ko'rishdi.*), ot-kesim (*Uning bahonasi ko'p.*), ba'zan otga bog'lanib, aniqlovchi (**Ko'p odam to'plandi**. *Uning yuzida bolalarcha samimiy kulgi zohir bo'ldi.*) bo'lib keladi.

13.2. Ravishlarda daraja

Ayrim ravishlar sifat kabi darajani ham bildiradi: 1) **bosh** daraja: *U sekin yura boshladi*; 2) qiyosiy daraja: *Mashina tezroq yurdi*. **Sal oldinroq keldi**. 3) orttirma daraja: **Juda ko'p paxti terdi**. 4) kuchaytirma daraja: **Juda-juda charchadi**. **Kuppa-kunduzi kelishdi**.

13.3. Ravishlarning ma'no jihatdan turlari

Ravishlar ma'no jihatdan **olti** turga bo'linadi:

1. Holat ravishlari ish-harakatning qanday holatda yoki qaytarzda bajarilganligini bildirib, qanday?, qay holda?, qaytarzda? so'roqlariga javob bo'ladi: *asta*, *sekin*, *tez*, *birdan*, *qo'qqisdan*, *to'satdan*, *yonma-yon*, *qo'lma-qo'l*, *omon-eson*, *zo'rg'a*, *piyoda*, *yayov*, *do'stona*, *qahramonona*, *qadrdonlarcha*, *naridan-beri*, *yana*, *bazur* (*bahuzur*) va b.

2. Payt ravishlari ish-harakatning bajarilish paytini bildirib, *qachon?*, *qachongacha?*, *qachondan?*, *qachondan beri?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi: *avval*, *oldin*, *ilgari*, *so'ng*, *keyin*, *kechgacha*, *kechadan*, *hozir*, *doimo*, *tez orada*, *shu kuni*, *bu orada*. Payt va o'rin ravishlarini payt va o'rin otlaridan farqlash lozim; agar kelishik qo'shimchalari ajratilsa va otligicha qolsa, bu otdir: *yo'zda*, *hishda*, *bahorda*; *ko'chada*, *uydan*; agar kelishik qo'shimchasi ajralgandan keyin boshqa turkum so'ziga aylansa, bu ravishdir: *yaqinda*, *boshda* (*avval*), *kunda*, *chetda*, *birdan*, *birga*, *pastdan* va b.

3. O'rin ravishlari ish-harakatning bajarilish o'rnini bildirib, *qaerda?*, *qaerdan?*, *qaerga?* so'roqlariga javob bo'ladi: *oldinda*, *orqada*,

o'ngda, chapda, quyidan, uzoqdan, ichkaridan, yuqoriga, berida, pastda, o'rtada, tashqarida, olg'a, u yoq-bu yoqqa va b.

4. Sabab ravishlari ish-harakatning bajarilish sababini bildirib, *nega?* so'rog'iga javob bo'ladi: *noiloj, ilojsiz(likdan), chorasiz(likdan)*.

5. Maqsad ravishlari ish-harakatning bajarilish maqsadini bildiradi va *nega?, nima maqsadda?* so'roqlariga javob bo'ladi: *atay(in), ataylab, jo'rttaga, qasddan, qasdma-qasdiga, azza-bazza*.

6. Daraja-miqdor ravishlari ish-harakatning darajasini, miqdorini, belgining darajasini, narsa-buyumning noaniq miqdorini bildirib, *qancha? qaydarajada?* so'roqlariga javob bo'ladi: *juda, eng, g'oyat(da), nihoyatda; ko'p, mo'l, bisyor, oz, kam, picha, ancha, bir talay, bir oz, ko'plab*. Bular o'z ichida quyidagi guruhlariga bo'linadi: **1) kuchaytiruv ravishlari:** a) **tasdiq** – *eng, juda, nihoyat(da), g'oyat(da), yana(da) tag'in, tamomila, uncha, ozmuncha, o'bdan, nah, o'ta, qoq, zir*; b) **inkor** – *sira, asti, aslo, zinhor, hargiz, hadeganda*; 2) **kuchsizlantiruv** ravishlari: *arang, zo'rg'a* (bu so'z *sal* so'ziga sinonim bo'lganidagina daraja-miqdor ravishi hisoblanadi, boshqa o'rinlarda holat ravishidir: *Tutun orasidan zo'rha (sal) ko'rinar edi*), *zo'r-bazo'r, xiyol, sal, sal-pal*.

13.5. Ravishlarning yasalishi

1. Ravish yasovchi qo'shimchalar bilan: Ravishlar quyidagi ravish yasovchi qo'shimchalar yordamida boshqa so'z turkumlaridan, shuningdek, ravishlardan ham yasaladi:

<i>-cha:</i>	<i>qisqacha, o'zicha, boshqacha, buguncha, istagancha, o'zbekcha, eskicha.</i>
<i>-larcha:</i>	<i>qardoshlarcha, o'rtoqlarcha.</i>
<i>-chasiga:</i>	<i>yangichasiga, toshkentchasiga, dehqonchasiga.</i>
<i>-(s)iga:</i>	<i>tikkasiga, yalpisiga, baravariga, birdaniga.</i>
<i>-ligicha:</i>	<i>xomligicha, tirikligicha, butunligicha, ho'lligicha.</i>
<i>-dekG`-day:</i>	<i>o'qdek, qushday.</i>
<i>-lab:</i>	<i>ertalab, ko'plab.</i>
<i>-ona:</i>	<i>do'stona, fidokorona, g'olibona.</i>
<i>-an:</i>	<i>umuman, taxminan, majburan, asosan, rasman.</i>
<i>-gacha:</i>	<i>kechgacha, tushgacha.</i>
<i>-simon:</i>	<i>erkalangansimon, uyalgansimon, hazilsimon.</i>
<i>-namo:</i>	<i>uyalgannamo, oliftanamo.</i>
<i>-lay(in):</i>	<i>butunlay, tiriklayin.</i>
<i>-incha, -ihcha:</i>	<i>ko'pincha, aksincha, yashirihcha.</i>
<i>-siz, be-:</i>	<i>to'xtovsiz, beixtiyor.</i>

-chang:	ko'ylakchang, kavushchang.
-in:	oldin.
-omuz:	shikoyatomuz, kinoyaomuz
-aki:	yodaki, og'zaki

2. So'zlarni qo'shib ravish yasash. Bunda **qo'shma, juft** va **takroriy** ravishlar yasaladi.

Qo'shma ravishlar asosan ikki so'zdan yasaladi va ularning quyidagi turlari ajratib yoziladi:

1) tarkibida *u, bu, shu, o'sha* olmoshlari bo'lgan payt va o'rin ravishlari: *u yoqqa, bu yoqqa, u yerga, shu yerda, o'sha yerda* va b.

2) tarkibida *har, hech, hamma, bir* so'zlari bo'lgan ravishlar: *har vaqt, har zamon, har qachon, hech vaqt, hamma vaqt, bir zum, bir necha, hech yoqqa, bir oz*. Lekin ***biryo'la, birmuncha, birvarakayiga, birpas, ozmuncha, birato'la*** ravishlari qo'shib yoziladi.

3) tarkibida *alla-* elementi bor bo'lgan ravishlar qo'shib yoziladi: *allahachon, allavaqt*.

Juft ravishlarning tub ravishlardan hosil bo'lganlari kam: *asta-sekin, bugun-erta* va b. O'rin-payt kelishigidagi ba'zi ot va olmoshlar ravishga ko'chib, juft ravish hosil qilinadi: *oyda-yilda, unda-bunda*.

Juft ravishlar asosan quyidagicha yasaladi:

1) bir-biriga yaqin ma'noli so'zlardan: *eson-omon, ochiq-oydin*.

2) antonim so'zlardan: *erta-kech, kecha-kunduz, ochin-to'qin*.

Takroriy va juft ravishlar **so'z turkumlari** jihatidan quyidagicha yasaladi: a) ot bilan ot takrorlanadi: *qator-qator, yildan-yilga qadam-baqadam*; b) sifat bilan sifat: *chaqqon-chaqqon, uzundan-uzoq, bekordan-bekorga*; d) fe'l shakllari: *uzil-kesil, bilinar-bilinmas, bora-bora, ura-sura, qayta-qayta, borib-borib, turib-turib, qo'yarda-qo'ymay*; e) ravish bilan ravish: *nari-beri, oldin-ketin, birin-ketin, unda-bunda, hali-beri*; f) olmosh, son, taqlid va aralash holda so'zlarning takrorlanishi: *o'z-o'zidan, yakka-yakka, taqa-taq*.

Juft va takroriy ravishlar ravishlar chiziqcha bilan yoziladi: *asta-asta, nari-beri* va b.

3. Boshqa turkumlarning ko'chishidan hosil bo'lgan ravishlar.

Bunday ko'chish ikki xil ko'rinishda yuz beradi: 1) so'zlar turli kelishik shakllarida ko'chadi: *boshda, yangidan, birdan, birga, charchamasdan, shoshmasdan, indamasdan* kabi. 2) kelishik qo'shimchalarini olmasdan ko'chadi: a) otlar ko'chadi: *erta, indin, kecha, kech, kechqurun*; b) sifatlar: *yaqqol, baralla, tugal, bafurja, muttasil, vaqtli, rosa, baravar, uzluksiz, beomon*; d) ravishdoshlar: *osha, o'ta, qiya, qo'sha, qayta*; e) taqlidiy so'zlar: *shartta, taqqa, tappa, shig'a, chippa*.

13.6. Ravishlarning otlashishi

Ravishlar ham otlarga xos soʻroqlarga javob boʻlib otlashadi. Bunda ular koʻplik, kelishik, egalik qoʻshimchalarini oladi: **Koʻpdan** quyon qochib qutulmas. **Koʻpi** ketib, **ozi** qoldi.

13.7. Ravishlarning tuzilish jihatdan turlari.

1. Sodda ravishlar :	1) tub: <i>koʻp, tez</i> , 2) yasama: <i>doʻstona</i> .
2. Qoʻshma ravishlar:	<i>bir oz, har zamon, ozmuncha</i> .
3. Juft ravishlar:	<i>unda-bunda, birin-ketin, omon-eson</i> .
4. Takroriy ravishlar:	<i>asta-asta, tez-tez, bora-bora, oʻsha-oʻsha</i> .

Ravish tahlili namunasi	
1. Soʻrogʻi.	5. Tuzilish turi.
2. Maʼno turi.	6. Tub yoki yasamaligi.
3. Darajasi.	7. Gapdagi sintaktik vazifasi.
4. Otlashgan yoki otlashmaganligi.	

Takrorlash uchun savollar

1. Ravishning taʼrifi va soʻroqlari haqida gapiring. 2. Ravishlar qanday soʻzlarga bogʻlanib keladi? Misollar keltiring. 3. Ravishlarning daraja koʻrsatish xususiyatlari haqida gapiring. 4. Holat ravishlari haqida gapiring. 5. Payt ravishlari haqida gapiring. 6. Oʻrin ravishlari haqida gapiring. 7. Sabab ravishlari haqida gapiring. 8. Maqsad ravishlari haqida gapiring. 9. Daraja-miqdor ravishlari haqida gapiring. 10. Daraja-miqdor ravishlari qanday turlarga boʻlinadi? 11. Ravishlar qoʻshimchalar yordamida qanday soʻz turkumlaridan yasaladi? 12. Qoʻshma ravishlar qanday yasaladi? 13. Qoʻshma ravishlar qaytarzda yoziladi? 14. Juft ravishlar qanday yasaladi? 15. Takroriy ravishlar qanday yasaladi? 16. Oʻrin-payt va chiqish kelishigi shaklida ravishga aylangan soʻzlar haqida gapiring. 17. Qanday soʻzlar ravishga koʻchadi? 18. Ravishlarning otlashishi haqida gapiring. 19. Sodda tub va sodda yasama ravishlarga 3 tadan misol keltiring. 20. Ham holat, ham daraja-miqdor ravishlari guruhiga kiruvchi soʻz haqida gapiring. 21. Sifatga bogʻlanib, belgining belgisini bildirgan ravishga misol keltiring. 22. Boshqa turkum soʻzlari ravishga aylanganda qanday qoʻshimchalarni olgan boʻladi?

14 - M A ' R U Z A

YORDAMCHI SOʻZ TURKUMLARI

Soʻroqqa javob boʻlmaydigan, gap boʻlagi vazifasini bajara olmaydigan soʻzlar **yordamchi soʻzlar** deb ataladi. Bularga **koʻmakchi**, **bohlovchi**, **yuklama** kiradi. “Yordamchi soʻzlar til tizimida mohiyatan mustaqil soʻzlar bilan qoʻshimchalar oraligʻida turadi”(22; 59).

14.1. Koʻmakchi haqida maʼlumot

Ot, va otlashgan soʻzlardan keyin kelib, ularni boshqa soʻzlarga tobelanish yoʻli bilan bogʻlaydigan yordamchi soʻzlar **koʻmakchi** deyiladi: *Oʻz qoʻli*

bilan to'g'riladi. Ko'makchi qaysi so'zdan keyin kelsa, o'sha so'z bilan birgalikda bir so'roqqa javob bo'lib, bir xil gap bo'lagi vazifasini bajaradi.

Ko'makchilar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sof ko'makchilar lug'aviy ma'nolarini butunlay yo'qotib, vazifa jihatidan kelishik qo'shimchalariga yaqin turadigan so'zlardir: *bilan, uchun, kabi, sari, singari, sayin, uzra, qadar, yanglig'*. Bunday ko'makchilar urg'u olmaydi, urg'u ko'makchidan oldingi so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi (22; 61).

2. Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar (vazifadosh ko'makchilar (22; 63) gapda o'rni bilan mustaqil so'z, o'rni bilan ko'makchi bo'lib keladi. Bular quyidagi turkumlardan ko'makchilarga ko'chadi:

1) ot turkumidan: *tomon, tashqari, bo'yi, chamasi, holda, yo'sinda;*

2) sifatdan: *sababli, tufayli, qarshi, chog'li, doir, muvofiq, o'zga, boshqa;*

3) fe'ldan: *qarab, qaraganda, ko'ra, tortib, degan, deydigan, osha, bo'ylab, yarasha, qaramasdan, qaramay, qarata;*

4) ravishdan: *avval, so'ng, keyin, burun, ilgari, beri, beri, buyon, asosan, binoan.*

3. Ko'makchi-bohlovchilar bog'lovchi vazifasini ham bajaradigan ko'makchilar: *bilan, deb, deya*. Masalan: *daftar bilan qalam; Umrin shirin o'tsin deb(deya), u ko'p mehnat qildi.*

4. Ko'makchi otlar o'z lug'aviy ma'nolarini saqlagan holda ko'makchi o'rnida kelib, harakat bilan predmet o'rtasidagi turli munosabatlarni ifodalaydigan so'zlardir. Bu so'zlar o'rin-payt, chiqish kelishigi va egalik qo'shimchalarini qabul qiladi: *old, o'rta, yon, orqa, ket, ich, ust, tepa, ost, tag, ora, bosh, o'rin, qosh, yoqa, tomon*. Bu so'zlar belgisiz qaratqich kelishigidagi so'zdan keyin kelgandagina ko'makchi ot hisoblanadi: *ish ustida, siqig'i ostida*. Aks holda, ular o'rin otlari hisoblanadi: *stolning ustida (stolning qayerida?), uying oldida*. Ko'makchi otlarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin: **1) vertikal** yo'nalishni bildiruvchi: *ost, ust, tag*.

2) gorizontal yo'nalishni bildiruvchi: *old, orqa, yon, ich, tomon;*

3) aralash yo'nalishni bildiruvchi: *o'rta, ora, bosh*.

14.1.2. Ko'makchilarning qo'llanishi va ma'nolari

1) bosh kelishikdagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar:

Bilan (qisqa shakllari: **-la, ila**) ko'makchisi birgalik, vosita, tez bosg'lanish, payt, ish-harakat ob'ekti, holat, maqsad ma'nolarini bildiradi: *Ukasi bilan keldi. Qalam bilan yozdi. Eshik ochilishi bilan kirishdi. Tuni bilan uxlamadi. Baxtiyorlik bilan jilmaydi.*

Uchun (qisqa shakli: **-chun**) ko'makchisi maqsad, sabab, atash, evaz ma'nolarini ifodalaydi: *Bolalar uchun qurildi. O'qimagani uchun bilmadi. Sen uchun oldim. Yordamingiz uchun rahmat.*

D i q q a t ! *-la, -chun* shakllari o'zi bog'lanib kelgan so'zdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *qo'llarim-la, Vatan-chun*.

Uchun, bilan, kabi, singari ko'makchilari qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan ham qo'llanishi mumkin: *shuning uchun, buning kabi, shuning singari*.

14.1.3. Ko'makchilar va kelishiklar

Ko'makchilar vazifasi jihatidan kelishiklarga o'xshaydi. Ayrim hollarda ko'makchi kelishik qo'shimchasi o'rnida yoki kelishik qo'shimchasi ko'makchi o'rnida almashib kelishi mumkin. Ko'makchilar tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari o'rnida almashib kelishi mumkin: *Radio orqali eshitdik - Radiodan eshitdik. Ukam uchun oldim - Ukamga oldim. Qalam bilan yozdi - Qalamda yozdi. Borgani haqida gapirib berdi - Borganini gapirib berdi.* Biroq hamma vaqt ham ko'makchi o'rnida kelishik qo'shimchasi ishlatilavermaydi: *Do'stiga yordamlashdi* gapida jo'nalish kelishigi qo'shimchasi o'rnida ko'makchini qo'llab bo'lmaydi.

14.2. Bog'lovchi haqida ma'lumot

So'zlarni va qo'shma gapdagi sodda gaplarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladigan yordamchi so'zlar **bog'lovchi** deb ataladi: *Maysa va daraxtlarga jon kiryapti, chunki bahorning iliq nafasi sezila boshlagan edi.*

Bog'lovchilar gapda qo'llanishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. **Yakka holda** qo'llanadigan bog'lovchilar: *va, ammo, chunki.*

2. **Takrorlangan holda** qo'llanadigan bog'lovchilar: *yo...yo, yoki...yoki, goh...goh, xoh...xoh, bir...bir, ba'zan...ba'zan, dam...dam.*

Bog'lovchilar vazifasiga ko'ra **teng bog'lovchilar** va **ergashtiruvchi bog'lovchilar** bo'linadi.

14.2.1. Teng bog'lovchilar

Bu bog'lovchilar so'zlarni va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni teng huquqli qilib bog'laydi va quyidagi turlarga bo'linadi:

1) **biriktiruv bog'lovchilari** - *va, ham, hamda: Ham so'zi uyushiq bo'laklar oldidan kelgandagina bog'lovchi hisoblanadi: Ham akamni, ham ukamni tabriklashdi va sovhalar topshirishdi hamda dam olish uyiga yo'llanma bilan mukofotlashdi. Bilan* ko'makchisi ham biriktiruvchi bog'lovchi (*va*) o'rnida kelishi mumkin: *Karim bilan Salim maktabga birga borishgan.*

2) **zidlov bog'lovchilari:** *ammo, lekin, biroq, balki, holbuki.*

So'zlashuv tilida rus tilidan o'tgan **a** bog'lovchisi sodda yoki qo'shma gaplarni bog'lab, zid munosabatlarni ifodalaydi: *Men bormoqchiman, a siz-chi?*

3) ayiruv bog'lovchilari: *yo, yoki, yoxud, goh, ba'zan, yoinki, yo...yo, yoki...yoki, goh...goh, ba'zan...ba'zan, bir...bir, xoh...xoh, dam...dam.* Bu bog'lovchilar uyushgan bo'laklarni yoki qo'shma gap qismlarini bir-biridan ayirib bog'laydi: *Alijon goh menga, goh erga qarab jim turaverdi. Yo sen borasan, yo men kelaman.*

4) inkor bohlovchisi so'z va gaplarga inkor ma'nosini yuklaydigan bohlovchidir (22; 71): *na...na: Unda na kitob bor, na daftar.*

14.2.2. Ergashtiruvchi bog'lovchilar

Bu bog'lovchilar ergashgan qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga ergashtirish yo'li bilan bog'laydi va quyidagi turlarga bo'linadi:

1) aniqlov bog'lovchilari: *ya'ni, -ki(-kim), toki: U ko'rdiki, kamchiliklar ko'p.* Ba'zan **-ki** ot turkumidagi so'zlar bilan birga kelib, ta'kidlash, uqtirish ma'nolarini anglatadi, bunda u bog'lovchi emas, yuklama sanaladi: *...ko'ksi to'la nuqul ordenki, bir-biridan chiroyli.*

2) sabab bog'lovchilari: *chunki, shuning uchun, negaki, zeroki: Ish o'z vaqtida bajarildi, chunki bunga puxta tayyorgarlik ko'rilgan edi.* Ba'zan uchun ko'makchisi ham shu vazifada qo'llanadi: *Ular yetib kelsin uchun, Salimjon kutib turdi.*

3) shart bog'lovchilari: *agar(da), garchi, garchand, gar, mabodo, basharti: Agar ishimiz o'ngidan kelsa, bugun haytib ketamiz.*

4) o'xshatish bog'lovchisi: *go'yo(ki): Siz keldingiz, go'yo kulbamiyga nur kirib keldi.*

14.2.3. Bog'lovchi vazifasini bajaradigan so'zlar

Bilan, deb, bordi-yu so'zlari, *-u(yu), -da, -mi, na* yuklamalari bog'lovchi o'rnida almashib keladi: **Bordi-yu**, *o'zim kelolmasam, odam jo'nataman. Ular etib kelsin deb, kutdim. Alisher bilan Salimjon maktabda birga o'hishgan.* Iboralar ham ba'zan bog'lovchilarga sinonim bo'lishi mumkin: **Shunga qaramay u kelmadi** - *Ammo (lekin, biroq) u kelmadi.*

14.3. Yuklama haqida ma'lumot

Mustaqil so'z va gaplarga qo'shimcha ma'no beradigan yordamchilar **yuklama** deyiladi. Yuklamalar tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: **1) so'z yuklamalar:** *faqat, ham, axir, hatto.* So'z yuklamalar o'zi bog'lanib kelgan so'zlardan vergul bilan ajratilmaydi.

2) qo'shimcha ko'rinishdagi yuklamalar: *-ku, -mi, -a, -gina.*

14.3.1. Yuklamalarning ma'no jihatdan turlari

1. So'roq va taajjub yuklamalari: *-mi, -chi, -a(ya)*. Bulardan *-mi* yuklamasi so'roq va taajjubdan tashqari modal ma'noni ham bildiradi, bunda u noaniqlikni ifodalaydi: *Uyidami, ko'chadami, uning uchun farqi yo'q edi*. – *chi* yuklamasi so'roqdan tashqari buyruq, do'q, iltimos, qistash, ta'kid, uqtirish ma'nolarini ham bildiradi: *Qani, yur-chi! Kitobingni berib tur-chi*. – *-a, -ya* yuklamalari ham so'roq va taajjubdan tashqari his-hayajonni, tasdiq va ishonchni ham bildiradi: *Qanday chiroyli-ya! Go'sht olibdi - jiqqa yog'-a*.

2. Kuchaytiruv yuklamalari: *Nahotki, axir, hatto(ki), -oq(-yoq), -ki(-kim)* yuklamalari kuchaytirish va ta'kid ma'nolarini anglatrsa, *tim(qora), liq(to'la), lim(to'la), g'irt(yolg'on), qir-(shir-, qip-yalang'och), g'arq(pishgan), jiqqa(ho'l)* yuklamalari nutqqa tasviriylilik berib, so'z ma'nosini kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

3. Ta'kid yuklamalari: *-ku, -da, -u(-yu)*;

4. Ayiruv yuklamalari *faqat, ham, -gina (-kina, -qina), xolos so'zlaridir*. *Ham* yuklamasi ba'zan bog'lovchi o'rnida ham qo'llanadi: *Uni birinchi kursga qabul qilishdi ham stipendiya tayin qilishdi*. Bu so'z takrorlanib kelganda, fonetik o'zgarishga uchrashi mumkin: *U yurtiniyam, xalqiniyam boqdi (O.)*. *Faqat, -gina* yuklamalari o'rnida *yolg'iz* so'zi qo'llana oladi. *Bu yolg'iz nom, xolos*.

5. Inkor yuklamasi *na* takroriy qo'llanadi: *Na o'qidi, na yozdi*.

6. Aniqlov yuklamalari *xuddi, naq, ayni* so'zlaridir. *Xuddi shu yerda uchrashamiz*.

7. Gumon yuklamasi *-dir* o'zi qoshilgan so'zga noaniqlik ma'nosini kiritadi: *Uyiga etib borgandir*.

D i q q a t! Ayrim darsliklarda *xuddi, go'yo(ki)* so'zlari o'xshatish-qiyoslash yuklamalari hisoblanadi (22; 94).

14.3.2. Yuklamalarning yozilishi

1) *-mi, -oq(-yoq), -gina (-kina, -qina), -dir* yuklamalari o'zidan oldingi so'zga qo'shib yoziladi: *Shu bugunoq ota-onasigagina emas, butun mahallaga yetib bormaydimi?*

2) *-chi, -ku, -u(-yu), -da, -a(-ya)* yuklamalaridan oldin chiziqcha qo'yiladi: *Sen-chi? Keldi-ku!*

D i q q a t! Juft so'zlar tarkibida bog'lovchi vazifasida kelgan *-u(-yu)* yuklamasi kirilcha yozuvda so'zga qo'shib yoziladi: Гану чўз кўпайди. Yangi alifboda esa chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *Gap-u so'z ko'paydi*.

3) *faqat, ham, hatto, axir* kabi so'z yuklamalar ayrim yoziladi: *Tog'larda hatto yoz oylarida ham yomg'ir yog'adi*.

Ko'makchi tahlili	
1. Turi aniqlanadi.	3. Ifodalagan ma'nosi.
2. Qaysi kelishikdagi so'zga	4. Qaysi so'zni qaysi so'zga bog'layapti?

bog'langan?	
Bog'lovchi tahlili	
1. Qo'llanishiga ko'ra turi.	3. Nimalarni bog'lagan
2. Ma'no va vazifasiga ko'ra turi.	
Yuklama tahlili	
1. Tuzilishiga ko'ra turi.	2. Ma'nosiga ko'ra turi.

Takrorlash uchun savollar

1. Ko'makchi ta'rifini ayting va misollar keltiring. 2. Ko'makchi qanday gap bo'lagi bo'lib keladi? 3. Sof ko'makchilar haqida gapiring. 4. Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar haqida gapiring. 5. Ko'makchi otlar haqida gapiring. 6. Bosh kelishikdagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar va ularning ma'nolari haqida gapiring. 7. Qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar va ularning ma'nolari haqida gapiring. 8. Jo'nalish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar va ularning ma'nolari haqida gapiring. 9. Chiqish kelishikdagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar va ularning ma'nolari haqida gapiring. 10. Ko'makchi va kelishiklarning sinonimlik xususiyatlari haqida gapiring. 11. Bog'lovchining ta'rifini ayting. 12. Bog'lovchilar qo'llanishiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi? 13. Teng bog'lovchilar ta'rifini ayting. 14. Biriktiruvchi bog'lovchilarning ta'rifini ayting. 15. Zidlov bog'lovchilar ta'rifini ayting. 16. Ayiruv bog'lovchilar ta'rifini ayting. 17. Ergashtiruvchi bog'lovchilarning ta'rifini ayting. 18. Aniqlov bog'lovchilari haqida so'zlang. 19. Sabab bog'lovchilari haqida gapiring. 20. Shart va o'xshatish bog'lovchilari haqida gapiring. 21. Bog'lovchi vazifasini bajaradigan so'zlar haqida gapiring. 22. Yuklamaning ta'rifini ayting. 23. Tuzilish jihatdan yuklamaning turlari haqida gapiring. 24. So'roq va taajjub yuklamalari haqida gapiring. 25. Kuchaytiruv va ta'kid yuklamalari haqida gapiring. 26. Ayiruv yuklamalari haqida gapiring. 27. Inkor, aniqlov va gumon yuklamalari haqida gapiring. 28. Qaysi yuklamalar so'zlarga qo'shib yoziladi? 29. Qaysi yuklamalar chiziqcha bilan ajratilib yoziladi? 30. Chiziqcha bilan ajratib yoziladigan ayrim yuklamalar qaysi vaqtda so'zga qo'shib yoziladi?

15 - M A ' R U Z A ALOHIDA OLINGAN SO'ZLAR GURUHI

15.1. Modal so'zlar

So'zlovchining o'z fikriga bo'lgan munosabatini bildiradigan so'zlar **modal so'zlar** deb ataladi: *Ehtimol, bugun yetib kelar.*

Modal so'zlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Fikrning aniqligini ifodalaydigan modal so'zlar: 1) fikrning rostligi tasdiqlanadi: *darhaqiqat, haqiqatan, haqiqatda, filhaqiqat* (arx.); 2) fikrning qat'iyligi ta'kidlanadi: *shubhasiz, shaksiz, so'zsiz*; 3) ishonch: *albatta*; 4) anglatilayotgan voqelikning yuzaga kelishi tabiiy ekanligini bildiradi: *tabiiy, o'z-o'zidan*; 5) fikrning chinligi eslatiladi: *to'g'ri, xoytaxoy, muhaqqaq* (arxaik), *aslida, darvoqe, rostdan*.

2. Fikrning noaniqligini ifodalaydigan modal so'zlar: 1) fikrning taxminiyligini bildiradi: *shekilli, chamasi, chog'i*; 2) fikrning gumonli

ekanligini bildiradi: *ehtimol, balki*; 3) fikrning tushmoli ekanini bildiradi: *aftidan*; 4) fikrning chinligiga gumon ham, ishonch ham bildiradigan: *har holda, har qalay*.

3. Fikrning tartibi: *avvalo, avvalambor*.

4. Fikrning dalillanishi: *masalan, jumladan*.

5. Xulosa: *xullas, demak, nihoyat, xullas kalom*.

6. Afsuslanish achinish: *afsus, attang, esiz*.

7. Zaruriyat: *kerak, zarur, lozim*.

8. Quvonch: *xayriyat*.

9. Mavjudlik va mavjud emaslik: *bor, yo'q*.

Bulardan tashqari *binobarin, zero, holbuki, vaholanki* kabi modal so'zlar ham mavjud.

Modal so'zlarning ko'pchiligi mustaqil so'zlardan o'sib chiqqandir. **1) ot turkumidan:** *aftidan, haqiqatan, mazmuni, ehtimol, darhaqiqat*; **2) sifatдан:** *yaxshi(ki), to'hri, so'zsiz, shubhasiz, tabiiy*;

3) ravishdan: *albatta*; **4) fe'ldan:** *xoyna-xoy* (tojikcha *xohi-naxohi* so'zidan);

4) bog'lovchidan: *balki*; **5) so'z birikmasidan:** *har qalay, har holda*; 6) gapning modal so'zga aylanishi: *holbuki (Hol buki)*;

7) so'z tushirish natijasida hosil bo'lgan: *o'z-o'zidan* (*aniq* so'zi tushib qoladi).

Modal so'zlar gap tarkibida ko'pincha **kirish so'z** bo'lib keladi.

15.2. Undov so'zlar haqida ma'lumot

His-hayajon, tuyg'uni, haydash-chaqirishni bildiradigan so'zlar turkumi **undov** deb ataladi: *eh, uh, o, e, uf, voy, ura, barakalla, ofarin, salom, xayr, xo'sh, rahmat, balli, bay-bay, voy-bo'y, a, ax, ohho, obbo, ey, ehhe, i, iye, o'h, o'hho', hm, him, be, tuf, hah, ho, hay-hay, eh, o', ha, iyi*. Bu so'zlar mustaqil so'zlarga ham yordamchi so'zlarga ham kirmaydigan ayrim so'z turkumidir.

Undovlar yakka holda, juft holda yoki takrorlanib qo'llanishi mumkin: *oh, voy, oh-voh, dod-voy, bay-bay, hay-hay*.

Juft va takrorlangan undovlar chiziqcha bilan yoziladi.

Undovlar ma'no jihati666666 dan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. His-hayajon undovlari quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) shafqat, mehribonlik: *ie, o, voy, voy-ey, eh*; 2) sevinch, xursandchilik, zavqlanish: *ho, o'h-ho', ehe*; 3) qoyil qolish, rohatlanish: *hay-hay* (takrorlansa), *oh-oh*; 4) mamnuniyat, faxrlanish, mag'rurlanish, xayrihohlik: *e-ha, eh, ha-ya, o'*; 5) undash, ogohlantirish, tasdiq: *ha*.

His-hayajon undovlari, odatda, gap bo'lagi vazifasini bajarmaydi. Ular yo kirish so'z, yoki so'z-gap bo'lib kelishi mumkin: *Ie, men kimni ko'ryapmanh - Dod! - ichkaridan dodlagan ovoz eshitildi*.

Undovlar yozuvda gap bo'laklaridan vergul bilan ajratiladi. Agar undov kuchli bo'lsa, his-hayajon bilan aytilsa, undov belgisi qo'yiladi: *Eh! Havo naqadar sof va musaffo!*

Undovlarning asosiy qismi yasama emas, lekin mustaqil soʻzlardan undovlarga koʻchgan soʻzlar ham mavjud: 1) olmoshdan : *qani*; 2) feʼllardan: *kel, hormang, yoʻhol, bor-ey, yashang, kechirasiz: Keling, bir suhbatlashaylik!*

2. Haydash-chaqirish undovlari ikki xil boʻladi: 1) odamlarga qaratilgan undovlar: a) kishilarning diqqatini tortish uchun qoʻllanadigan undovlar: *hoy, hay (bir marta aytilsa), hey, allo, ey;*

b) taʼkid, buyurish uchun qoʻllanadigan undovlar: *ma, tss,j im, marsh;* 2) hayvonlarga yoki boshqa jonivorlarga qaratilgan undovlar:

a) hayvon va jonivorlarni chaqirish uchun qoʻllanadigan undovlar: *kisht, bah-bah, mosh-mosh, tu-tu-tu, kuch-kuch, gah, chuh, beh-beh, qurey-qurey;* b) hayvon va parrandalarni biror harakatdan toʻxtatish uchun qoʻllanadigan undovlar: *ishsh, hoʻk, tak* d) hayvon va parrandalarni biror ishni bajarishga undash uchun ishlatiladigan undovlar: *pisht, drr, xix, hov-hov, choʻk, tek, hayt, chu.*

3. Koʻrsatish, taʼkid undovlari quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

1) koʻrsatish: *hu, huv, hovv;* 2) javob, tasdih, taʼkid, mulohaza: *ha-ha-ha, xoʻsh, labbay, ha.*

4. Urf-odat undovlari: *rahmat, marhamat, salom, xayr, barakalla, ofarin, balli, yashang, hormang, qulluq* va b.

Undovlar odatda **deb** soʻzi bilan qoʻllanib, hol (*“Chuh” deb otini haydadi*), **degan** soʻzi bilan qoʻllanib, gapda koʻpincha sifatlovchi-aniqlovchi (*Uzoqlardan “qurey-qurey” degan ovozlari eshitilgan edi*) boʻlib keladi. Undovlar otlashishi mumkin, bunda ular ega (*Ularning dod-voyi osmonni falakka chihdi.*), toʻldiruvchi (*Uning oh-vohiga kim quloq soladi?*), qaratqich-aniqlovchi (*Dod-voyning foydasi yoʻq.*) vazifalarini bajaradi.

15.3. Taqlid soʻzlar

Tovushga va holatga taqlidni bildirgan soʻzlar **taqlid soʻzlar** deb ataladi. Bunday soʻzlar maʼno jihatidan ikki turga boʻlinadi:

1. Tovushga taqlid bildiradigan soʻzlar: *gumbur-gumbur, dup-dup, duk-duk, shiq-shiq, qiy-chuv, taq-tuq, gʻarch-gʻurch, inga-inga, pix-pix, qult-qult, bidir-bidir, vov, uv, irr, moʻoʻ, maa, baa, mee, ing-ing, ang-ang, miyov, vaq-vaq, vish-vish, qu-qu, qa-qa, gʻa-gʻa, qagʻ-qagʻ, pit-pildiq, parr, viz-viz.*

2. Holatga taqlid bildirgan soʻzlar: *yalt-yult, apil-tapil, gʻuj-gʻuj, yarq-yurq, jimir-jimir, milt-milt, lip-lip, pildir-pildir, hang-mang, jilpang-jilpang, alang-jalang, moʻlt-moʻlt, lop, likang-likang, qilpang-qilpang, salang-salang, gʻivir-gʻivir, dik-dik, lik-lik, hilp-hilp, duv-duv, pir-pir, lang, dang, hil-hil* kabi.

Taqlid soʻzlar yakka holda, juft holda va takrorlangan holda qoʻllanadi. Juft va takrorlangan taqlid soʻzlar orasiga chiziqcha qoʻyiladi.

Taqlid soʻzlar mustaqil soʻzlar kabi gap boʻlagi boʻla oladi: *Shamol gʻir-gʻir (hol) esmoqda.*

Tovushga taqlid soʻzlar baʼzan otlashib, koʻplik, egalik va kelishik qoʻshimchalarini qabul qiladi va ega, qaratqich anihlovchi hamda toʻldiruvchi vazifalarini bajaradi: *Odamlarning gʻovur-gʻovuri bosildi. Yuragining duk-dukini eshitdi. Chugʻur-chugʻurning toʻxtashi amri mahol.*

D i q q a t! Darsliklarda ha, xoʻp, mayli soʻzlari tasdih soʻzlar, yoʻh, aslo, mutlaho soʻzlari esa inkor soʻzlar deb koʻrsatilgan (22; 107).

Modal soʻzlar tahlili:	
1. Maʼno turi.	
2. Qaysi turkumdan kelib chiqqan?	
3. Gapda bajargan vazifasi.	
Undov va taqlid soʻzlar tahlili	
1. Maʼno turi.	3. Otlashgan-otlashmaganligi.
2. Tuzilish turi.	4. Gapda bajargan vazifasi.

Takrorlash uchun savollar

1. Modal soʻzlarning taʼrifini ayting. 2. Modal soʻzlarning maʼno jihatidan turlarini ayting. 3. Maʼlum bir guruhga kirmagan modal soʻzlarni sanab koʻrsating. 4. Mustaqil soʻzlardan oʻsib chiqqan modal soʻzlar haqida gapiring. 5. Modal soʻzlar kelib chiqishiga koʻra yana qanday boʻlishi mumkin? 6. Undov soʻzlarning taʼrifini ayting. 7. Undov soʻzlar qanday koʻrinishlarda qoʻllanishi mumkin? 8. His-hayajon undovlari haqida gapiring. 9. Mustaqil soʻzlardan his-hayajon undovlariga oʻtgan soʻzlarga misollar keltiring. 10. Haydash-chaqirish undovlari haqida gapiring. 11. Haydash-chaqirish undovlari qanday soʻzlar bilan qoʻllanadi? 12. Taqlid soʻzlarning taʼrifini ayting. 13. Tovushga taqlid soʻzlar haqida soʻzlang. 14. Holatga taqlid soʻzlar haqida soʻzlang. 15. Taqlid soʻzlar qanday koʻrinishlarda qoʻllanadi? 16. Taqlid soʻzlar mustaqil soʻzlarga qaysi jihatlari bilan oʻxshaydi? 17. Taqlid soʻzlarning otlashishi haqida gapiring. 18. Eskirgan modal soʻzlarga misollar keltiring. 19. **“Oʻz-oʻzidan”** modal soʻzi qaysi mustaqil soʻz turkumlariga omonim boʻla oladi? 20. Ham tovushga, ham holatga taqlid bildiradigan soʻzlarga misollar keltiring.

16 - M A ' R U Z A **S I N T A K S I S**

Sintaksis grammatikaning ikkinchi qismi boʻlib, unda soʻz birikmalari, gap turlari oʻrganiladi. **“Sintaksis”** grekcha soʻz boʻlib, **“tuzish”** demakdir.

16.1. Soʻz birikmasi haqida maʼlumot

Mustaqil soʻzlar maʼno va grammatik jihatdan bir-biriga bogʻlanib, **soʻz qoʻshilmasini** hosil qiladi. *Maydonda erkaklar va ayollar toʻplanishdi* degan gapda quyidagi soʻz qoʻshilmalari mavjud:

1) erkaklar va ayollar; 2) erkaklar to'planishdi; 3) ayollar to'planishdi; 4) maydonda to'planishdi.

So'z qo'shilmasidagi so'zlar bir-biri bilan ikki xil bog'lanadi:

1) teng bog'lanish; 2) tobe bog'lanish. Teng bog'lanishda bir so'z boshqasiga tobe bo'lmaydi, bir-biri bilan sanash ohangi yoki teng bog'lovchilar yordamida bog'lanadi: *erkaklar va ayollar; erkaklar, ayollar*. Tobe bog'lanishda bir so'z boshqasiga tobe bo'ladi: *maydonda to'planishdi*. Tobelikning asosiy belgisi: **bir so'z boshqa so'zni izohlab keladi**. Bir-biriga tobe bog'langan so'zlar so'z birikmasini hosil qiladi. Ega va kesimning bir-biri bilan bog'lanishi **so'z birikmasi** hisoblanmaydi, balki **gap** hisoblanadi: *Odamlar to'planishdi*.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning ma'no, grammatik va ohang jihatdan birining boshqasiga tobe bo'lib bog'lanishi **so'z birikmasi** deb ataladi.

So'z birikmasida bosh va ergash so'z bo'ladi. So'z birikmasida ma'nosi izohlanayotgan so'z **bosh (hokim) so'z**, uning ma'nosini ravshanlashtirib kelayotgan, izohlayotgan, to'ldirayotgan so'z **ergash (tobe) so'z** hisoblanadi. So'roq hamma vaqt bosh so'zga qarab beriladi, so'rohha javob bo'lgan so'z ergash(tobe) so'z hisoblanadi: *Shirin olma (qanday olma?)*.

Bosh so'z ot, sifat, son, olmosh, ravish, modal so'z bilan ifodalansa, **otli birikma** hisoblanadi: *baland bino, asalday shirin, intizomda birinchi, bolalarning hammasi, menda ko'p, senga kerak*.

Bosh so'z fe'l va uning ravishdosh, sifatdosh va harakat nomi shakllari bilan ifodalansa, **fe'lli birikma** hisoblanadi: *kitobni o'qish, ishni bajarib, tez kelgan*.

So'z birikmalari tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Sodda so'z birikmalari boshqa birikmalarga ajralmaydigan so'z birikmalaridir (bunda yordamchi so'zlar ham ishtirok etishi mumkin): *beshta daftar, bugun kelmoq, o'zining uyi, shaharda yashamoq, akasi haqida so'ramoq*. Ajralmas birikmalar, qo'shma so'zlar, iboralar qatnashgan birikmalar ham sodda so'z birikmasi hisoblanadi: *qilich bo'yin ot, borsa kelmas oroli, turib javob bermoq*.

2. Murakkab so'z birikmalari tarkibida uchta va undan ortiq mustaqil so'z qatnashib, shaklan kamida ikkita so'z birikmasidan iborat bo'ladi, mazmunan esa bu so'z birikmalarini ajratib bo'lmaydi: *g'ayratli yosh bolalar, yangi ommabop kitob, katta qora qo'y, asfalt yotqizilgan keng ko'chalar, baland mevali daraxt, bugun kelgan ishchilar*. Bunda sodda so'z birikmasi kengayadi. Ayrim darsliklarda bunday so'z birikmalari **so'z birikmalari zanjiri** deb atalgan (18; 29). Bunda so'z birikmasidagi hokim so'z boshqa so'zga tobe bo'lishi yoki bir necha tobe so'z bir necha hokim so'zga tegishli bo'lishi mumkin.

D i q q a t ! Ega va kesimi qatnashgan gap tarkibida nechta mustaqil so'z mavjud bo'lsa, shundan 2 ta kam miqdorda so'z birikmasi mavjud bo'ladi:

Men bugun maktabga bordim (4 ta must. soʻz). Soʻz birikmalari: 1) *bugun bordim*; 2) *maktabga bordim*. Egasiz gaplarda esa soʻz birikmalari soni mustaqil soʻzlar sonidan bitta kam boʻladi: *Ertaga tong bilan joʻnaymiz* (3 ta must. soʻz). Soʻz birikmalari: 1) *ertaga joʻnaymiz*; 2) *tong bilan joʻnaymiz*.

16.2. Soʻz birikmasining soʻz, ibora, sintagma va gapdan farqi

1. Soʻz birikmasi va soʻz. Soʻz narsa, belgi, shaxs, ish-harakatni umuman ifodalash uchun xizmat qiladi: *Kitob* deganda umuman kitoblarni, *bordi* deganda umuman borilganlikni tushunamiz. Soʻz birikmasi ham narsa, belgi, ish-harakatni ifodalaydi va bu jihatdan soʻzga oʻxshab ketadi, ammo soʻz birikmasi narsa, belgi, ish-harakatni boshqa narsa, belgi, ish-harakatlardan ajratib, aniqroq qilib ifodalaydi: *oʻquvchi - aʻlochi oʻquvchi, yozish - tez yozish*. Qoʻshma soʻz va soʻz birikmasi oʻzaro quyidagicha farqlanadi: qoʻshma soʻz bir soʻroqqa javob boʻladi, soʻz birikmasi tarkibidagi har bir soʻz alohida-alohida soʻroqlarga javob boʻladi: *sotib olmoq* (nima qilmoq?) – qoʻshma soʻz; *joʻshib kuylamoq* (qanday kuylamoq? joʻshib nima hilmoq?). Soʻz birikmalari qoʻshma soʻzlarning birinchi bosqichidir: *koʻzning oynagi - koʻzoynak, sarv qomatli - sarvqomat, dunyoni qarash - dunyoqarash* va h.

2. Soʻz birikmasi va ibora. Iбора (turgʻun birikma) maʼno jihatidan bir soʻzga teng, ajralmas holatga kelib qolgan birlikdir. Uning tarkibidagi soʻzlarni hokim yoki tobe birliklarga ajratish mumkin emas. Qiyoslang: *tosh yoʻl* (soʻz birikmasi) – *oq yoʻl* (ibora).

3. Soʻz birikmasi va sintagma. Sintagma fonetik hodisa boʻlib, unda ikki soʻz oʻzaro birikkanda mazmun yetakchi hisoblanmaydi, bitta mustaqil yoki bitta yordamchi soʻz ham sintagmani tashkil etishi mumkin yoxud bir soʻzning oʻzi ham sintagma hisoblaniishi mumkin. Soʻz birikmasi esa eng kamida ikkita mustaqil soʻzdan iborat boʻladi.

4. Soʻz birikmasi va gap. Gap fikr, tasdiq yoki inkor hukmini bildirib, tugallangan ohang bilan aytiladi: *Koʻcha katta*. Soʻz birikmasi esa atash ohangi bilan aytiladi: *katta koʻcha*. Gap bitta soʻzdan ham iborat boʻlishi mumkin va u kesimlik qoʻshimchalari bilan shakllangan boʻladi, soʻz birikmasi esa har doim eng kamida ikkita mustahil soʻzdan iborat boʻladi: *Bahor* (gap). *Atrof yam- yashil libosga* (soʻz birikmasi) *burkangan*. Shu xususiyatlari bilan ular oʻzaro farqlanadi.

16.3. Ergash soʻz bilan bosh soʻzning birikish usullari

Ergash soʻz bosh soʻz bilan quyidagi usullar yordamida birikadi:

1. Boshqaruv. Bosh soʻzning talabi bilan ergash soʻzning maʼlum grammatik vositani olishi boshqaruv deyiladi. Boshqaruvda ergash soʻz bilan bosh soʻzning birikishi ikki xil boʻladi:

1) **kelishikli boshqaruvda** ergash soʻz bilan bosh soʻz oʻzaro tushum, joʻnalish, oʻrin-payt yoki chiqish kelishigi qoʻshimchasi yordamida birikadi: *Ilgʻorlarni tabriklash, uyga ketish, shaharda yashash, qishloqdan kelish, senga sovgʻa.*

2) **koʻmakchili boshqaruvda** ergash soʻz bilan bosh soʻz oʻzaro koʻmakchilar yordamida birikadi: *sayr haqida suhbat, paxta uchun kurash, sayohat toʻgʻrisida gapirish.*

Ayrim hollarda grammatik vosita (qoʻshimcha) boʻlmasligi ham mumkin: *Olma terish, shahar borish.*

Boshqaruvda tobe soʻz ot yoki ot oʻrnida qoʻllanadigan soʻzlardan, shuningdek, harakat nomi va sifatdoshdan iborat boʻladi. Bosh soʻz vazifasida esa koʻpincha feʼl qoʻllanadi. Baʼzan bu vazifada ot, sifat, ravish va boshqa soʻzlar ham qoʻllanishi mumkin.

Boshqaruvda koʻpincha ergash soʻz avval, bosh soʻz keyin keladi, sheʼriy asarlarda qofiya talabi bilan bosh soʻz oldin, ergash soʻz keyin kelishi mumkin: *Bir ajib his bor edi menda...*

2. **Moslashuv.** Bu bosh soʻz bilan ergash soʻzning shaxs-sonda mosligidir. Bunda bosh va ergash soʻz qaratqich kelishigi hamda egalik qoʻshimchasi yordamida birikadi; qaratqich kelishigi qoʻshimchasi ergash soʻzga, egalik qoʻshimchasi bosh soʻzga (baʼzan har ikkalasiga ham) qoʻshiladi: *ukamning kitobi.* Ega va kesim ham moslashuv usuli yordamida bogʻlanadi: *Men ketdim.* (1-shaxs)

Moslashuvda odatda ergash soʻz avval, bosh soʻz keyin keladi. Baʼzan sheʼriy asarlarda bosh soʻz avval, ergash soʻz keyin keladi: *Oalvim mening quvonchga toʻldi.*

Moslashuvda baʼzan qaratqich kelishigi yoki egalik qoʻshimchasi tushirilishi mumkin: *maktab(ning) hovlisi, bizning maktab(imiz)* kabi.

Moslashuv usuli bilan shakllangan birikmalar asosan otli birikmalar hisoblanadi, chunki ot bilan ot qaratqich kelishigi yordamida bogʻlanishi maʼlum.

Nutqimizda uchraydigan *aʼzoyi badan, oynai jahon* kabi fors-tojik tilidan kirgan birikmalar bir soʻz sifatida qoʻllanaveradi.

3. **Bitishuv.** Ergash soʻzning bosh soʻz bilan grammatik vositasiz, faqat maʼno jihatdan yoki soʻz tartibi yordamida birikishi **bitishuv** deyiladi. Bitishuvda doimo ergash soʻz avval, bosh soʻz keyin keladi: *tiniq suv, katta koʻcha.* Ularning oʻrni oʻzgartirilsa, gap hosil boʻladi: *Suv tiniq. Koʻcha katta.*

Bitishuvda ergash soʻz vazifasida sifat, ravish hamda ular vazifasidagi boshqa soʻzlar keladi: *qizil gul, tez yurmoq, tilla bilaguzuk, bunday odam, oʻqigan odam, joʻshib kuyllamoq.* Bosh soʻz ot va feʼl soʻz turkumidan iborat boʻladi.

Birga oʻqish, birdan gapirish, qunt bilan tinglash, zavq bilan kuyllash, yolgʻondan gapirmoq kabi birikmalar oʻrin-payt, joʻnalish, chiqish kelishigi qoʻshimchalari, koʻmakchilar bilan bogʻlangan boʻlishiga qaramay, boshqaruv emas, balki bitishuv sanaladi, chunki bu birikmalar tarkibidagi kelishik va

egalik qo'shimchalari "qotib" qolgan va ularning ikkita so'zni bog'lashda hech qanday roli yo'q.

Devor soat, uy vazifa, ot to'rva, non zavod kabi xoslik, mansublik munosabatini bildiradigan birikmalar ham bitishuv munosabatiga misol bo'ladi.

16.4. Gap va uning asosiy belgilari

Muomala vositasining eng kichik birligi gapdir.

Gap orqali tugallangan fikr ifodalanadi: *Paxta terimi qizg'in davom etyapti. Oltin kuz qanday go'zal!*

Gap hosil qilish uchun so'z va so'z birikmalarini grammatik jihatdan bog'lash kerak: *Xatni qalam bilan* yozdi gapida *-ni* va *bilan* bog'lovchi vositalar hisoblanadi. Bu gapning grammatik jihatdan shakllanganligidir.

Gap ohang jihatdan tugallangan bo'lishi kerak: *Kuz. Hamma yoqda ish qaynayapti.* Bu gapdagi *kuz* so'zi tugallangan ohang bilan aytilgani uchun gap hisoblanadi.

Shunday qilib, gapning quyidagi belgilari mavjud:

1. Muomalaning eng kichik birligidir. 2. Nisbiy tugallangan fikrni ifodalaydi. 3. Grammatik jihatdan shakllangan bo'ladi. 4. Tugallangan ohang bilan aytiladi.

Yuhoridagi belgilarga tayangan holda gapning quyidagi ta'rifini keltirib chiqarish mumkin:

Tugallangan ohang va fikrga ega bo'lib, grammatik jihatdan shakllangan, muomalaning eng kichik vositasi hisoblangan yakka so'z yoki so'zlar yig'indisi gap deb ataladi.

16.5. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari

1. Darak gap orqali biror narsa haqida ma'lum qilinadi, xabar beriladi, uning oxiriga nuqta qo'yiladi: *Bugun yaxshi baho oldim.*

Darak gaplar darak-xabar, orzu-umid, ishonch, ta'kid, g'urur, maslahat, tashviq, sevinch, taajjub, gumon, achinish, tashvish, g'azab, norozilik, kinoya kabi mazmun turlarini ifodalaydi.

2. So'roq gap orqali so'zlovchi o'zi bayon qilgan fikrga suhbatdoshini fikr bildirishga undaydi, tasdiqlash yoki inkor qilishga undaydi: *Bugun keldingizmi?* Yozuvda so'roq gapning oxiriga so'roq belgisi qo'yiladi. Bu gaplar ko'proq **dialogik** nutqda uchraydi.

So'roq gaplar so'roq olmoshlari (*kim? nima? qanday? qancha? necha? qaysi?* – bunday gaplar so'roqqa javob bo'luvchi so'zni talab qiladi), so'roq yuklamalari (*-mi, -chi, -a, -ya*) yoki so'roq ohangi vositasida hosil bo'ladi. Bunday gaplar *ha* yoki *yo'q* degan javobni talab qiladi. Quyidagi misolda so'roq ohangi qatnashgan: *Soat ikki bo'ldi. Ikki bo'ldi?*

So'roq gaplar ikki guruhga bo'linadi: **1) sof so'roq gaplar** javob talab qiladigan gaplardir: *Siz ertaga kelasizmi?*

2) ritorik so'roq gaplar so'roq gaplarning javob talab qilmaydigan turi bo'lib, javobi o'z ichida yashiringan va barcha uchun ma'lum bo'ladi: *Men uning to'satdan kelib qolishini qaydan bilay?* Ritorik so'roq gaplar quyidagi ma'nolarni ifodalashi mumkin: *Bu Vatanda nimalar yo'q* (tasdiq). *O'zingdan chiqqan baloga, qayga borasan davoga* (inkor). *Bu nimasih!* (taajjub) *Meni tashlab ketmaysanmi!* (tashvish) *Maqsad nima, maqsad!* (g'azab) *Paxtalar ham yaxshi ochilmagandir?* (gumon) *Tokaygacha ezilamiz, ota?!* (kuchli hayajon)

3. Buyruq gaplarda suhbatdoshni nimadir qilishga undash maqsad qilib qo'yiladi. Bunday gaplarda iltimos, buyruq, taklif, maslahat, hayratlanish, tashviq, gumon, tashvish, hayajon, g'azab, yalinish tarzida bo'lishi mumkin: *Avvil o'yla, keyin so'yla* (maslahat). *Dadil harakat qil!* (buyruq) *Ashuladan yana bo'lsin* (iltimos). *Qani hamma odamlar sizday bo'lsa!* (orzu) *Nahotki, bu siz bo'lsangiz!* (hayratlanish) *Sovqotib qolma, issiqroq yot* (g'amxo'rlik). *Kunning tig'ida nima qilasan, bu erga kelib, salqinda o'tirsang-chi!* (tashviq) *Qo'rqqan bo'lsa kerak!* (gumon) *Xatdan o'chir o'g'limni hozir!* (g'azab, do'q) Yozuvda buyruq gaplarning oxiriga ko'pincha undov belgisi, ohangiga qarab esa nuqta ham qo'yilishi mumkin.

Ayrim darsliklarda (20; 34) gaplar ifoda maqsadiga ko'ra to'rt turga ajratiladi: darak gaplar, so'roq gaplar, buyruq gaplar, istak gaplar. Istak gaplarga quyidagicha ta'rif berilgan: "Kesimi –sa shaklidagi fe'llar bilan ifodalangan gaplar **istak gap** hisoblanadi. *Xorijiy tillarni yaxshi o'rganib, chet ellarga o'hishga borsam. Istak gaplar oxiriga nuqta (.) qo'yiladi.*" (20; 34) Istak gaplar buyruq gaplarning ichidan ajralib chiqqanligi misoldan ko'rinib turibdi.

6.6. His-hayajon (undov) gap

Gaplar ohangiga, his-tuyg'uni ifodalashiga ko'ra 2 xildir:

1. His-hayajonli gap. **2. His-hayajonsiz gap.** His-hayajon gaplar *eh, oh, uh, o, uf, obbo* kabi undovlar, *qanday, qancha, naqadar, shunday* kabi so'zlar yoki faqat his-hayajon ohangi bilan hosil bo'ladi: *Eh, bahorning gashtiga nima etsin!* *Farg'ona vodiysi naqadar go'zal!* *Paxta terimi boshlandi!* His-hayajon ohangi bilan aytilgan darak, so'roq, buyruq gaplar his-hayajon gapga aylanadi: *Dalada qancha odam borh Dalada qancha odam bor!*

His-hayajon gap so'roq gapdan hosil bo'lgan bo'lsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

1) so'roq mazmuni kuchli bo'lsa, oldin so'roq, keyin undov belgisi qo'yiladi: *Nima bo'ldi, gapirsangiz-chi?!*

2) his-hayajon kuchli bo'lsa, oldin undov keyin so'roq belgisi qo'yiladi: *Farzand qanday oqlar ona haqqini?!*

3) ayrim hollarda his-hayajonning o'ta kuchlilikini ifodalash uchun uchta katta undov belgisi ketma-ket qo'yiladi: *O'lim yovga!!!*

4) biror sabab bilan uzilib qolgan his-hayajon gapning oxiriga undov belgisi va undan keyin ketma-ket ikkita nuqta qo'yiladi: *Men yetim o'sganman, oh, u yetimlik!.. (G'.G'.)*

So'z birikmasi tahlili	
1. Gapdagi so'z birikmalari aniqlanadi. 2. Bosh va ergash so'zlar aniqlanadi. 3. Bosh va ergash so'zlarning bog'lanis? usuli (moslashuv, boshqaruv, bitishuv)	4. So'z birikmasining bosh so'z turkumi bo'yicha turi aniqlanadi. 5. So'z birikmasining tuzilish turi aniqlanadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Sintaksisda nimalar o'rganiladi? 2. So'z qo'shilmasi nima? 3. Teng bog'lanish haqida gapiring. 4. Tobe bog'lanish haqida gapiring. 5. So'z birikmasining ta'rifini ayting. 6. Bosh va ergash so'zlar haqida gapiring. 7. O'tli so'z birikmasi haqida gapiring. 8. Fe'lli so'z birikmasi haqida so'zlang. 9. Sodda so'z birikmasi haqida gapiring. 10. Murakkab so'z birikmalari haqida gapiring. 11. So'z birikmasining so'zdan farqi haqida gapiring. 12. So'z birikmasining sintagmadan farqi haqida gapiring. 13. So'z birikmasining gapdan farqi haqida gapiring. 14. Boshqaruv usuli haqida gapiring. 15. Moslashuv usuli haqida gapiring. 16. Bitishuv usuli haqida gapiring. 17. Qaysi usul bilan birikishda bosh va ergash so'zning o'rni qat'iy bo'ladi? 18. Shaklan boshqaruv, mazmunan bitishuv usuli bilan birikkan so'z birikmalariga misollar keltiring. 19. Gap va uning asosiy belgilari. 20. Darak gaplar haqida so'zlang. 21. So'roq gap va uning turlari haqida so'zlang. 22. So'roq gaplar qanday vositalar yordamida shakllanadi? 23. Buyruq gap va uning turlari haqida so'zlang. 24. His-hayajon gaplar haqida so'zlang. 25. His-hayajon gaplarda tinish belgilarining qo'llanishi haqida gapiring.

17 - M A ' R U Z A GAP BO'LAKLARI

17.1. Gap bo'laklari haqida umumiy ma'lumot

Gapda biror so'roqqa javob bo'lgan va o'zaro tobe bog'langan so'z yoki so'z birikmasi **gap bo'lagi** deb ataladi. Gap bo'laklarini belgilashda asosiy xususiyat ular orasidagi sintaktik aloqadir. So'zlarga so'roq berish, ularning qaysi turkumga mansubligi, gap ichida joylashish tartibi, qanday qo'shimchalar olishi tom ma'noda gap bo'laklarining turlarini belgilashda asos bo'la olmaydi. Gap bo'laklarining turi odatda bir-biriga nisbatan aniqlanadi: ega kesimga nisbatan, aniqlovchi aniqlanishga nisbatan, hol hollanishga nisbatan, to'ldiruvchi to'ldirilishga nisbatan aniqlanadi. Nisbat beriluvchi bo'lak bo'lmas ekan, u yoki bu gap bo'lagi haqida gapirish mumkin emas. Gap bo'laklari ikki turli bo'ladi: **bosh bo'laklar** va **ikkinchi darajali bo'laklar**. Ega va kesim gapning bosh bo'laklaridir. Ular o'zaro faqat tobe bog'lanadi. Bosh bo'laklar gapning grammatik asosini tashkil etadi.

Gap bo'laklarini tuzilishiga ko'ra ham ikki turga bo'lishadi:

1. Oddiy (sodda) bo'laklar yakka so'z bilan ifodalanadi (qo'shma, juft so'zlar bilan ifodalansa ham, oddiy bo'lak hisoblanadi): Dars boshlandi. U *sh*ekin javob berdi. Qo'lidagi uzuklar qo'sha-qo'sha.

2. Murakkab bo'laklar turg'un bog'lanmalar (to'g'ri ma'noli va ko'chma ma'noli), erkin bog'lanmalar bilan ifodalangan bo'laklardir: Aravani quruq olib qochish (nima? turg'un bog'lanma) sizga varashmaydi. Uch og'ayni (kim? erkin bog'lanma) shirin suhbat qurishyapti.

17.2. Bosh bo'laklar

17.2.1. Ega va uning ifodalanishi

Gapning kim yoki nima haqida ekanligini bildirib, boshqa bo'laklarga grammatik tobe bo'lmagan bo'lak **ega** deb ataladi. Ega *kim? nima? qayer?* so'roqlariga javob bo'ladi: Kishilar (kimlar?) *Hakimani va boshqa qizlarni maqtashdi* (O.). *O'tloqda bedana (nima?) ko'p. Atrof (qaer?) jimjit.*

Ega bosh kelishik shaklida bo'lib, quyidagicha ifodalanadi:

1. Ot bilan: *Shamol gul hidlarini atrofga taratdi.*
2. Olmosh bilan: *Ular to'garak mashg'ulotlariga muntazam qatnashadilar.*
3. Harakat nomi bilan: *O'hish tugadi.*
4. Otlashgan (sifat, son, sifatdosh, ravish, taqlid so'z) so'zlar bilan: Yaxshilar ko'paysin, yomon qolmasin. Ikkovimiz dala aylandik. Bilgan bilganin ishlar, bilmagan barmog'in tishlar. Ko'plar qatnashdi. Uzoqdan to'plarning gumbur-gumburi eshitilardi.
5. Ibora bilan: Hafsalasi pir bo'lgani sezilib turar edi.
6. Sintaktik birliklar bilan: Otlarning otxonaga olib o'tilmagani Ziyodillani taajublantirdi.

Ayrim paytlarda teng aloqadagi bir necha so'z ham butunicha yoki bo'lak-bo'lak ravishda ega bo'lib kelishi mumkin: Otam bilan akam bozorga ketishdi.

Ba'zan ega chiqish kelishigidagi so'zlar bilan ham ifodalanishi mumkin. Bunday paytlarda haqiqiy ega tushirilgan bo'lib, undan oldin kelayotgan chiqish kelishigidagi so'z ega vazifasini ifodalaydigan bo'lib qoladi: *Unda ham bu kitoblardan bor.* Bu gapdagi haqiqiy egani tiklash mumkin: *Unda ham bu kitoblardan biri bor.*

17.2.2. Kesim va uning ifodalanishi, turlari

Ega haqidagi xabar(hukm)ni bildirib, unga grammatik tobe bo'lgan bo'lak **kesim** deb ataladi. Kesim **nima qildi? nima qiladi? nima qila? qandaydir? (u) kim? (u) nima? (u) nechta?** singari so'roqlarga javob bo'ladi. *Safarov aytgan gaplarni hammamiz tushundik. Havo mayin, osmon tip-tiniq.*

Kesim gapning mazmuniy markazini tashkil etadi, shu sababli boshha bo'laklar qatnashmasdan ham kesim orhali gap hosil qilish mumkin: Kelyapti. Boramiz.

Kesim ifodalagan hukm ikki xil (tasdiq va inkor) bo'lganligi uchun kesim ham t a s d i q kesim va i n k o r kesimga ajraladi: *Men bordim. Men bormadim.* Agar gap tarkibida *sira, aslo, hech, zinhor, birorta ham* so'zlari ishtirok etgan bo'lsa, kesim ham inkor shaklida bo'ladi. Kesimlar **mustahil** va **nomustahil** turlarga bo'linadi. Shart maylidagi fe'llar, ravishdosh shakllari bilan ifodalanib, qo'shma gap qismlaridan birining kesimi bo'lib kelgan shakllar **nomustahil** kesimlar deb ataladi: *Dovul ko'tarilib. yomg'ir yog'adigan bo'lib qoldi. U kelsa, men ketaman.* Har doim alohida qo'llana oladigan gaplar tarkibida qatnashadigan kesimlar esa **mustahil** kesimlar hisoblanadi: *Dars boshlandi.*

Kesimlar quyidagicha ifodalanadi:

1. Fe'l bilan: *Karimjon maktabdan keldi.*

2. Sifat bilan: *Shahar go'zal.*

3. Ot, son, olmosh, ravish bilan: *O'zbekistonning poytaxti - Toshkent. Ikki o'n besh - bir o'ttiz. Dangasaning vaji ko'p. Tikan zahri uchida. Bu narsa o'z-o'zimmiki.*

4. Ibora bilan: *Sobir so'zining ustidan chiqdi.*

Kesimlar qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga qarab 2 xil bo'ladi:

1. Fe'l-kesim fe'l yoki uning sifatdosh, ravishdosh shakllari bilan ifodalanadi. Fe'l-kesim tuzilishiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1) **sodda fe'l-kesim** bir so'z bilan ifodalanadi: *Men keldim.*

2) **murakkab fe'l-kesim** quyidagicha tuziladi:

a) ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasidan iborat bo'ladi: *Odamlar tarqala boshladi.*

b) sifatdosh va to'liqsiz fe'ldan iborat bo'ladi. *Mashg'ulot haftada bir marta o'tadigan bo'ldi. U kelgan edi.*

2. Ot-kesim ot, sifat, son, olmosh, ravish, harakat nomi, modal so'z bilan ifodalanadi. Ot va otlashgan so'zlar bosh, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigi shaklida bo'lishi mumkin. Ot-kesim tuzilishiga ko'ra ikki xil:

1) **sodda ot-kesim** bir so'z bilan ifodalanadi: *Havo sovuq.*

2) **murakkab ot-kesim** quyidagicha tuziladi: a) ot, sifat, son, olmosh, ravish hamda *bo'lmoq* fe'li yoki to'liqsiz fe'ldan iborat bo'ladi: *Mehnat qancha qiyin bo'lsa, noni shuncha shirin bo'ladi.*

b) *yo'q, bor, oz, ko'p, zarur, lozim, kerak* kabi so'zlar hamda *bo'lmoq* fe'li yoki to'liqsiz fe'ldan iborat bo'ladi: *Uzoqda ko'ringan sharpa bir zumda yo'q bo'ldi.*

v) harakat nomi hamda *kerak, lozim* kabi so'zlardan iborat bo'ladi: *Choyxona yangi solingan qishki binoga ko'chib kirishi va bayramda ochilishi kerak edi.*

17.2.3. Bog'lama

Ot-kesimni ega bilan bog'lovchi vosita **bog'lama** deb ataladi. Bog'lama *-dir* kesimlik qo'shimchasi (*Mehnatning noni shirindir*), shu qo'shimchaga sinonim bo'lgan *bo'lmoq*, *hisoblanadi*, *sanaladi* fe'llari (*U kishi mening ustozim hisoblanadi*), to'liqsiz fe'llar (*U mening do'stim edi*), shuningdek, ot-kesimlarga qo'shilgan shaxs-son qo'shimchalari (*Men o'quvchiman*) bilan ifodalanadi.

17.2.4. Kesimlik so'zlari

Ayrim mustaqil so'z turkumiga mansub bo'lgan so'zlar *-moq*, *-sh(-ish)* qo'shimchali harakat nomlari bilan kelib kesim tarkibida qatnashadi. O'z mustaqil ma'nosidan uzoqlashib, gapning fikriy markazi vazifasida kelgan bunday so'zlar **kesimlik so'zlari** deb ataladi (17; 96). Ular ot (*shart*), sifat (*kerak*, *zarur*, *lozim*, *darkor*, *mumkin*, *muhim*) turkumlariga tegishli bo'lishi mumkin: *Bu ishni bajarish kerak (lozim, zarur...)*.

17.2.5. Ega bilan kesimning shaxs va sonda o'zaro mosligi

17.2.4.1. Shaxsda mosligi

Ega va kesim bir-biri bilan shaxsda hamma vaqt mos bo'ladi: *Biz maktab jamoat ishlarida faol qatnashamiz.*

D i q q a t ! Nutqda "Hayron bo'lasan kishi" tarzidagi gaplar qo'llanadi. Bu gapda ega va kesim shaxsda moslashmagan: ega (kishi) 3 - shaxsda, kesim esa 2-shaxsdadir.

17.2.4.2. Sonda mosligi

I. Fe'l-kesim I va II shaxsda ega bilan hamma vaqt sonda mos bo'ladi. *Biz yordam berdik.*

II. Kesim III shaxsda ega bilan hamma vaqt sonda moslashavermaydi:

1. Kimsani bildirgan III shaxsdagi ega bilan fe'l-kesim sonda mos bo'ladi: *Dehqonlar ishni boshlab yubordilar.*

2. Ko'plikdagi kimsani emas, narsa-buyumni bildirsa, fe'l-kesim, odatda, ega bilan sonda moslashmay, birlikda ishlatiladi: *Kitoblar olindi.*

3. Ot-kesim ko'plikdagi ega bilan ko'pincha moslashmaydi: *Uyda akam, opam va singlim bor edi.*

4. Gapda eganing aniqlovchisi miqdor son bilan ifodalansa, kesim va ega birlik shaklida bo'ladi: *Uchta qiz yordamga keldi.*

17.2.5. Ega bilan kesim orasida tirening ishlatilishi

I. Quyidagi holatlarda ega bilan kesim orasiga tire qo'yiladi:

1. Gapning kesimi bosh kelishikdagi ot bilan ifodalanib, bog'lama yoki kesimlik qo'shimchasi bo'lmasa, egadan keyin tire qo'yiladi: *Toshkent – go'zal shahar.*

2. Gapning egasi yoki kesimi yoxud ularning har ikkalasi harakat nomi bilan ifodalansa va bog'lama bo'lmasa, egadan so'ng tire qo'yiladi: *Kulish – umrni uzaytirish vositasi.*

3. Gapning egasi yoki kesimi birikmalar bilan ifodalanib, tenglik, o'xshatish, kabi ma'nolarni bildirsa va bog'lama bo'lmasa, egadan keyin tire qo'yiladi: *Yaxshi qiz – yohadagi qunduz.*

4. Ega yoki kesim ko'rsatish olmoshi yoxud miqdor son bilan ifodalanib, alohida ajratib ko'rsatilsa, bog'lama yoki kesimlik qo'shimchasi bo'lmasa, egadan keyin tire qo'yiladi: *Ana shu – mening uyim. Uch karra uch – to'qqiz.*

5. Ega bilan kesim **bu, u, mana bu** so'zlari bilan ajratilgan holatlarda tire shu so'zlardan oldin qo'yiladi: *Istihlol – bu o'zbek xalqining azaliy orzusi.*

II. Quyidagi holatlarda ega bilan kesim orasiga tire qo'yilmaydi:

1. Ega kishilik olmoshi bilan ifodalangan bo'lsa, bog'lama bo'lmasa ham, tire qo'yilmaydi: *U tajribali iqtisodchi.*

2. Kesim kelishik qo'shimchasini olgan bo'lsa: *Butun umidimiz sendan.*

3. Ega bilan kesim o'rtasida **ham** yordamchi so'zi bo'lsa: *Men ham kichik paxtakor.*

4. Kesim sifat, son (miqdor sondan tashhari), ravish bilan ifodalansa: *Shahrimiz go'zal. Kitoblar soni beshta. Mening orzularim ko'p.*

D i h h a t ! Ba'zan ta'kidlash ma'nosini kuchaytirish uchun kesimlik qo'shimchasi bo'lishiga qaramay, egadan keyin tire qo'yilishi mumkin: Adabiyot – hayotning in'ikosidir.

Takrorlash uchun savollar

1. Qanday so'zlar gap bo'lagi bo'la oladi? 2. Gap bo'laklarining turi qanday aniqlanadi? 3. Gap bo'laklari gapda tutgan mavqeiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi? 4. Gap bo'laklarining tuzilishiga ko'ra turlari haqida gapiring. 5. Egaga ta'rif bering va so'roqlarini ayting. 6. Ega qanday so'zlar bilan ifodalanadi? 7. Ega qanday kelishikdagi so'zlar bilan ifodalanishi mumkin? 8. Kesimga ta'rif bering va so'roqlarini ayting. 9. Ifodalagan hukm turlari bo'yicha kesim qanday guruhlarga bo'linadi? 10. Kesimning qanday so'z turkumlari bilan ifodalanishi bo'yicha turlari. 11. Fe'l-kesim qanday ifodalanadi? 12. Ot-kesim qanday ifodalanadi? 13. Bog'lama haqida gapiring. 14. Ega bilan kesimning shaxsda mosligi haqida gapiring. 15. Ega bilan kesimning sonda mosligi haqida gapiring. 16. Qanday holatlarda ega bilan kesim orasiga tire qo'yiladi? 17. Qanday holatlarda bog'lama bo'lishiga qaramay ega bilan kesim orasiga tire qo'yiladi?

18 - M A ' R U Z A : GAPNING IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLARI

Gapning ikkinchi darajali bo'laklari bosh bo'laklarga tobe bo'lib, ularni to'ldirib, aniqlab, izohlab keladi. Ikkinchi darajali bo'laklar 3 xil: **to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol.**

18.1. To'ldiruvchi, uning turlari va ifodalanishi

Gapdagi biror bo'lakni to'ldirib, unga boshqaruv yo'li bilan tobe holatda bog'langan bo'lak **to'ldiruvchi** deyiladi. To'ldiruvchi asosan fe'l-kesimga bog'lanadi: *Men bu gapni ukamdan eshitdim.*

To'ldiruvchi ikki xil bo'ladi:

1. Vositasiz to'ldiruvchi harakatni o'ziga qabul qilgan, harakat bevosita o'ziga o'tgan predmetni bildiradi va *kimni? nimani? qayerni?* so'roqlariga javob bo'ladi. Bu to'ldiruvchi ko'pincha tushum kelishigi shaklidagi so'z bilan ifodalanadi, bunda u harakatni butunlay o'ziga qabul qilgan predmetni ifodalaydi:

1. Ot va olmosh bilan: *Yosh havaskorlar ashulani zavq bilan aytdilar.*

2. Otlashgan so'zlar bilan: *Bo'linganni bo'ri yer.*

3. Iboralar bilan: *O'ziga birovning oz-moz til tegizishini ko'tarmasdi.*

Vositasiz to'ldiruvchi tushum kelishik qo'shimchasiz ham qo'llanadi: *O'quvchilar hozir kitob o'qishyapti.*

Vositasiz to'ldiruvchi ba'zan chiqish kelishigidagi so'z bilan ham ifodalanadi, bunda u harakatni qisman o'ziga qabul qilgan predmetni ifodalaydi: *Qani oshdan oling!*

2. Vositali to'ldiruvchi *kimga? nimaga? kimda? nimada? kimdan? nimadan? kim bilan? nima bilan? kim haqida?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi va quyidagicha ifodalanadi:

1) ot yoki olmosh bilan: *Ravshan sen bilan boradi.*

2) otlashgan so'z bilan: *Yaxshiga yondash, yomondan qoch.*

3) ibora bilan: *Og'zi bo'shga ishonib bo'lmaydi.*

Ko'makchilar yordamida shakllangan vositali to'ldiruvchilar bilan xuddi shu ko'rinishda shakllangan vaziyat hollari savollariga qarab farqlanadi: *Paxta mashina bilan terildi* (nima bilan? - to'ld.). *Paxta zavq bilan terildi* (qanday? - hol). Jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigidagi so'zlar doimo to'ldiruvchi bo'lib kelavermaydi, ular hol vazifasini ham bajaradi, bunda ham ular savolga qarab farqlanadi: *U yolg'ondan hayron bo'ldi* (qanday? - hol). *U akasidan eshitdi* (kimdan? - to'ld.). *U maktabga bordi* (qayerga? - hol). *Menga gapirdi* (kimga? - to'ld.).

18.2. Aniqlovchi

Gapdagi biror bo'lakning belgisini yoki bir narsa-buyumning boshqasiga qarashli ekanligini bildirgan bo'lak **aniqlovchi** deyiladi. Aniqlovchi gap

ichida har doim otga yoki otlashgan so'zga bog'lanadi: *Mayda qor yog'yapti. Qovunning og'iri, tarvuzning yengili shirin bo'ladi.*

Aniqllovchi gap ichida egaga ham, kesimga ham, to'ldiruvchiga ham, holga ham tobe bo'la oladi. *Oppoq mashina keng ko'chada navbatdagi chorraxani kesib o'tmoqda edi. Toshkent juda chiroqli shahar.*

Aniqllovchi ikki xil bo'ladi:

18.2.1. Sifatlovchi-aniqllovchi

Sifatlovchi-aniqllovchi predmetning belgisini, miqdorini, tartibini bildiradi va *qanday? qanaqa? qaysi? qancha? nechanchi? necha? qaerdagi?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

Sifatlovchi-aniqllovchi tomonidan aniqlangan bo'lak **sifatlanmish** deb yuritiladi. Sifatlovchi va sifatlanmish **bitishuv** yo'li bilan bog'lanadi: *Notanish kishi unga qaradi.*

Sifatlovchi-aniqllovchi quyidagicha ifodalanadi:

1. Sifat, son, olmosh, sifatdosh, ravish, taqlid so'z bilan: *Bu ajoyib bog'dagi turli-tuman qushlarning chug'ur-chug'ur ovozlari o'nlab odamlarni ozmuncha xayollar og'ushiga g'arq qimagan deysiz!*

2. Ot bilan: *Asfalt yo'ldan mashinalar g'iz-g'iz o'tib turibdi.* Bunday aniqllovchilar ba'zan majoziy (ko'chma) ma'noni ifodalashi mumkin: *Kumush choyshab yopib dalalar...*

3. Ibora bilan: *Unda og'zining tanobi qochadigan odat bor.*

4. So'z birikmasi bilan (sifatlovchi va sifatlanmish, qaratuvchi va qaralmish, to'ldiruvchi va to'ldirilmish, hol va hollanmish birikmalari sifatlovchi-aniqllovchi bo'lib keladi): *U birinchi kungi ishni yakunladi. Ukamning uyidagi mollarni ham olib ketishibdi. Menga tegishli bo'lakni goldiring. Ertaga bo'ladigan majlis qoldirildi.*

Ba'zan sifatlovchi aniqllovchilar so'z birikmalari bilan ifodalanib, yoyiq holda kelishi mumkin: *Misdek qizarib turgan yuzini ikki kafti orasiga olib, peshonasiga yuzini bosdi.*

18.2.2. Qaratqich-aniqllovchi

Qaratqich-aniqllovchi biror narsa tegishli, qarashli bo'lgan shaxs yoki predmetni bildiradi va *kimning?, nimaning?, qayerning?* so'roqlariga javob bo'ladi. Qaratqich-aniqllovchi tomonidan aniqlangan bo'lak **qaralmish** deb yuritiladi. Qaratqich va qaralmish **moslashuv** orqali birikib, shaxs va sonda albatta moslashgan bo'ladi: *Odamning (3-shaxs) qo'li (3-shaxs) gul.*

Qaratqich-aniqllovchi, odatda, quyidagicha ifodalanadi:

1. Qaratqich kelishigidagi ot, olmosh bilan: *Gulnor yigitning so'zlarini diqqat bilan tingladi.*

2. Qaratqich kelishigidagi otlashgan so'zlar bilan: *O'nni yarmi - besh.*

3. Ibora bilan: *Og'zi bo'shning ichida gap yotmas.*

Qaratqich-aniqlovchi **-ning** qo'shimchasisiz (belgisiz) ham qo'llanadi: *Bolalar xonasi ozoda edi.*

18.3. Izohlovchi

Izohlovchi aniqlovchining alohida bir ko'rinishi bo'lib, bunda izohlovchi ot boshqa bir otni izohlaydi. Izohlovchi izohlagan ot **izohlanmish** bo'ladi: *General Sobir Rahimov.*

Izohlovchi va izohlanmish umumiy va aniq ma'noni bildiruvchi turdosh otdan iborat bo'lsa, aniq ma'noni bildiruvchi ot **izohlovchi**, umumiy ma'noni bildiruvchi ot **izohlanmish** bo'ladi. Yozuvda ular orasiga chiziqcha qo'yiladi: *mexanik - haydovchi*. Izohlovchilar unvon (*kapitan Aliyev*), kasb (*temirchi Jo'ra*), laqab (*Asqar polvon*), qarindoshlik (*Qobil bobo*), o'xshatish (*ona-Vatan*), taxallus (*Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek*) kabilarni ifodalash uchun xizmat qiladi. O'xshatishni bildirgan izohlovchi bilan izohlanmish orasiga chiziqcha qo'yiladi: *ona-Vatan*.

Gazeta, jurnal, korxon, muassasa va hokazolarning nomini bildirgan atoqli otlar ham izohlovchining bir turi hisoblanadi: *"Yoshlik" jurnali, "Turkiston" gazetasi*. Bunday izohlovchilar shaxs nomi bilan ifodalansa, qo'shtirnoqqa olinmay *nomli, nomidagi* so'zlari bilan birga qo'llanadi: *G'ayraty nomli maktab.*

18.4. Hol

Ko'pincha fe'l-kesimga bog'lanib, uning belgisini bildirgan bo'lak **hol** deb ataladi: *Yomg'ir to'xtovsiz yog'yapti.*

Hol ba'zan fe'ldan boshqa turkumga ham bog'lanadi: *Ko'chada odam ko'p.*

Hol ma'nosiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1) **vaziyat (ravish, tarz) holi** qanday? qay holda? qay tarzda? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va har doim **fe'lga** bog'lanadi. Vaziyat hollari ravish, ravishdosh, ot, sifat, olmosh, taqlidiy so'zlar, ibora bilan ifodalanadi: *U diqqat bilan tingladi. Ukam chiroqli yozadi. U shoshmasdan jo'nadi. Rais bilan ikkisi do'stlarcha xayrlashdi. U qaravul bo'lib turdi. Daraxt barglari quy to'kildi. Buni qanday bajarasiz? Boshini eggan holda kelardi.*

Ravishdosh bilan ifodalangan vaziyat holi o'ziga tobe bo'lgan bo'laklar bilan so'z birikmasini hosil qilishi mumkin: *Eshikni sekin ochib, ichkariga qaradi.* Bu **yoyiq vaziyat holi** deb ataladi.

2) **o'rin holi** qayerga? qayerda? qayoqqa? qayerdan? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ko'pincha o'rin ravishi, ot, olmoshlar bilan ifodalanadi: *Bolalar ko'chaga chiqib ketishdi. U oraqadan qochdi. Bunda bulbul kitob o'qiydi...(h.O.)*

3) **payt holi** qachon? qachongacha? qachondan beri? qayvaqt? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ko'pincha ot, payt ravishi, olmosh, payt ravishdoshi, sifatdosh, harakat nomi, son, sifat bilan ifodalanadi: *Imtihonlar*

yozda bo'ladi. Bugun maktabim yonidan o'tdim. Shunda men bir sapchib tushganman. Nafasimni rostlagach, tikilibroq qaradim. Qo'g'iyotganimda buni sezib qoldim. Qaytishda siznikiga kirib o'tamiz. Qo'lim bo'shida o'qiyman. Yig'ilish uchda bo'ladi.

4) **miqdor holi** qancha?, qanchalab?, nechalab?, necha marta? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ko'pincha miqdor-daraja ravishlari, son, sifat va miqdor-daraja ma'nosini bildirgan so'z birikmalari bilan ifodalanadi: Men juda ko'p qayg'urdim. O'n marta eshitgandan, bir marta ko'rgan afzal. Bir onda o'z kuchining o'lchovsiz darajada o'sga-nini sezdi. Siz qancha terdingiz? Bular qop-qop terib qo'yishdi. Men o'ylagan darajada qilisharmikan?

5) **sabab holi** nima sababdan? nima sababli? nima uchun? nimaga? nega? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va quyidagicha ifodalanadi:

a) sabab ravishi bilan: Otasi no'iloj ko'ndi.

b) -lik, -siz+lik, -gan+lik qo'shimchali chiqish kelishigidagi otlar, sifatdoshdan keyin -dan qo'shimchasini keltirish bilan: Salima opa quvonganidan hech gapira olmas edi.

v) -gani, -ganligi qo'shimchali so'zlardan keyin sababli, tufayli, uchun so'zlaridan birini keltirish bilan: U o'qimaganini uchun bilmadi.

6) **maqsad holi** nima maqsadda? nima uchun? nima qilgani? nima qilgali? nega? so'roqlariga javob bo'lib, quyidagicha ifodalanadi:

a) maqsad ravishi bilan: Men qatayin gapirmadim.

b) jo'nalish kelishigidagi harakat nomi yoki harakat nomidan keyin uchun ko'makchisini keltirish bilan: U o'qish uchun keldi.

v) maqsad ravishdoshi bilan: U o'qigani keldi.

g) fe'ldan so'ng uchun, deb so'zlarini keltirish bilan: O'qiyman deb keldi.

g) harakat nomidan keyin maqsadida, maqsadda, maqsadi bilan so'zlarini keltirish yordamida: Gulnor opa bafurja gaplashish maqsadida keldi.

7) **shart holi** nima qilsa(-m, -ng, -k, -ngiz) so'rog'iga javob bo'ladi va bir harakatning bajarilishi uchun shart bo'lgan ish-harakatni bildiradi: Eksang o'rasan. Qaytarish sharti bilan oldi.

8) **to'siqsizlik holi** nima qilsa (-m, -ng, -k, -ngiz) ham//da? so'roqlariga javob bo'lib, bir ish-harakatning bajarilishi uchun to'siq bo'la olmaydigan ish-harakatni bildiradi va shart fe'li+ham//da, ravishdosh, sifatdoshdan bilan ko'makchisi, qaramay, qaramasdan so'zlari qatnashgan qurilma orqali ifodalanadi: Chaqirilmasa ham qatnashdi. Kichik bo'lgani bilan ancha og'ir edi. Shoshganiga qaramay kutib turdi.

Ayrim darsliklarda holning yana bir turi ajratiladi: **qurol-vosita holi**. Bu hol nima bilan? qanday usul bilan? degan so'roqlarga javob bo'ladi: Xat qalamda (qalam bilan) yozilgan edi (18; 59) .

18.5. Gap bo'laklarining tartibi

Bu tartib ikki xil: **1. Odatdagi tartib :**

1) ega (o'z aniqlovchisi bilan) oldin, kesim gapning oxirida keladi: Yosh havaskorlar to'plandilar.

2) payt holi egadan oldin keladi: Bugun yosh havaskorlar to'plandilar.

3) to'ldiruvchilar o'z aniqlovchisi bilan egadan keyin keladi: Bugun yosh havaskorlar dehqonlarga katta tomosha ko'rsatdilar.

4) vaziyat holi kesimdan oldin keladi: Daryo uzoqdan toylanib ko'rinardi.

2. O'zgargan tartib (bu **inversiya** ham deyiladi):

1) ega kesimdan keyin keladi: Yo'qolsin urush!

2) to'ldiruvchi kesimdan keyin keladi: Yozing buyruqni!

3) vaziyat holi fe'l-kesimdan keyin keladi: Yaproqlar to'kilar duv-duv.

Takrorlash uchun savollar:

1. To'ldiruvchining ta'rifini ayting. 2. Vositasiz to'ldiruvchi va uning ifodalanishi haqida gapiring. 3. Vositali to'ldiruvchi va uning ifodalanishi haqida gapiring. 4. Vositali to'ldiruvchi va vaziyat holi o'xshash bo'lgan holatlar haqida gapiring. 5. Aniqlovchining ta'rifini ayting. 6. Aniqlovchi gapda qaysi bo'laklarga tobe bo'lib keladi?

7. Sifatlovchi aniqlovchi va uning ifodalanishi haqida gapiring.

8. Yoyiq sifatlovchi aniqlovchi haqida gapiring. 9. Qaratqich aniqlovchi va uning ifodalanishi haqida gapiring. 10. Izohlovchi haqida gapiring. 11. Holning ta'rifini ayting. 12. O'rin holi va uning ifodalanishi haqida gapiring. 13. Payt holi va uning ifodalanishi haqida gapiring. 14. Miqdor holi va uning ifodalanishi haqida gapiring. 15. Vaziyat holi va uning ifodalanishi haqida gapiring. 16. Sabab holi va uning ifodalanishi haqida gapiring. 17. Maqsad holi va uning ifodalanishi haqida gapiring. 18. Shart holi va uning ifodalanishi haqida gapiring. 19. To'siqsizlik holi va uning ifodalanishi haqida gapiring. 20. Gap bo'laklarining odatdagi tartibi haqida gapiring. 21. Gap bo'laklarining o'zgargan tartibi haqida gapiring.

19 - M A ' R U Z A

UYUSHIQ VA AJRATILGAN BO'LAKLI GAPLAR

19.1. Uyushiq bo'laklar haqida umumiy ma'lumot

Har bir gap bo'lagi gapda birdan ortiq bo'lishi mumkin. Bunday gaplar **uyushiq bo'lakli gaplar** deb yuritiladi. Bir xil so'roqqa javob bo'lib, gapdagi bir bo'lakka bog'langan bo'laklar gapning **uyushiq bo'laklari** deb ataladi. Bu bo'laklar o'zaro teng bog'lovchilar yoki sanash ohangi bilan bog'lanadi: Bola goh **menga**, goh **unga** qarar edi. Gapning barcha bo'laklari uyushadi:

1) **ega** uyushadi: Bugun **Anvar** yoki **Sobir** navbatchilik qiladi.

2) **kesim** uyushadi: a) fe'l-kesim: U asta joyiga **o'tirdi** va **gapira** boshladi.

b) ot-kesim: Yo'l **keng** va **tekis** edi.

3) **to'ldiruvchi** uyushadi: a) vositasiz to'ldiruvchi: Kitob(larni) va daftar(larni) keltirdi. B) vositali to'ldiruvchi: Akamga va opamga xabar qildik.

4) **anihlovchi** uyushadi: a) sifatlovchi-aniqlovchi: Salqin va bahayo bog'da dam oldik. B) qaratchi-aniqlovchi: Olma(ning) va shaftolining hosili mo'l bo'ldi.

5) **hol** uyushadi: a) vaziyat holi: Topshirihni tez va puxta bajardik. b) payt holi: Bugun va ertaga men navbatchilik qilaman. d) o'rin holi: Shahar va qishlohlarda qurilishlar avjiga chihhan. f) sabab holi: Quvonch va shodlikdan tili gapga aylanmas edi. j) mahsad holi: U shaharga o'qish va ishlash mahsadida kelgan edi. h) miqdor holi: Men sizga o'n marta, yuz marta gapirdim. yo) shart holi: Mehnat qilmasang, qiynalmasang o'z maqsadingga erisha olmaysan. j) to'siqsizlik holi: U charchasa ham, yiqilib qolgudek bo'lsa ham yurishdan to'xtamadi.

Uyushiq egalar shaxsni anglatasa, kesim birlikda ham, ko'plikda ham bo'lishi mumkin: Karim, Salim va Ahmad keldi(lar). Uyushiq egalar jonsiz narsalarni ifodalasa, kesim odatda, birlikda bo'ladi: Stol va stullar tartibga keltirilgan.

Gapda ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalari uyushiq kesim bo'lib kelganda ba'zan ko'makchi fe'l yetakchi fe'llarning eng so'nggisiga bog'lanib kelishi mumkin: U allahachon yozib, chizib bo'ldi.

Uyushiq bo'laklar yoyiq holda ham bo'ladi: Ma'ruzachiga qiziq, kishini hayratda qoldiradigan savollar berishdi.

Uyushiq bo'laklar juft-juft bo'lib ham qo'llanadi: Shahrimizda keng va tekis, toza va yorug' ko'chalar ko'paymohda.

19.2. Uyushiq bo'laklarda ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalarining hamda ko'makchilarning qo'llanishi

Bularning qo'llanishi ikki xil bo'ladi:

1. Son (ko'plik), egalik, kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar uyushiq bo'laklarning oxirgisiga qo'shiladi: Mashinadan tushgan ayol va eraklarning barchasi kulgi va shovqin bilan uyga kirishdi.

2. Gapdagi uyushiq bo'laklarning har birida son, egalik, kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar alohida-alohida takrorlanadi: Har bir so'zni, har bir jumlani zabq bilan, hayajon bilan qayta- qayta o'qib chiqdi.

3. Son, egalik, kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar uyushiq bo'laklarda har xil ishlatilishi ham mumkin: Imon va e'tiqodni, odamgarchilikni insonga go'daklik paytidan chidam va toqat bilan, muhabbat bilan singdira borish kerak.

Gapda uyushiq bo'laklar bog'lovchilarsiz, sanash ohangi bilan biriktiruv bog'lovchilari (va, hamda), ular vazifasidagi -u, -yu yuklamalari, bilan ko'makchisi, zidlov bog'lovchilari (ammo, lekin, biroq), na yuklamasi, -da yuklamasi, goh, yoki, yoxud, dam, ba'zan, yo kabi ayiruv bog'lovchilari bilan bog'lanib keladi: Mashina sekinladi, lekin to'xtamadi.

Gapning uyushiq bo'laklari guruh-guruh bo'lsa, bir-biridan nuqtali vergul bilan ajratiladi: *Yutib chiqish uchun ot chopqir, zotdor bo'lishi, yaxshi toblanib, sovitilishi; chavandoz usta, epcil bo'lishi kerak.*

19.3. Umumlashtiruvchi bo'lak (so'z) va unda tinish belgilarining ishlatilishi

Uyushiq bo'laklarning ma'nolarini jamlab, umumlashtirib keladigan so'z ba so' birikmalari **umumlashtiruvchi bo'lak** deb ataladi. Ko'pincha belgilash, bo'lishsizlik olmoshlari va jamlovchi ot, jamlovchi sonlar, shuningdek, so'z birikmalari, kengaygan birikmalar umumlashtiruvchi bo'lak bo'lib keladi: *Uylar, daraxtlar, ko'chalar – hammasi qorong'ilik qa'riga cho'mdi. Ishga yangi qabul qilinganlar: Ahmad, Salim va Akbar boshiliqning oldiga kirishsin.* Umumlashtiruvchi bo'lak qanday vazifani bajarsa, uyushiq bo'laklar ham shunday vazifani bajaradi.

Umumlashtiruvchi bo'laklar uyushiq bo'laklardan oldin kelsa, undan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Qudratning oldidan ikki o'rtog'i: Ilhom va Rustam chiqib keldi.* Umumlashtiruvchi bo'lak uyushiq bo'laklardan keyin kelsa, undan oldin tire qo'yiladi: *Akam, opam, singlim – barchamiz aziz onajonimizni tabrikladik.*

19.4. Uyushiq va uyushmagan sifatlovchi-aniqlovchi hamda hollar

Sanash ohangi bilan aytiladigan va yozuvda vergul bilan ajratiladigan aniqlovchi yoki hollar uyushiq aniqlovchi va hollar hisoblanadi (bu haqda yuqorida so'z yuritildi). Sanash ohangi bilan aytilmaydigan, yozuvda orasiga vergul qo'yilmaydigan aniqlovchilar va hollar uyushmagan aniqlovchi va hollar hisoblanadi. Uyushmagan sifatlovchi-aniqlovchi va hollar o'zi bog'langan bo'lakning turli tomoniga oid belgilarni anglatadi: *Qop-qora shirju uzumlar g'arq pishgan. Bugun maktabda ota-onalar majlisi bo'ladi.*

19.5. Ajratilgan izoh bo'lakli gaplar

O'zidan oldingi bo'lakni izohlagan bo'lak **ajratilgan izoh bo'lak** deyiladi: *Men ishni mana shundan, ya'ni tushuntirishdan boshladim.*

Ajratilgan bo'laklarning uyushiq bo'laklardan farqi shundaki, **ular bir tushunchaning ikkita nomidir**, ya'ni bir shaxs yoki bir narsa ikki marta nomlanadi, uyushiq bo'laklar esa **bir necha shaxs yoki narsani ifodalaydi**.

Gap bo'laklarining ajratilishida gapda so'z tartibining o'zgarishi, gap bo'laklarining kengayishi, bir bo'lakning o'zidan oldingi bo'lakni izohlashi, bir bo'lakni boshqalaridan ajratib bo'rttirib ko'rsatish zaruriyati kabilar sabab bo'lishi mumkin. *Ko'chada borar, g'amgin va o'ychan. Ukasi, ko'zlari chaqnagan, unga g'azab bilan qaradi. Oldinda, muyulishda, bir qora ko'rindi. U har kuni, quyosh tikka kelganda, shaharga tushadi.*

Quyidagi gap bo'laklari ajratiladi:

1. **Ajratilgan ega** o'zidan oldin kishilik olmoshlari, ot va otlashgan so'zlar bilan ifodalanib kelgan egani izohlaydi: Biz, yoshlar, buni esdan chiqarmasligimiz kerak

2. **Ajratilgan kesim** o'zidan oldin kelgan kesimni izohlaydi: 1) fe'l-kesim: Men uni ko'ndirishga harakat qildim – valindim, yolvordim, hatto tiz cho'kdim. 2) ot-kesim: U shoir – inson ruhining bilimdoni.

3. **Ajratilgan izoh to'ldiruvchi** o'zidan oldingi to'ldiruvchini izohlab keladi: Menga–oddiy ishchiga shunchalik hurmat ko'rsatishdi.

To'ldiruvchi tashqari, boshqa, o'rniga, bilan, birga kabi so'zli birikmalar bilan ifodalanganda ham ajratiladi: Mendan tashqari, sinfimizdagi barcha o'g'il bolalar ishtirok etishibdi.

4. Ajratilgan izoh aniqlovchi o'z navbatida quyidagi turlarga bo'linadi:

1) ajratilgan izoh qaratqich-aniqlovchi o'zidan oldingi qaratqich-aniqlovchini izohlaydi: Bir necha kishilarning, ayol va erkaklarning qorasi ko'rindi.

2) ajratilgan sifatlovchi-aniqlovchi sifatlanmishdan keyin kelib uni izohlaydi (ba'zi darsliklarda bu **ters sifatlovchi-anihlovchi** deb ataladi (18; 72): Gullar terdim, chiroyli.

5. Ajratilgan izoh hol gapda o'zidan oldingi holni izohlab keladi. Quyidagi hol turlari ajratiladi: 1) o'rin: Uning qo'lidan ushlab ichkariga, mehmonxonaga, boshladi. 2) payt: Anjuman bugun, soat beshda, boshlanadi. 3) ravish(vaziyat): Qo'llar ishlar tez – mo'jizakor. 4) maqsad: Shaharga borish uchun, ya'ni o'g'lini ko'rish uchun, ulov qidirdi 5) miqdor-daraja: Bugun sizni yana, ikkinchi marta kechirishdi.

Ko'pincha ravishdosh va sifatdosh bilan ifodalangan hollar ham kengaygan holda ajratilishi mumkin: O'zidan o'zi hadiksirab, atrofga olazarak boqadi. Otasi, ikki go'ltig'ida narsa ko'targan holda, yo'lga tushdi.

19.6. Ajratilgan izoh bo'laklarda tinish belgilarining ishlatilishi

Yozma nutqda izoh bo'laklar ko'pincha vergul va tire bilan ajratiladi:

1. Izoh bo'laklar ikki tomonidan vergul bilan ajratiladi: Kanal bo'yidagi cho'yxonada, avtobus bekatida, A'zamjon uchradi.

2. Izoh bo'laklarning o'z ichida vergul bo'lsa, ikki tomoniga tire qo'yiladi: Endi odamlar – otliq, pivoda, yosh-qari - uchray boshladi.

3. Ajratilgan bo'lak kengayib, uyushib, gap oxirida kelsa, undan oldin tire qo'yiladi: Mening o'z muhabbatim bor – toza va musaffo!

4. Bosh kelishikdagi kishilik olmoshini izohlagan bo'laklardan avval tire, keyin vergul qo'yiladi: Men - Fozilova Fotima, VII sinfda o'qiyman. Ba'zan izohlanayotgan ega ot turkumiga tegishli bo'lganida ham tinish belgilari shu tarzda qo'yilish mumkin: Otam - Ilyos Tohirov, zavodda ishlaydi.

Takrorlash uchun savollar

1. Uyushiq bo'lakli gaplar haqida gapiring. 2. Uyushiq bo'laklarning ta'rifini ayting. 3. Qanday bo'laklar uyushib keladi? 4. Uyushiq bo'laklar qanday ko'rinishlarda bo'lishi mumkin? 5. Uyushiq bo'laklarda egalik, kelishik, ko'plik qo'shimchalari va ko'makchilar qanday qo'llanadi? 6. Uyushiq bo'laklar o'zaro qanday vositalar yordamida bog'lanishi mumkin? 7. Umumlashtiruvchi bo'lak va unda tinish belgilarining ishlatilishi haqida gapiring. 8. Uyushiq va uyushmagan sifatlovchi aniqlovchilar haqida gapiring. 9. Ajratilgan izoh bo'laklarning ta'rifini ayting. 10. Gap bo'laklarining ajratilishiga nima sabab bo'ladi? 11. Ajratilgan izoh to'ldiruvchi haqida gapiring. 12. Ajratilgan izoh sifatlovchi-aniqlovchi haqida gapiring. 13. Ajratilgan izoh qaratqich-aniqlovchi haqida gapiring. 14. Ajratilgan izoh hol haqida gapiring. 15. Ravishdosh o'ram va sifatdosh o'ram ko'rinishida ajratilgan hollar haqida gapiring. 16. Kesimning ajratilishiga misollar keltiring. 17. Ajratilgan izoh bo'laklarda tinish belgilarining qo'llanishi haqida gapiring. 18. Uyushiq bo'laklarning ajratilgan bo'laklardan farqini ayting.

20 - M A ' R U Z A

GAPNING TUZILISH JIHATDAN TURLARI

Gaplar tuzilish jihatdan ikki xil bo'ladi va ular o'zaro grammatik asoslar miqdoriga ko'ra farqlanadi:

1. Sodda gaplarda bitta ega va kesim munosabati, ya'ni bitta grammatik asos mavjud bo'ladi: *Dars boshlandi. Yomg'ir yog'madi. Bahor keldi.* Ba'zan sodda gap egasiz, faqat bitta kesimdan iborat bo'lib, boshha bo'laklar shu kesim atrofiga birlashadi: *Bugun Moskvadan ukam bilan uchib keldim.*

2. Qo'shma gaplarda ikki va undan ortiq ega va kesim munosabati, ya'ni grammatik asos mavjud bo'ladi: *Oo'ng'iroq chalindi* va *dars boshlandi.*

20.1. Sodda gaplar va ularning turlari

Sodda gaplar **grammatik asosiga ko'ra** ikki guruhga bo'linadi (grammatik asos – bu ega va kesimdir):

1) bir bosh bo'lakli gaplarning grammatik asosida bir bosh bo'lak mavjud bo'ladi: *Ota-onalarga yordam berdik.*

2) ikki bosh bo'lakli gaplarning grammatik asosida har ikkala bosh bo'lak ham, ya'ni ega va kesim ham qatnashadi: *Biz maktabga bordik.*

20.1.1. Ikki bosh bo'lakli gaplarning turlari

Ikki bosh bo'lakli gaplar tarkibida ikkinchi darajali bo'laklarning bor-yo'qligiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Yig'iq ikki bosh bo'lakli gaplar tarkibida faqat bosh bo'laklarga mavjud bo'ladi: *O'quvchilar yig'ildilar.* Ba'zan ega va kesim birikma bilan ifodalanib, kengayib keladi va ikkinchi darajali bo'laklar borgan o'xshab ko'rinadi, lekin bu gaplar ham yig'iq gaplar hisoblanadi: *Yigit ham shunaqa bo'ladimi?* *Ikki dugona termilib qolishdi.*

2. Yoyiq ikki bosh bo'lakli gaplar tarkibida bosh bo'laklardan tashqari, ikkinchi darajali bo'laklar ham qatnashadi: O'quvchilar maktab zaliga yig'ildilar.

20.1.2. Bir bosh bo'lakli gaplarning turlari

1. Shaxsi ma'lum (aniq) gaplar kesimiga qarab egani aniqlash mumkin bo'lgan gaplardir: *Kecha muzeyga bordik.*

2. Shaxsi noma'lum (noaniq) gaplar kesimiga qarab ish-harakatning haqiqiy bajaruvchisini aniqlash mumkin bo'lmagan gaplardir: *Yaxshini maqtaydilar, yomonni uyaltiradilar.* (kesim 3-shaxsdagi fe'l bilan ifodalanganda, shaxsi ma'lum va shaxsi noma'lum gaplar quyidagicha farqlanadi: shaxsi ma'lum gapda so'zlovchi o'ziga tanish shaxs haqida so'z yuritadi, shaxsi noma'lum gapda esa o'zi shaxsan tanimagan shaxs(lar) haqida so'z yuritadi: *Katta qizini turmushga chiqargan - shaxsi ma'lum gap. O'qishni chidaganga chiqargan - shaxsi noma'lum gap*)

3. Shaxsi umumlashgan gaplar mazmunan har uchala shaxsga taalluqli bo'lgan gaplardir: *Sanamay sakkiz dema.*

Bunday gaplarning kesimi odatda, II shaxs birlikda buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalansa ham, mazmunan barchaga qaratilgan bo'ladi, shuning uchun ega ifodalanmaydi. Xalq maqollari shaxsi umumlashgan gaplar orqali ifodalanadi: *Bugungi ishni ertaga qo'yma.*

4. Shaxsi topilmas (shaxssiz) gaplar egasini topib ham, gap tarkibiga kiritib ham bo'lmaydigan gaplardir: *U yerda intizom haqida so'zlashga to'g'ri keldi.*

Shaxsi topilmas gaplarning kesimlari III shaxs majhul nisbatdagi fe'llar, **bo'ladi, bo'lmaydi** so'zlari orqali, **-mas** qo'shimchali so'z orqali, harakat nomidan keyin **kerak, zarur, lozim, mumkin** so'zlarini keltirish orqali ifodalanadi: *Majlisda intizom haqida gapirilsin. Muammoni shu yo'l bilan hal qilsa bo'ladi. Bu topshiriqni puxta bajarish kerak.*

5. Atov (nominativ) gaplar bosh kelishkdagi ot yordamida ifodalangan bo'ladi va narsa-buyumning borligini, mavjudligini anglatadi va ko'pincha badiiy va publitsistik asarlarda payt va o'rinni ifodalash uchun ishlatiladi: **Kuz. Izg'irin shabada esyapti.** Ba'zan atov gap tarkibida aniqlovchi ha ishtirok etishi mumkin: **Qorong'i tun. Ikki qadam narini ko'rib bo'lmaydi.** Atov gaplar matnda yolg'iz qo'llanmaydi, ulardan keyin uning mazmunini ochuvchi boshqa bir gap kelishi zarur.

Atov gaplarning oxiriga, odatda nuqta qo'yiladi, agar kuchli ohang bilan aytilsa, undov belgisi qo'yiladi: *Tog'lar! Baland tog'lar!*

6. Infinitiv gaplar grammatik asosi harakat nomi bilan ifodalanadigan, yakka so'z yoki so'z birikmasidan iborat bo'lgan gaplardir: **Sevish! Bu qanday baxt! Birovni kutish! Bundan azob narsa bo'lmasa kerak!**

20.1.3. So'z-gaplar haqida ma'lumot

Tarkida gap bolaklarini ajratish mumkin bo'lmaydigan, inson his-tuyg'ularini yoki turli ma'nolarni ifodalaydiga yakka so'zlardan iborat gaplar so'z-gaplar deb ataladi: *Ertaga unikiga borasizmi?* - **Ha**. Bu gaplar sodda gaplarning alohida bir turi hisoblanadi:

So'z-gaplar quyidagi turlarga bo'linadi: **1) modal so'z-gaplar** qat'iy ishonch, taxmin, gumon, ma'nolarini ifodalab keladigan gaplardir: - *Ertaga kelasizmi?* – **Albatta**. **2) undov so'z-gaplar** his-tuyg'u va haydash-chaqirish yoki javob ma'nolarini ifodalaydigan gaplardir: - **Oh**, - *dedi-yu, sekin divanga o'tirib qoldi*. **3) tasdih so'z-gaplarga** *ha, mayli, xo'sh, xo'p* kabi so'zlar kiradi; **4) inkor so'z-gaplarga** *yo'h, mutlaqo, aslo, sira, aksincha* so'zlari kiradi; **5) taklif so'z-gaplar** tinglovchiga qaratilib, biror ish-harakatni bajarishga undaydigan gaplardir. Bularga *ma, mang, qani, marhamat* kabi so'zlar kiradi. Yozuvda so'z-gaplarning oxiriga nuqta, undov belgisi, ko'p nuqta qo'yilishi mumkin. *Ha, yo'q, mayli* so'zlaridan keyin vergul qo'yilib, keyin gap bo'laklari qo'llansa, bu so'zlar kirish so'zlar hisoblanadi va so'z-gaplar hisoblanmaydi: - *Kecha muzeyga bordingizmi* - **Ha**, *bordik*.

Ofarin, *tashakkur, rahmat, barakalla, salom, marhamat, uzr* kabi so'zlar bilan ifodalanib, minnatdorlik, salomlashish, kechirim, iltimos kabilarni ifodalaydigan gaplar ham **so'z-gaplar** hisoblanadi.

20.1.4. To'liq va to'liqsiz gaplar haqida ma'lumot

Fikrni ifodalash uchun zarur bo'lgan gap bo'laklarining barchasi qatnashgan gaplar **to'liq gaplar** deyiladi: *Ulardan xat keldimi?*

Nutq vaziyatidan ma'lum bo'lgan ayrim bo'laklari tushirilgan gaplar **to'liqsiz gaplar** deyiladi: - *Siz maktabga borasizmi?* - *Boraman* (ega - men, hol – maktabga tushirilgan).

To'liqsiz gaplarning turlari: **1) dialogik nutq tarkibidagi:** *Kim kelmadi? Ahmad*. **2) ibora tarzidagi:** *Tug'ilgan kuningiz bilan! Navro'zingiz muborak!* **3) qo'shma gap tarkibidagi:** *Yaxshidan ot qoladi, yomondan dod (qoladi)*.

To'liqsiz gaplar suhbatda, so'zlashuv nutqida va badiiy asarlarda ko'proq qo'llanadi.

20.2. Undalmali va kirish so'zli gaplar haqida ma'lumot

Nutqda gap bo'laklari bilan grammatik bog'lanmaydigan so'zlar qatnashadigan gaplar ham qo'llanadi. Bunday so'zlar ma'no jihatdan butun gapga yoki uning biror bo'lagiga aloqador bo'ladi. Bular **undalma, kirish so'z, kirish birikma** va **kirish gaplardir**. Bunday birliklarga sintaktik aloqa amal qilmaydi, ya'ni ular boshqa gap bo'laklari bilan sintaktik jihatdan bog'lanmaydi.

20.2.1. Undalma

Soʻzlovchining nutqi qaratilgan shaxsni bildirgan soʻz **undalma** deyiladi. Undalma odatda ikkinchi shaxsga qaratilgan boʻladi. Sheʼriy asarlarda shoir baʼzan oʻziga, yaʼni soʻzlovchiga ham qarata murojaat qilishi mumkin: *Nazm tuz, Erkin, axir, erkin zamondur bu zamon.* Undalma boshqa gap boʻlaklari bilan faqat mazmunan bogʻlangan boʻladi.

Undalma koʻpincha bosh kelishikdagi ot bilan ifodalanganligi uchun egaga oʻxshab ketadi, lekin ega kesim bilan shaxs va son (birlik va koʻplik)da bogʻlangan boʻladi, undalma esa bogʻlanmaydi: *Karimjon* (ega -3-shaxs, birlikda) *ertaga keladimi?* (kesim – 3-shaxs birlikda) *Karimjon*, (undalma – 3-shaxs, birlikda) *ertaga kelasizmi?* (2-shaxs, koʻplikda)

Ayrim hollarda, ayniqsa, sheʼriy asarlarda hayvonlar, qushlar, jonsiz narsalarning nomini bildirgan soʻzlar ham undalma boʻladi: *Xayr, maktabim!* Bir soʻz bilan ifodalangan undalma **yigʻiq undalma** deyiladi: *Doʻstim, biznikiga mehmon boʻlib keling.* Soʻz birikmasi bilan ifodalangan undalma **yoyiq undalma** deyiladi: *Hurmatli talabalar, yangi yilingiz muborak boʻlsin!* Undalmani kuchli ifodalash uchun undalmadan oldin *e, ey, hoy, obbo* kabi undovlar ham qoʻllanadi, bulardan keyin vergul qoʻyiladi.

Undalmalar quyidagicha ifodalanadi: **1) ot bilan: Ahmadjon, kitobingizdan foydalansan boʻladimi? 2) olmosh: Hoy sen, menga qara-chi. 3) otlashgan soʻzlar: Shunday demaysizmi, azizim! (sifat) *Toʻrtinchi, birinchiga javob bering* (son). **4) undov soʻzlar: Hoy! Beri keling! 5) soʻz birikmalari bilan: Hoy, soqoling koʻksingga toʻkilgur!****

6) iboralar bilan: Hoy, yigit tushmagur, nima qilib qoʻyding!

Undalma gapning boshida kelsa, undalmadan soʻng, gap oʻrtasida kelsa, ikki tomoniga, gapning oxirida kelsa, undalmadan oldin vergul qoʻyiladi: *Soʻzla, koʻzgujon, Haqiqatni et bayon!*

20.2.2. Kirish soʻz, kirish birikma va kirish gaplar haqida

Soʻzlovchining oʻzi bayon qilgan fikriga munosabatini bildirgan soʻz **kirish soʻz**, shunday soʻz birikmasi esa **kirish birikma** deb ataladi. Kirish soʻzlar va kirish birikmalar asosan **modal** soʻzlar bilan ifodalanib, quyidagi maʼnolarni bildiradi:

1. Ishonch va tasdiqni: *Albatta, shubhasiz, maʼlumki, haqiqatan, darhaqiqat, haqiqatan ham, soʻzsiz.*
2. Gumonni: *ehtimol, shekilli, chamasi, balki, taxminimcha, mumkin.*
3. Shodlik yoki achinishni: *Baxtimga, baxtga qarshi, attang, afsus.*
4. Bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanligini: *menimcha, mening fikrimcha, uning aytishicha, aytishlaricha, sizningcha.*
5. Bayon qilingan fikrning tartibini: *birinchidan, ikkinchidan...*
6. Bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bogʻliqligini: *demak, shunday qilib, umuman, aksincha, baʼzan, aks holda, xullas, shuningdek, ayniqsa, asosan, binobarin, xususan.*
7. Tasdiq yoki inkorni: *ha, yoʻq, mayli, toʻgʻri.*

Kirish soʻz yoki birikma gapning boshida kelsa, undan keyin, gapning oʻrtasida kelsa, ikki tomoniga, gapning oxirida kelsa, undan oldin vergul qoʻyiladi: *Nihoyat, ular joʻnashdi. Ular, nazarimda, ketishdi. Bugun ular kelishmaydi, shekilli.*

Soʻzlovchining oʻzi bayon qilgan fikrga qoʻshimcha mulohazasini bildirgan gap **kirish gap** deyiladi. Kirish gap asosiy fikrni toʻldirish, izohlash uchun ishlatiladi. Kirish gap, odatda, vergul bilan ajratiladi: *Bu, Salim aytmoqchi, ularning asosiy maqsaddi boʻlgan.*

Kirish gap yoyiq boʻlsa, tire bilan ajratiladi yoki qavs ichiga olinadi: *Mirzakarimboy boshqalarga maqtanmasa ham (maqtanchoqlikni yomon koʻrar edi), baʼzi vaqt ichidan faxrlanardi (O.). Qabulxona - bu er ilgari katta boyning mehmonxonasi boʻlgan boʻlsa kerak - qorongʻi edi.*

Kirish gaplarning tuzilish jihatdan turlari: 1) bir bosh boʻlakli: *U yogʻini soʻrasang, aytaymi, men bunga rozi emasman.* 2) ikki bosh boʻlakli: *Ibrohimov, Qurbon ota aytmoqchi, gullarni oʻz ilmidan bahramand qildi.*

Takrorlash uchun savollar:

1. Sodda gaplarning taʼrifini ayting.
2. Qoʻshma gaplarning taʼrifini ayting.
3. Sodda gaplarning grammatik asosga koʻra turlari haqida gapiring.
4. Ikki bosh boʻlakli gaplarning turlari haqida gapiring.
5. Shaxsi maʼlum gap haqida gapiring.
6. Shaxsi nomaʼlum gap haqida gapiring.
7. Shaxsi umumlashgan gap haqida soʻzlang.
8. Shaxsi topilmas gap haqida gapiring.
9. Atov gaplar haqida gapiring.
10. Soʻz-gaplar haqida gapiring.
11. Toʻliqsiz gaplar taʼrifini ayting.
12. Toʻliqsiz gaplarning turlari haqida gapiring.
13. Toʻliqsiz gaplarda qanday boʻlaklar tushirilishi mumkin?
14. Qanday birliklar gap boʻlaklari bilan bogʻlanmasligi mumkin?
15. Undalmaning taʼrifini ayting.
16. Undalma qaysi shaxslarga qaratilgan boʻladi?
17. Yigʻiq undalma haqida gapiring.
18. Yoyiq undalma haqida gapiring.
19. Undalmalar qanday soʻzlar bilan ifodalanadi?
20. Kirish soʻz va kirish birikmalar hamda ularning maʼno turlari haqida gapiring.
21. Kirish gap haqida gapiring va misol keltiring.
22. Kirish gap turlari haqida gapiring.
23. Undalma, kirish soʻz, kirish birikma va kirish gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi haqida gapiring.

21-MA'RUZA

QO'SHMA GAP VA UNING TURLARI

21.1. Qoʻshma gap haqida umumiy maʼlumot

Ikki yoki undan ortiq sodda gapning mazmun, grammatik va ohang jihatidan birikuvidan tuzilgan gap **qoʻshma gap** deyiladi: *Dekabr kirib, qish oʻz hukmini oʻtkaza boshladi.*

Sodda gap tarkibida bitta ega va kesim birligi ishtirok etsa, qoʻshma gap tarkibida ikki va undan ortiq ega va kesim birligi (yaʼni grammatik asos) qatnashadi.

Qoʻshma gap tarkibidagi sodda gaplar oʻzaro **bogʻlovchilar, yuklamalar, koʻmakchilar va fe'l shakllari** hamda **ohang** orqali bogʻlanadi.

Mazmun munosabati va bog'lovchi vositalarining qo'llanishiga ko'ra qo'shma gaplar 3 xil bo'ladi: **bog'langan qo'shma gaplar, ergash gapli qo'shma gaplar va bog'lovchisiz qo'shma gaplar.**

Ayrim darsliklarda qo'shma gaplar quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- 1) teng bog'lovchilar vositasida bog'langan qo'shma gaplar;
- 2) ergashtiruvchi bog'lovchilar vositasida bog'langan qo'shma gaplar;
- 3) bog'lovchi-yuklamalar vositasida bog'langan qo'shma gaplar;
- 4) nisbiy so'zlar vositasida bog'langan qo'shma gaplar;
- 5) fahat ohang vositasida bog'langan qo'shma gaplar (19; 21).

21.2. Ergash gapli qo'shma gaplar va ularning turlari

Birdan ortiq sodda gaplarning mazmun jihatdan tobe-hokim munosabati asosida, ya'ni birining boshqasiga ergashishidan tuzilgan qo'shma gap **ergash gapli qo'shma gap** deyiladi: *Ildiz oziq bersa, novda ko'karar.* Ergashgan qo'shma gapda bosh gap va ergash gap bo'ladi.

Boshqa gapni o'ziga tobe qilib kelgan gap **bosh gap** hisoblanadi. Bosh gapga ergashib, uni izohlab kelgan gap **ergash gap** deyiladi: *Ukam kelsa, mashgulotni boshlaymiz.* Bu gapda *Ukam kelsa* gapi ergash gap, *mashgulotni boshlaymiz* gapi esa bosh gap. Ergash gap bosh gapni butunicha yoki uning biror bo'lagini izohlaydi: *Rais kirgach, hamma tinchlandi* gapida ergash gap bosh gapni butunicha izohlayapti. *Siz shuni unutmangki, kurashchilar yolg'iz emas* gapida esa ergash gap bosh gap tarkibidagi olmosh bilan ifodalangan to'ldiruvchini (*shuni*) izohlayapti. Ergash gap bosh gapdan oldin, undan keyin yoki uning ichida kela oladi: *Biz, hamma yig'ilgach, yo'lga tushamiz.* Bu gapda ergash gap bosh gap ichida kelgan.

Ergash gaplar bosh gaplarga *chunki, shuning uchun, -ki, agar, garchi, mabodo, go'yo(ki)* (ayrim darsliklarda *go'yo bog'lovchisi bog'lovchi vazifasidagi so'z deb atalgan* (15; 345) kabi ergashtiruvchi bog'lovchilar, fe'ning ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi shakllari, shuningdek, yuklama, ko'makchilar, turli vazifadagi ko'rsatish olmoshlari, *kim - u, handay - shunday, hancha - shuncha, haysi - o'sha, haerda - u erda* kabi bir-biriga ishora ma'nosini bildiradigan so'roq olmoshlari va ko'rsatish olmoshlaridan iborat nisbiy so'zlar, *sababli, tufayli, deb* so'zlari orqali bog'lanadi: 1. *Biz kitobni sevamiz, chunki u bilim manbaidir.* 2. *Hosil to'kin bo'lsa, to'ylar to'xtamas.*

D i q q a t ! Kesimi tarkibida -ki , tarkibida shuning uchun bog'lovchisi qatnashgan gaplar ko'pincha bosh gap hisoblanadi, kesimi tarkibida -sa, -saham, -b(-ib), -gach, -guncha, -ganda,

-r(-ar) ekan bog'lovchi vositalari, shuningdek, ko'makchilar, **chunki, agar, go'yo(ki), toki** bog'lovchilari qatnashgan gaplar esa **har doim** ergash gap hisoblanadi.

Ergash gapli qo'shma gaplar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ega ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan egani izohlagan ergash gapdir. Ega ergash gap bosh gap bilan birgalikda **ega ergash gapli qo'shma gap** hisoblanadi. Ega ergash gap **-ki** bog'lovchisi va fe'ning shart mayli qo'shimchasi **-sa** hamda so'roq va ko'rsatish olmoshlari (**kimki – u, kimki – o'sha, kimki- o'zi, nima – o'sha, nimaiki – hammasi**) yordamida bog'lanadi: *Kimki yomonlar suhbatidan qochsa, u yaxshilar suhbatiga erishadi.* Ba'zan bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan ega tushirilishi mumkin: *Sizga ayonki, siz o'z oilangizdasiz.* Bu gapda **shu** (ega) tushirilgan. Sxemasi quyidagicha:

1. Kim	-sa, u	5.Nimaiki	-sa, o'sha
2. Kim	-sa, o'zi	6.Nima	-sa, o'sha.....
3. Kimki	-sa, u	7. Shunisi	-ki,
4. Kimda-kim	-sa, u	8.	-ki,

2. Kesim ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesimni izohlagan ergash gap bo'lib, u bosh gap bilan birgalikda kesim ergash gapli qo'shma gapni hosil qiladi: Uch og'ayni botirlarning eng yaxshi fazilati shuki, ular xalqdan ajralib qolishni istamaydilar. Kesim ergash gaplar bosh gapga **-ki** bog'lovchisi, o'rin-payt va bosh kelishigidagi shu, kimsan olmoshlari yordamida bog'lanadi. Ba'zan bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesim tushiriladi: *Yaxshisi, sen darsingni tayyorlagin.* Sxemasi quyidagicha:

1.	shuki,	3.....	shundaki,
2.	shu erdaki,	4.	shundayki,

3. To'ldiruvchi ergash gap bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan to'ldiruvchini izohlagan ergash gapdir. *To'ldiruvchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gapni tashkil etadi. To'ldiruvchi ergash gap, odatda, bosh gapga -ki bog'lovchisi, shart mayli qo'shimchasi -sa yordamida bog'lanadi. Shuni bilingki, har bir yangilik bexosiyat bo'lmaydi. Kimda gumoning bo'lsa, uni ko'zdan qochirma.(O.) Bosh gap tarkibida shuni, shunga, shundan kabi to'ldiruvchilar qatnashadi. Ba'zan bu to'ldiruvchilar tushirilishi mumkin. Iltimos qilamanki, oldin rais so'zlasinlar. Bu gapda shuni tushirilgan. Sxemasi quyidagicha:*

1. Shuni.....	-ki,	5.Nima (ni)	sa, shuni
2. Shundan.....	-ki,	6. Kimda.....	-sa, uni.....
3. Shunga.....	-ki,	7. Nima bilan.....	-sa, o'shani.....

4.-ki,

8. *Buni*.....-ki,

4. олмош билан ифодаланган Aniqlovchi ergash gap bosh gapda aniqlovchi bo'lib kelgan olmosh va ayrim sifatlarni izohlab kelgan ergash gapdir. Aniqlovchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap deb yuritiladi. Aniqlovchi ergash gap bosh gap bilan -ki bog'lovchisi bilan (bunda bosh gap tarkibida ko'pincha aniqlovchi bo'lib kelgan shunday, ayrim, ba'zi so'zlari ishtirok etadi) yoki shart mayli qo'shimchasi -sa bilan (bunda ergash gap tarkibida qanday, qaysi, kimning kabi olmoshlar, bosh gap tarkibida esa shu, shunday, o'sha, uning, ba'zi, bir xil, ayrim, bir, bir qancha, kabi olmoshlar bo'ladi) bog'lanadi: 1. Shunday inson haqida xabar keltirdimki, uning har bir so'zi gavhardir. 2. Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning yo'li ham to'g'ri. Ba'zan bosh gapdagi aniqlovchi tushirilishi mumkin: Odam borki, hayvon undan yaxshiroq. Sxemasi quyidagicha:

1. *Shunday*.....-ki,

4.*shunday (aniql.)*-ki,

2. *shunday*.....-ki,

5.*shunday(hol)*.....-ki,

3.*shunday*.....-ni.....-ki,
unday

6.*qaysi*..... – *sa, o'sha*.....

5. Ravish ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qay tarzda bajarilganligini bildirgan ergash gapdir. Ravish ergash gap bosh gap bilan birga ravish ergash gapli qo'shma gapni tashkil etadi: Bog'lovchi vositalar: -b(-ib), -may, -masdan, deb. Yulduzlar bitta-bitta so'nib, ufq oqara boshladi. Naimiyning biror ishi o'ngidan kelmasdan, umri bekorga o'tib ketdi.(As.M.) Chambil obod bo'ldi deb, kelayotir Avaxzonday zo'rvon.(F.Y.) Sxemasi quyidagicha:

1.....-ib,

3.....-masdan,

2.-may,

4.-deb,

6. Payt ergash gap bosh gapdagi ish-harakatning paytini bildirgan ergash gapdir. Payt ergash gap bosh gap bilan payt ergash gapli qo'shma gapni tashkil etadi. Payt ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalar: U kelguncha, hamma tarqalgan edi. Otiqlar jarlik osha tepaliklardan ko'tarilgandan keyin, cho'l boshlandi. Sobirjon priyomnikni endi qo'rgan edi, eshik taqillab qoldi. Qushlar to'p-to'p bo'lib uchsa, havo ochiq bo'ladi. Sxemasi quyidagicha:

1.-ganda,

10.-ar ekan,

2.-gan zahoti,

11.-sa,

3.-gan vaqtda,

12.-masdan avval,

4.-gan paytda,

13.-ib,

5.-gan zamon,

14.-gach,

6.-gandan keyin,	15.-guncha,
7.-gunga qadar,	16.-may,
8.-gan edi,	17.—ishi bilan(oq),.....
9.-ganicha yo'q edi,	

7. O'rin ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish o'rnini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birgalikda o'rin ergash gapli qo'shma gap deyiladi: Qaerda intizom kuchli bo'lsa, shu erda tartib bo'ladi. Bog'lovchi vositalar: -sa (qaerdan, qayga, qaerga, qaerda, shu erda, o'sha erda, shunda, shu erga, shu erdan, u erda) –mang, masin, ekan: Qaerda suv bo'lsa, o'sha erda hayot bo'ladi. Sxemasi quyidagicha:

1.....qaerga ...-sa, o'sha erga.....	4.....-mang, u erda
2.qaerda ...-sa, o'sha erda,	5.-masin, o'sha erda.....
3.qayga.....-sa o'sha erda,	6.qaerda, shu erda.....

8. Sabab ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga sabab ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi. Qayrilishlar tobora ko'payib, mashinaning tezligi susaya boshladi. Bu uylar ilgari bedaxona bo'lganidan, darchasi ham yo'q edi. Sxemasi quyidagicha:

1.,shuning uchun.....	10., chunki
2.-ganidan	11., negaki.....
3.-gani uchun,	12.-masdan avval,
4.-ganidan keyin,.....	13., sababki.....
5.-ganidan so'ng,.....	14.-gach,
6.shekilli,	15.shuning uchun.....-ki,
7.-gunga qadar,	16.-may,
8.-gan bo'lsa kerak.....	17.-ki,
9.-mi,	18.-ib,

9. Maqsad ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish- harakatning nima maqsadda yuzaga kelishini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga maqsad ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi. Bog'lovchi vositalar: deb, -sin deb, -di deb, -ar deb, -sa deb, -mi ekan (deb, deya, uchun), toki: Odamlar yaxshi yashasin deb, tinchlikka imzo chekdik. G'o'za mirikib ichsin uchun, suv tekis oqizildi. Sxemasi quyidagicha:

1.....deb,	6.-mi ekan deb,
2.-sin deb,	7.-deya,
3.-di deb,	8.uchun,
4.-ar deb,	9., toki.....
5.-sa deb,	10.,-sin deb.

10. Shart ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qanday shart bilan bajarilishini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga shart ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Bog'lovchi vositalar: -sa, -sa edi, agar, mabodo, bordi-yu, -ganda(edi), -r(-ar) ekan, -gan ekan, -mi, bo'lmasa, yo'qsa, -may, bo'lay desang, -sinki: Agar suv bo'lsa, cho'lu sahrolar bo'stonga aylanadi. Sxemasi quyidagicha:

1. (Agar)-sa,	8.....-mi,
2. (Agar).....-sa edi,	9., bo'lmasa
3. (Agar).....-ganda,	10., yo'qsa
4. (Agar).....-ganda edi,	11.-may,
5. (Bordi-yu).....-r(-ar) ekan, ...	12.-masdan avval,
6. (Mabodo).....-gan ekan,	13.bo'lay desang,
7. (Agar).....-moqchi ekan,	14.-sinki,

11. To'siqsiz ergash gap bosh gapning mazmuniga zid bo'lsa ham, unda ifodalangan voqea-hodisaning yuzaga kelishiga to'siq bo'la olmaydigan fikrni anglatgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga to'siqsiz ergash gapli qo'shma gap deyiladi.

Bog'lovchi vositalar: -sa ham(ki), qancha, qanchalik, naqadar, garchi, garchnd, -ganda ham, -sa-da, -ganda-da, -gani bilan, -masin, qaramay, qaramasadan, -i(ib), -gani holda, -di hamki, xoh...xoh (-sa -masa), -sa: Quyosh yashiringan bo'lsa ham, kunduzning yorug'ligi hali so'nmagan edi. Ba'zan garchi so'zi qo'llanishi mumkin. Sxemasi quyidagicha:

1. Qancha-sa ham,	8.qaramasdan,
2. Qancha-sa hamki,	9.-gani holda,.....
3.-ganda ham,	10.hamki,
4.-sa-da,	11. Xoh.....xoh...,
5.-gani bilan,	12.-sa...-masa,
6.-masin,	13.-sa...-diki,
7.-qaramay,	14.-sa,

12. Miqdor-daraja ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish miqdor-darajasini bildirgan ergash gapdir. Bu gaplar bosh gap bilan birga miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gap deb yuritiladi: U qancha qizishsa, men shuncha sovuqqon tus olardim.

1.qancha.....-sa,shuncha....	3. ...qancha.....-sa, ...shunchalik....
2. ...qanchalik...-sa, ..shunchalik..	4. qanchalik...-gan sayin,..shunchalik..

13. O'xshatish ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qay tarzda bajarilishini o'xshatish yo'li bilan bildirgan gapdir. U bosh gap bilan birga o'xshatish ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi: Chirildoqlarning

mayin musiqasi hamma yoqni to'ldirgan, go'yo kechaning o'zi kuylaydi. Sxemasi quyidagicha:

1. <i>kabi</i> ,	7. <i>Go'yo</i>- <i>ganday</i> ,
2.- <i>day</i> ,	8. <i>degandek</i> ,
3.- <i>singari</i> ,	9. <i>qanday</i>- <i>sa</i> , <i>shunday</i>
4. <i>yanglig'</i> ,	10.- <i>guncha</i> ,
5.- <i>ki</i> , <i>go'yo</i>	11.- <i>gandan ko'ra</i> ,
6.- <i>ki</i> , <i>xuddi</i>	12.- <i>ishdan ko'ra</i> ,

14. Natija ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga natija ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Natija ergash gap bosh gapga -ki bog'lovchisi yordamida bog'lanadi. Bosh gap tarkibida shunday, shu qadar, shunchalik, shu darajada, shuncha, chunon kabi so'zlar, ergash gaplar tarkibida esa natijada, oqibatda, hatto kabi so'zlar qo'llanishi mumkin: Do'l bir zumda shunday yog'diki, er oppoq bo'lib ketdi. Azimboy shunday zulm o'tkazdiki, oqibatda xalqning sabr-kosasi to'ldi. Sxemasi quyidagicha:

1. <i>shunday</i>- <i>ki</i> , <i>natijada</i>	4. <i>shu darajada</i>- <i>ki</i> ,.....
2. <i>shu qadar</i>- <i>ki</i> , <i>oqibatda</i>	5. <i>shuncha</i>- <i>ki</i> ,
3. <i>shunchalik</i>- <i>ki</i> ,	6. <i>chunon</i>- <i>ki</i> ,

Takrorlash uchun savollar

1. Qo'shma gapning ta'rifini ayting. 2. Sodda va qo'shma gap o'rtasida qanday farq bor? 3. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar o'zaro qanday vositalar bilan bog'lanadi? 4. Qo'shma gapning qanday turlari bor? 5. Ergash gapli qo'shma gapning ta'rifini ayting. 6. Bosh gap deb qanday gapga aytiladi? 7. Ergash gap deb qanday gapga aytiladi? 8. Ergash gapning bosh gapni izohlashi qanday ko'rinishlarda bo'ladi? 9. Ergash gapning joylashish o'rinlari haqida gapiring. 10. Ergash gaplar bosh gaplarga qanday vositalar yordamida bog'lanadi? 11. Bosh va ergash gaplarni o'ziga xos farqlantiruvchi qanday belgilar bor? 12. Ergash gaplarning turlarini sanab ko'rsating. 13. Ega ergash gapli q. g. gap haqida gapiring. 14. Kesim ergash gapli q. g. haqida so'zlang. 22. Shart ergash gapli qo'shma gap haqida gapiring. 23. To'siqsiz ergash gapli qo'shma gap haqida gapiring. 24. Natija ergash gapli qo'shma gap haqida gapiring. 25. O'rin ergash gapli q. g. haqida so'zlang. 26. Miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gap haqida gapiring. 27.-ki bog'lovchisi qaysi ergash gaplarni bosh gapga bog'laydi? 28. -sa bog'lovchisi qaysi ergash gaplarni bosh gapga bog'laydi? 29. Qaysi ergash gapli qo'shma gaplarda bosh gap doim oldin, ergash gap doim keyin keladi? 15. Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap haqida gapiring. gapli qo'shma gap haqida

22 - M A ' R U Z A

22.1. Bog'langan qo'shma gaplar

Teng munosabatdagi sodda gaplarning o'zaro teng bog'lovchilar yordamida bog'lanishidan tuzilgan qo'shma gap bog'langan qo'shma gap deyiladi: Kechasi qalin qor yog'di, lekin havo sovimadi.

Tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro mazmun munosabatiga ko'ra bog'langan qo'shma gaplar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplar:

Bunday bog'langan qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar o'zaro va, hamda bog'lovchilari, ham, -u(-yu), -da yuklamalari yordamida bog'lanadi va bir paytda yoki ketma-ket ro'y bergan voqea-hodisalarni ifodalaydi:

Mashg'ulotlar tugadi va hamma o'z uyiga tarqaldi. Odam qo'li tegdi-yu, tashlandiq erlar obod bo'ldi. Qattiq izg'irin ko'tarildi-da, hech kim uydan chiqmay qo'ydi.

2. Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gaplar va ularda tinish belgilarining ishlatilishi. Bunday gaplar tarkibidagi sodda gaplar o'zaro ammo, lekin, biroq bog'lovchilari, -u(-yu) yordamida bog'lanadi: Yurtimizning bu kuni chiroyli, lekin ertasi, indini yana chiroyliroq, baxtliroq bo'ladi. Havo ochildi-yu, harorat sezilmadi.

Ba'zan zidlik mazmunini kuchaytirish uchun zidlov bog'lovchisi va bu vazifada qo'llangan -u(-yu) yuklamasi birga ishlatiladi: Kechasi qor yog'di-yu, lekin havo unchalik sovimadi. Yozuvda zidlov bog'lovchilaridan oldin, yuklamalardan keyin vergul qo'yiladi.

3. Ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplar va ularda vergulning ishlatilishi. Bunday gaplardagi sodda gaplar o'zaro ayiruv bog'lovchilari goh...goh, yo...yo, yoki...yoki, ba'zan...ba'zan, dam...dam, yoxud...yoxud yordamida bog'lanadi. Ayiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar voqea-hodisalarning galma-gal bo'lishini yoki ulardan biri bo'lishini ifodalaydi: Goh osmonni tutib ashula yangrar, goh allaqaerdan garmon tovushi eshutilib qolar edi.

Takrorlanib qo'llangan ayiruv bog'lovchilarning ikkinchisidan oldin vergul qo'yiladi, ayiruv bog'lovchilar yakka qo'llansa, hech qanday tinish belgisi qo'yilmaydi.

4. Inkor munosabatli bog'langan qo'shma gaplar. Bunday gaplar qismlari o'zaro na inkor yuklamasi orqali bog'lanadi va orasiga vergul qo'yiladi: Na suv bor, na biron emish qolibdi.

22.2. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar

Maxsus bog'lovchi vositalarsiz asosan ohang yordamida birikkan sodda gaplardan tuzilgan qo'shma gaplar bog'lovchisiz qo'shma gaplar deyiladi: Bunday qo'shma gap qismlari ohangdan tashqari ayrim so'zlarning takrorlanishi, gap qurilishi, umumiy bo'laklar vositasida birikadi: Kech kirdi, tevarak-atrofga qorong'ilik tusha boshladi. Bu qo'shma gapdagi sodda gaplar o'zaro faqat ohang yordamida bog'langan, ularning o'rni almashtirib bo'lmaydi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Bog'langan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gap: Tig' yarasi tuzaladi, til yarasi tuzalmaydi.

2. Ergashgan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gap: Qor yog'di – don yog'di. (o'xshatish)

3. Bog'lovchili qo'shma gapga sinonim bo'lmagan bog'lovchisiz qo'shma gap: Xushxabar olib keldim: garnizon yanchildi.(Sh.)

Bohlovchisiz ho'shma gaplar tarkibida tinish belgilari huyidagicha ho'llanadi:

1. Agar bohlovchisiz ho'shma gap hismlari bir paytda yoki ketma-ket yuz bergan vohea-hodisalarni ifodalasa, ular orasiga vergul ho'yiladi: Arava hijirlab borar, aravakash esa xirgoyisini bir zumga ham to'xtatmas edi.

2. Agar bohlovchisiz ho'shma gap hismlari o'zaro mazmunan bir-biridan ancha uzoh bo'lsa, ular orasiga nuhtali vergul ho'yiladi:

Yomhir chelakdan huyganday sharillab yohardi; uning xayoli uzoh yoshlik paytlarida kezar edi.

3. Bohlovchisiz ho'shma gapning ikkinchi hismi birinchi hismning sababini bildirsa, izohlasa, to'ldirsa, ular orasiga ikki nuhta ho'yiladi: Gap shu: ertaga men bilan yo'lga chihasisz.

4. Agar bohlovchisiz ho'shma gap hismlari o'zaro zidlik yoki o'xshashlik munosabatiga kirishgan bo'lsa, ular orasiga tire ho'yiladi: hor yohdi – don yohdi. Yoshim etmish ikkida – o'zim yigitman.

22.3. Murakkab ho'shma gaplar

Nuthimizda kamida uchta sodda gapning bohlanishidan tuzilgan ho'shma gaplar ham mavjud. Maktab darsligida ularga huyidagicha ta'rif beriladi: "Uch va undan ortih sodda gaplarning birikishidan tarkib topgan gaplar murakkab ho'shma gaplar deyiladi (19; 44)". Ayrim darsliklarda (15; 389) murakkab ho'shma gaplar huyidagi turlarga bo'linadi: 1) bohlanish yo'li bilan tuzilgan murakkab ho'shma gaplar, ya'ni tarkibidagi sodda gaplar teng bohlovchilar yoki shu bohlovchilar vazifasidagi yuklamalar yordamida bohlangan ho'shma gaplar: hamma keldi-yu, Sattor kechikayotgan edi, lekin biz ishni boshlashga haror hildik. 2) ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab ho'shma gaplar (bu hahda keyingi mavzuda so'z yuritiladi); 3) bohlovchisiz tuzilgan murakkab ho'shma gaplar, ya'ni tarkibidagi sodda gaplar maxsus bohlovchi vositalarsiz, fahat ohang yordamida bohlangan murakkab ho'shma gaplar: Nonlar yopildi, ho'ylar so'yildi, o'chohlarga o't yohildi. 4) aralash murakkab ho'shma gaplar. (Bu hahda ham keyingi mavzularda so'z yuritiladi)

22.3. Bir necha ergash gapli qo'shma gap

Birdan ortiq ergash gap bir bosh gapga tobelanib kelsa, bir necha ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Bunday gaplar tarkibidagi ergash gaplar bosh gapdan, shuningdek, bir-biridan vergul bilan ajratiladi: Tomosha zaliga kirganimda, chiroq o'chib, parda proyektor nurida porlab turardi.

Bu gaplardagi ergash gaplar bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

1. To'g'ridan-to'g'ri ergashish (birgalik ergashish). Ergash gaplarning har biri to'g'ridan-to'g'ri bosh gapga bog'lansa, birgalik ergashish deyiladi. Bunday gaplardagi ergash gaplar: 1) bir xil ergash gaplar (uyushgan) bo'ladi: Mana bu kanal bitsa, yangi er ochilsa, paxta ham ko'payadi. 2) har xil ergash gaplar (uyushmagan) bo'ladi: Bordi-yu, rost bo'lsa, hammasi emas, yarmi rost bo'lganda ham, juda xunuk gap-ku!

2. Ketma-ket ergashish. Har bir ergash gap to'g'ridan-to'g'ri bosh gapga bog'lanmasdan, biri ikkinchisiga ketma-ket bog'lansa, ketma-ket ergashish deyiladi. Bunday gaplar tarkibida turli xil ergash gaplar qatnashadi: Bahorda havo noqulay kelib, g'o'zaning parvarishi kechikkan bo'lsa ham, hosil mo'l bo'ldi.

22.4. Aralash turdagi qo'shma gaplar

Tarkibida ham ergashgan qo'shma gap, ham bog'langan qo'shma gap yoki bog'lovchisiz qo'shma gap ishtirok etgan gaplar aralash turdagi qo'shma gaplar deyiladi. Bunday qo'shma gaplar to'rt va undan ortiq sodda gaplardan ham tashkil topadi: Eshik ochildi, shuning uchun hamma qayrilib qaradi, lekin hech kim kirmadi; sovuq havo xonani qopladi.

22.6. Murakkab sintaktik butunlik hahida ma'lumot

__Biz gaplarning turli ko'rinishlari hahida ma'lumot berib o'tdik. Siz sodda gaplar bitta gapdan, ho'shma gaplar asosan ikkita sodda gapdan, murakkab ho'shma gaplar (ya'ni bir necha ergash gapli va aralash ho'shma gaplar) kamida uchta sodda gapdan iborat bo'lishini oldingi mavzularda ko'rdingiz.

Fikrni ifodalashning yana shunday turi borki, unda sodda gaplar bir-biriga grammatik jihatdan bohlansadan, nisbatan mustahil bo'ladi, lekin bu gaplar bir mavzu atrofida birlashgan bo'ladi: Men ko'chada do'stimni uchratib holdim. Biz u bilan birga dars tayyorlashga kelishib oldik. Do'stim ham matematika va ona tilidan sal hiynaladi. "Bir murakkab fikrni ifodalashga xizmat hiladigan va turli vositalar bilan o'zaro bohlangan mustahil gaplardan iborat bo'lgan butunlik murakkab sintaktik butunlik deyiladi"(19; 107-108).

Takrorlash uchun savollar

1. Bog'langan qo'shma gap ta'rifini ayting. 2. Bog'langan qo'shma gap turlarini sanang. 3. Biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplar haqida gapiring. 4. Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gaplar haqida gapiring. 5. Ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplar haqida gapiring. 6. Inkor munosabatli bog'langan qo'shma gaplar haqida gapiring. 7. Bog'lovchisiz qo'shma g. ta'rifini ayting. 8. Bog'lovchisiz qo'shm. gap ohangdan tashqari qanday vositalar bilan bog'lanadih 9. Bog'langan qo'shma gaplarga sinonim bo'ladigan bog'lovchisiz qo'shma gaplarga misollar keltiring. 10. Ergashgan qo'shma gaplarga sinonim bo'ladigan bog'lovchisiz qo'shma

gaplarga misollar keltiring. 11. Bog'lovchili qo'shma gaplarga sinonim bo'lmaydigan bog'lovchisiz qo'shma gaplarga misol keltiring. 12. Bir necha ergash gapli qo'shma gaplarning ta'rifini ayting. 13. To'g'ridan-to'g'ri (birgalik) ergashuv haqida gapiring. 14. Ketma-ket ergashuv haqida gapiring. 15. Aralash turdagi qo'shma gaplarning ta'rifini ayting. 16. Bog'langan qo'shma gapning qaysi turida ikkinchi sodda gapning kesimi ko'pincha bo'lishsiz shaklda bo'ladi? 17. Bog'langan qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishini gapiring. 18. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi haqida gapiring.

23 - M A ' R U Z A

O'ZGALARNING NUTQINI IFODALASH USULLARI

Muallif o'z nutqida boshqalar ifodalagan fikrlardan ham foydalanishi mumkin. Bunday fikrlar ko'chirma gap, o'zlashtirma gap, dialog va ko'chirma shaklida beriladi.

23.1. Ko'chirma gap

O'zgalarning hech o'zgarishsiz berilgan gapi ko'chirma gap deyiladi. Ko'chirma gapda ikki xil gap bo'ladi: ko'chirilgan gap va muallif gapi. Ikkalasi birgalikda ko'chirma gapli ho'shma gapni hosil qiladi (20; 66). Muallif gapning kesimi dedi, deb so'radi, deb javob berdi, gapirdi, so'zladi, aytdi kabi fe'llar bilan ifodalandi. Ko'chirma gaplar so'zlashuv va badiiy uslublarda ko'p ishlatiladi. Ko'chirilgan gap muallif gapidan avval, undan keyin, uning ichida, uning ikki tomonida kelishi mumkin: "Mehnat ishtaha ochar", - deydi bobom. Cho'pondan so'radik: "Bu qo'yilar kimning qo'yih" "Men, - dedi u, - ertaga kelaman". Bosh injener nihoyatda bosiqlik bilan: - Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q, - dedi.(J.Abd.)

D i h h a t ! Ayrim darsliklarda ko'chirma gap va ko'chirmalar bitta umumiy matn degan nom ostida berilgan. Matnga huyidagicha ta'rif beriladi: "Ma'lum bir shaxs tomonidan ayrim vohea-hodisa, ko'rinish, narsa-buyumning izchil tasviri va tavsifi uchun tuzilgan gaplar sirasi(guruhi) matndir. Bu tasvirni har bir shaxs o'z bilim saviyasi, hobilyati, ihtidori va sharoitiga mos ravishda ifodalashi ijodiylikdir"

(19; 107-108). Misollar: - Sultonim, rahmatni menga emas, dehhon boboga ayting. Ko'nglingiz xohishini shu kishi topdi, - deb javob beribdi Alisher Navoiy. ("El desa Navoiyni", 28-bet)

Matndagi har bir yangi fikr, yangi axborot xatboshi bilan beriladi (19; 113).

23.2. Ko'chirma gapda tinish belgilarining ishlatilishi

Ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi, badiiy asarlarda tire bilan ajratib beriladi.

Ko'chirma gapda, ko'chirilgan gapning o'rniga qarab, tinish belgilarining ishlatilishi quyidagicha bo'ladi:

1. Ko'chirilgan gap darak gap bo'lib, muallif gapidan oldin kelsa, undan keyin vergul va tire qo'yiladi: "Yuring, men o'sha tomonga boraman", - dedi Komila (badiiy asarlarda tire ishlatiladi). So'roq va undov belgilari qo'shtirnoq yopilmasdan oldin qo'yiladi.

2. Ko'chirilgan gap muallif gapidan keyin kelsa, muallif gapidan keyin ikki nuqta qo'yiladi: Ma'ruzachi bunday dedi: "O'sib borayotgan avlodga kitob xuddi maktab kabi kerak".

3. Muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

1) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismida hech qanday tinish belgisi bo'lmasa yoki vergul yoxud ikki nuqta bo'lsa, bu belgilar tushirilib, muallif gapi har ikki tomondan vergul va tire bilan ajratiladi: "Bizning qishlog'imizda, - dedi Fazliddin, - kishi zerikmaydi".

2) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng nuqta qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan oldin vergul va tire, muallif gapidan so'ng esa nuqta qo'yiladi: "Havo bulut, paxta ochiqda qolmasin, - dedi brigadir. - har qaysi zvenodan bittadan odam chaqiring, paxtani saroyga tashib kiritsinlar".

3) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng so'roq yoki undov belgisi qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan avval o'sha belgi va tire qo'yiladi, muallif gapidan so'ng nuqta va tire qo'yilib, ko'chirma gapning davomi bosh harf bilan boshlanadi: "Bu qaysi jamoa xo'jaligining mashinasih - qorachagina bir qiz so'radi. - Meni ham olib ketsangiz".

4. Ko'chirilgan gap muallif gapining o'rtasida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

1) muallif gapining uzilib qolgan qismining oxiriga ikki nuqta qo'yilib, ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi; ko'chirilgan gapdan keyin vergul va tire qo'yilib, keyin muallif gapining davomi yoziladi: Saodat: "Biz ham astoydil mehnat qildik", - dedi.

2) ko'chirilgan gap so'roq yoki his-hayajon gap bo'lsa, ularning belgilari qo'shtirnoq ichida bo'ladi: O'qituvchimiz: "Sen qaysi badiiy kitoblarni o'qib chiqqansan" - deb so'radilar.

5. Ko'chirma gaplar hamsuhbatlarning luqmasi tarzida ifodalanganida yozma nutqda har bir luqmadan avval tire qo'yiladi. Bu luqmalarda muallif gapi bo'lmaydi: - Shaharda qarindoshingiz bormih - Yo'q.

23.3. O'zlashtirma gap

O'zgalarning shakli o'zgartirilib, mazmuni ifodalangan gapi o'zlashtirma gap deyiladi. O'zlashtirma gap ko'chirma gapga aylantirilishi mumkin

bo'lgan gapdir: hurbon ota ertaga kelishini aytdi (o'zl. gap) – hurbon ota dedi: “Men ertaga kelaman”(ko'ch. gap).

So'roq, buyruq mazmunini ifodalagan ko'chirma gaplar o'zlashtirma gapga aylantirilganda, darak gap shaklida bayon qilinadi.

ko'chirma gap	o'zlashtirma gap
<i>- Bu qanday bino, nimaga mo'ljallaysizh - dedi O'ktam.</i>	<i>O'ktam bu qanday bino ekanligini, uning nimaga mo'ljallanishini so'radi</i>

Undalma, kirish so'z qatnashgan ko'chirma gaplar o'zlashtirma gapga aylantirilganda, kirish so'zlar tushib qoladi, undalma vositali to'ldiruvchiga aylantiriladi, 1-, 2-shaxslarni ko'rsatuvchi so'zlar 3-shaxsga aylantiriladi:

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
<i>- Xo'sh, Kanizaxon, qanday yangiliklar borh - so'radi O'ktam. - Men ketdim, - dedi ukasi.</i>	<i>O'ktam Kanizaxondan qanday yangiliklar borligini so'radi. Ukasi o'zining ketayotganini aytdi.</i>

O'zlashtirma gapning kesimi aytmoq, gapirmoq, buyurmoq, so'ramoh, undamoh (demoq fe'lidan tashhari) so'zlari bilan ifodalanadi.

23.4. Ko'chirma va unda ishlatiladigan tinish belgilari

Biror matndan ko'chirilgan gaplar ko'chirma deyiladi. Ko'chirma ikki xil bo'ladi:

1. Muallif gapi bilan birga qo'llangan ko'chirma: Alisher Navoiy ilm olishga da'vat qilib: "Olim bo'lsang, olam seniki", - degan edi .

2. Muallif gapisiz qo'llangan ko'chirma: Shoira Zulfiya o'z qahramonlarini eng yaqin kishilarim deb bilar edi:

Baxtiyor bo'lardim she'rlarim bilan,
Shu do'stlar qalbiga kirolsam agar.

Muallif gapi bilan qo'llangan ko'chirma bayon qilinayotgan fikrni asoslash, tasdiqlash yoki inkor etish uchun keltiriladi. She'riy parchalar ko'chirma tarzida keltirilsa, qo'shtirnoqqa olinmaydi. Ko'chirma muallif gapisiz qo'llansa ham, qo'shtirnoqqa olinmaydi. Bu tarzidagi ko'chirmalar epigraf tarzida qo'llanadi va qo'shtirnoqqa olinmaydi.

23.5. Dialog

Ikki kishining nutqi dialog deb ataladi. Dialogda ko'chirma gaplardan foydalaniladi. (Bunda muallif gapi ishlatilmasligi ham mumkin.): - Qaysi maktabda o'qiysan?

- 24-maktabda. – Nechanchi sinfdah – Beshinchi sinfda. Ko'rinyaptiki, har bir gap tire bilan boshlangan.

Gap tahlili namunasi

1. Ifoda maqsadiga ko'ra turi.
2. His-hayajon ifodalashiga ko'ra turi.
3. Tuzilishiga ko'ra turi.
4. Gap bo'laklari va ularning turlari.

5. Uyushiq va ajratilgan bo'laklar bo'lsa, aniqlanadi.

6. Gap bo'laklari sanalmaydigan birliklar bo'lsa, aniqlanadi.
7. O'zga gap bo'lsa, turi aniqlanadi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Muallifning nutqida ifodalangan boshqalarning fikrlari qanday shakllarda bo'lishi mumkin?
2. Ko'chirma gapning ta'rifini ayting.
3. Ko'chirilgan gap va muallif gaplari haqida ma'lumot bering.
4. Ko'chirilgan gapning joylashish o'rinlari haqida gapiring.
5. Ko'chirilgan gap muallif gapidan oldin kelsa, tinish belgilari qanday qo'llanadi?
6. Ko'chirilgan gap muallif gapidan keyin kelsa, tinish belgilari qanday qo'llanadi?
7. Muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgilari qanday qo'llanadi?
8. Ko'chirilgan gap muallif gapining o'rtasida kelsa, tinish bo'lgilari qanday qo'llanadi?
9. Muallif nutqida ishlatilgan qanday birliklar qo'shtirmoqqa olinadi?
10. Ko'chirma gaplar dialogik nutqda luqma tarzida kelgan bo'lsa, qanday tinish belgilari ishlatiladi?
11. O'zlashtirma gapning ta'rifini ayting.
12. Ko'chirma gaplar o'zlashtirma gaplarga aylantirilganda, ular tarkibidagi gap bo'laklari hisoblanmaydigan birliklar qanday o'zgarishlarga uchraydi?
13. Ko'chirma va uning turlari haqida gapiring.
14. Ko'chirmada tinish belgilari qanday ishlatiladi?
15. Ko'chirma gapda ishlatiladigan tinish belgilarining barchasini sanab ko'rsating.

24 - M A ' R U Z A

USLUBIYAT (STILISTIKA). NUTQ USLUBLARI

Uslubiyat tilshunoslik fanining bir bo'limi bo'lib, nutq jarayonida til hodisalarining maqsadga, sharoitga va muhitga mos ravishda foydalanish qonuniyatlari bilan tanishtiradi. Uslubiyatda uslublar, til vositalarining nutqda qo'llanish yo'llari, fonetik, lug'aviy, frazeologik va grammatik birliklarning qo'llanish xususiyatlari o'rganiladi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llanadigan ko'rinishi adabiy til uslubi deyiladi.

O'zbek adabiy tilida quyidagi asosiy nutq uslublari bor. (Ayrim darsliklarda so'zlashuv uslubidan boshqa barcha uslublar kitobiy uslub degan

umumiy nom ostida beriladi). bo'linadi: metro, ko'k, tuzuk (so'zlashuv uslubi); metropoliten, moviy, durust (kitobiy).

So'zlashuv uslubida ham, kitobiy uslubda ham ishlatiladigan so'zlar uslubiy betaraf so'zlar hisoblanadi: suv, tog', bola, xat.

24.1. So'zlashuv uslubi

Keng qo'llanadigan uslublardan biri so'zlashuv uslubidir. Bu uslubda ko'pincha adabiy til me'yorlariga rioya qilinadi. So'zlashuv uslubidagi nutq ko'pincha dialogik shaklda bo'ladi. Ikki yoki undan ortiq shaxsning luqmasi dan tuzilgan nutq dialogik nutq deyiladi.

So'zlashuv uslubida ko'pincha turli uslubiy bo'yoqli so'zlar, grammatik vositalar, tovushlarning tushib qolishi, orttirilishi mumkin: Obbo, hamma ishni do'ndiribsiz-da. Mazza qildik. Ketaqo-o-ol!

So'zlashuv uslubida gapdagi so'zlar tartibi ancha erkin bo'ladi. Ko'proq sodda gaplar, to'liqsiz gaplar, undalmali gaplardan foydalaniladi.

24.2. Ilmiy uslub

Fan-texnikaning turli tarmoqlariga doir ilmiy asarlar, darsliklar ilmiy uslubda yoziladi. Ilmiy uslub aniq ma'lumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalar (qoidalar, ta'riflar)ga boy bo'lishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi: Yomg'ir - suyuq tomchi holiday atmosfera yog'ini. Tomchining diametri 0,5-0,6 mm bo'ladi.

Ilmiy uslubda har bir fanning o'ziga xos ilmiy atamalaridan foydalaniladi, bu uslubda so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, qoida yoki ta'rifning mazmunini ochishga xizmat qiladigan ajratilgan bo'laklar, kirish so'zlar, kirish birikmalar, shuningdek, qo'shma gaplardan ko'proq foydalaniladi.

24.3. Rasmiy-idoraviy uslub

Davlat idoralari tomonidan chiqariladigan qarorlar, qonunlar, nizomlar, xalqaro hujjatlar rasmiy-idoraviy uslubda yoziladi. Ariza, tilxat, ma'lumotnoma, chaqiruv qog'ozi, taklifnoma, shartnoma, tarjimai hol, e'lon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot kabilar ham shu uslubda yoziladi. Bunday uslubdagi hujjatlar qisqa, aniq, barcha uchun tushunarli qilib tuziladi. Bu uslubning asosiy belgisi: jumalarning bir holipda, bir xil shaklda bo'lishi. Bu uslubda ham so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan ayrim qisqartma so'zlar ishlatiladi, har bir sohaning o'ziga xos atamalaridan foydalaniladi. Rasmiy-idoraviy uslubda ko'pincha darak gaplardan, qaror, buyruq, ko'rsatma kabilarda esa buyruq gaplardan ham foydalaniladi. Bu uslubda gap bo'laklarining odatdagi tartibda bo'lishiga rioya qilinadi: O'z lavozimini suiiste'mol qilganligi uchun M.Ahmedovga hayfsan e'lon qilinsin.

24.4. Ommabop (publitsistik) uslub

Tashviqot-targ'ibot ishlarni olib borishda qo'llanadigan uslub, ya'ni matbuot uslubi ommabop uslub hisoblanadi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy so'zlar ko'p qo'llanadi. Nutq ta'sirchan bo'lishi uchun ta'sirchan so'z va birikmalardan, maqol va hikmatli so'zlardan ham foydalaniladi. Bunday uslubda gap bo'laklari odatdagi tartibda bo'ladi, kesimlar buyruq va xabar maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi, darak, his-hayajon va ritorik so'roq gaplardan, yoyiq undalmalardan, takroriy so'z va birikmalardan unumli foydalaniladi: Azamat paxtakorlarimiz mo'l hosil etishtirish uchun fidokorona mehnat qilishyapti.

24.5. Badiiy uslub

Badiiy asarlar (nazm, nasr va dramatik asarlar) badiiy uslubda bo'ladi. Badiiy asar kishiga ma'lumot berish bilan birga, timsollar (obrazlar) vositasida estetik ta'sir ham ko'rsatadi: O'lkamizda fasllar kelinchagi bo'lmish bahor o'z sepini yoymoqda. Badiiy uslubda qahramonlar nutqida oddiy nutq so'zlari, sheva, vulgariymlardan ham foydalaniladi.

Badiiy asarlar uslubi aralash uslub hisoblanadi. Unda so'zlashuv uslubiga, kitobiy uslublarga xos o'rinlar ham uchraydi.

24.6. Nutq madaniyati haqida

Nutq to'g'ri, aniq va yoqimli bo'lishi lozim. To'g'ri, aniq va yoqimli gapirish uchun mantiqiy izchillikka va adabiy me'yorlarga rioya qilish kerak.

Nutq madaniyati deganda mantiqiy izchillikka, adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda to'g'ri, aniq va yoqimli so'zlash tushuniladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Uslubiyat nima va bu bo'limda nimalar o'rganiladih
2. Adabiy til uslubining ta'rifini ayting.
3. So'zlashuv uslubi haqida gapiring.
4. So'zlashuv uslubida ko'proq qanday gaplardan foydalaniladih
5. Ilmiy uslub haqida gapiring.
6. Ilmiy uslubda ko'proq qanday til vositalaridan foydalaniladih
7. Rasmiy-idoraviy uslubda nimalar yoziladih
8. Rasmiy-idoraviy uslubda qanday gaplardan foydalaniladih
9. Ommabop uslub haqida gapiring.
10. Ommabop uslubda qanday gap va til vositalaridan foydalaniladih
11. Badiiy uslubning xususiyatlari haqida gapiring.
12. Badiiy uslub nega aralash uslub deyiladih
13. Nima uchun ma'nodoshlik uslubiyatning asosi deyiladih
14. To'liq sinonimlar haqida gapiring.
15. Ma'noviy sinonimlar haqida so'zlang.
16. Uslubiy sinonimlar haqida gapiring.
17. Frazеologik sinonimlar haqida gapiring.
18. Grammatik sinonimlar haqida so'zlang.
19. Qanday me'yorlar adabiy tilning hamma ko'rinishlari uchun xosh
- 20.

Qanday me'yorlar adabiy tilning hamma ko'rinishlari uchun xos emash 21. Nutq madaniyati haqida so'zlang.

25-MA'RUZA **USLUBIYAT TURLARI**

25.1. Yozma va ohzaki nuth me'yorlari hahida

Lug'aviy, grammatik, uslubiy me'yorlar adabiy tilning hamma ko'rinishlari uchun xarakterli, imlo va tinish belgilarga oid me'yorlar adabiy tilning faqat yozma shakli uchun, to'g'ri talaffuz me'yorlari esa faqat ohzaki nutq shakli uchun xosdir.

25.2. Leksik uslubiyat

1. Omonimlarning uslubiy xususiyatlari. Nutqda omonimlardan foydalangan holda turli so'z o'yinlari hosil qilinadi: Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot, Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot, Nasihatim yod qilib ol, farzandim, Yolg'iz yursa chang chiqarmas yaxshi ot. Bu o'rinda ot omonim so'zlari turlicha ma'nolarni ifodalayapti. Omonim so'zlardan foydalangan holda so'z o'yinlarini yaratish tajnis (jinos) san'ati deyiladi. Badiiy adabiyotda shu badiiy san'at ho'llanib yaratilgan to'rt hator she'r esa tuyuq deb ataladi.
2. Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari. Sinonimlarni qo'llashda hissiy-ta'siriy bo'yoq mavjudligi jihatidan farqlanadi: yuz, aft, bashara, bet, chehra, jamol, ruxsor, diydor sinonimik qatoridagi yuz so'zi ma'nosi betaraf so'z bo'lsa, bet, aft so'zlari salbiy bo'yoqqa ega, bashara so'zida esa salbiy bo'yoq yanada kuchli, turq so'zida bashara so'ziga nisbatan ham kuchliroqdir; chehra ijobiy bo'yoqqa ega, jamol so'zida bu bo'yoq yanada kuchli. Shuningdek, sinonimlarning ishlatilish doirasi chegaralangan yoki chegaralanmagan bo'lishi mumkin: kekxa, qari, oqsoqol, nuroniy, mo'ysafid sinonimik qatoridagi qari so'zining ishlatilish doirasi keng, qolganlariniki esa chegaralangan. Sinonimlarni o'rinsiz ishlatish oqibatida turli uslubiy xatolar kelib chiqadi: Buldozer ko'chamizda yiqilay deb turgan devorlarni bir chekkaga surib yo'l ochar edi gapida yiqilay so'zi noo'rin qo'llangan, chunki bu so'z odamlarga nisbatan ishlatiladi; bu gapda devorga nisbatan qulay so'zi ishlatilishi kerak edi.
3. Antonimlarning uslubiy xususiyatlari. Antonimlardan to'g'ri foydalana olmaslik ham uslubiy xatoliklarni keltirib chiqaradi: ... choyxona mudiri Yusufjon Nozimov turmushning issiq-chuchugini totigan kishiga o'xshaydi. Bu gapdagi issiq-chuchugini juftligi o'rnida achchiq-chuchugini juftligi ishlatilishi kerak edi. Antonilardan foydalangan holda yaratiladigan badiiy san'at tazod (antiteza) deb ataladi.
4. Paronimlarning uslubiy xususiyatlari. Paronimlarni to'g'ri qo'lla-maslik orqasida ham xatoliklar kelib chiqadi: Chanoqlardagi lo'ppi ochilgan paxtalar

quyoshda yarqirab kumushdek toblanadi. Bu gapdagi toblanadi soʻzi oʻrnida tovlanadi soʻzi ishlatilishi kerak edi.

5. Turli sabablarga koʻra qoʻllanishi chegaralangan soʻzlarning uslubiy xususiyatlari. Bunday soʻzlarga eskirgan va yangi soʻzlar, sheva, kasbhunarga oid soʻzlar, atamalar, jargonlar kiradi. Nutqda bu kabi soʻzlar ham muhim uslubiy vazifalar bajaradi. Arxaizmlardan badiiy yoki ommabop asarlarda nutqqa kinoya, hajv ruhini kiritish uchun foydalanilsa, tarixiy soʻzlardan oʻtmish voqeligini ifodalash maqsadida foydalaniladi. Sheva soʻzlari mahalliy ruhni ifodalashda ishlatilsa, atamalar ilmiy va badiiy asarlarda fan-texnikaga oid tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi, jargonlar esa maʼlum toifaga mansub kishilar nutqini berish uchun zarurdir.

Albatta, bu guruh soʻzlardan foydalanganda, chegaradan chiqmaslik lozim, aks holda nutqda gʻalizlik paydo boʻladi:

1. Terilgan paxtani tashib turish uchun koʻtarimchi ajratildi.
2. Buning ustiga tokarlik stanogining rezsoderjateli oʻrniga maxsus moslama tayyorlanib unga grebenlarni tozalovchi frez oʻrnatildi. Birinchi gapda koʻtarimchi degan oʻrinsiz yasalgan yangi soʻz ishlatilgan boʻlsa, ikkinchi gapda atamalar meʼyordan ortiq ishlatilgan.

Nutqda ibora, tasviriy ifoda va maqollar ham maʼlum uslubiy vazifa bajaradi. Iboralardagi omonimlik, sinonimlik, antonimlik xususiyatlari, tasviriy ifodalardagi balandparvoqlik, maqollardagi mazmuniy ixchamlik katta uslubiy imkoniyatlar yaratadi: Bir yoqadan bosh chiqarmoq iborasi badiiy nutqqa mansub boʻlsa, bir jon, bir tan boʻlmoq iborasi umumnutqqa xosdir. Yozuvchi va shoirlarimiz ham ibora va maqollar ijod qilishadi: Oʻlikning yogʻini, tirikning timogʻini eydi bu (Abdulla Qahhor). Oʻqsiz soldat – qilichsiz qin (Oybek).

25.3. Fonetik uslubiyat

25.3.1. Nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlari

1) asir, devon kabi soʻzlardagi tovushlarning notoʻgʻri (asr, divan kabi) talaffuz qilinishi oqibatida nutqda tushunmovchilik yuzaga keladi.

2) –da, -va, -qa (yoki -q) kabi boʻgʻinlardan keyin yana shunday tovushlar bilan boshlanadigan soʻzlarni keltirish nutqiy gʻalizlikni keltirib chiqaradi: Soʻzlarning gapda qoʻllanishi va vazifalari...

25.3.2. Urgʻuning uslubiy xususiyatlari

- 1) oʻzbek tilida urgʻu asosan oxirgi boʻgʻinga tushadi: ishchi, ishchilahr.
- 2) rus yoki boshqa chet tillardan kirgan soʻzlarda urgʻu olgan tovush aniq talaffuz qilinadi: stohl, vagohn, tohrt, rayohn,
- 3) xuddi shunday soʻzlardagi urgʻu olmagan tovushlar kuchsiz talaffuz qilinadi: rehktor – rehktr, televihzor – televihzir.

4) muhihm, muhiht, mumkihn, musihqa so'zlaridagi i tovushi aniq talaffuz qilinishi kerak, aks holda bu tovush o'rnida u tovushi eshitilishi mumkin.

25.4. Grammatik uslubiyat

25.4.1. Morfologik uslubiyat

25.4.1.1. Ot turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. Kelishik qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari.

Kelishik qo'shimchalari o'zaro almashib qo'llanishi mumkin:

1) –ni va –dan qo'shimchalari almashib qo'llanishi mumkin: Qani, oshdan (ni) oling, mehmon.

2) –ni va –ga qo'shimchalari almashib qo'llanishi mumkin: Gapingizga (gapingizni) tushunmadim.

3) –ni va –da qo'shimchalari almashib qo'llanishi mumkin: Dalani (da) aylandim.

4) –ning va –dan qo'shimchalari almashib qo'llanishi mumkin: kelganlarning biri – kelganlardan biri.

5) kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar almashib qo'llanadi:

a) –ga qo'shimchasi o'rnida uchun ko'makchisi qo'llanadi: Ukamga oldim – Ukam uchun oldim.

b) –da qo'shimchasi o'rnida bilan ko'makchisi qo'llanadi: Xatni qalamda yozdi – Xatni qalam bilan yozdi.

v) –dan qo'shimchasi o'rnida orqali ko'makchisi qo'llanadi: Xabarni radiodan eshitdik – Xabarni radio orqali eshitdik.

g) –ni qo'shimchasi o'rnida haqida ko'makchisi qo'llanadi: Akasi kelganini gapirdi – Akasi kelgani haqida gapirdi.

2. Egalik qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari.

1) otlarda qo'llangan egalik qo'shimchasi qaratqich kelishigi qo'shimchasining mavjudligini, qaratqich kelishigi qo'shimchasi esa egalik qo'shimchasining mavjudligini ko'rsatib turadi: maktab hovlisi, bizning maktab.

2) egalik (qarashlilik ma'nosi) –niki qo'shimchasi yordamida ham ifodalanishi ham mumkin, faqat bu qo'shimcha shaxs-son ko'rsatmaydi: Bizning maktab – maktab bizniki.

3) qaratqichli birikmalarda shaxs almashib qo'llanishi ham mumkin: Mening uyim shu erda – Kaminaning uyi shu erda.

3. Ot yasovchi qo'shimchalarning uslubiy xususiyatlari. Bu qo'shimchalar orasida o'zaro sinonim bo'lgan qo'shimchalar ham uchraydi: adabiyotshunos – adabiyotchi, mehnatkash – mehnatchi.

25.4.1.2. Sifat turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. Sifatlardagi qiyosiy darajani yasovchi –roq qo‘shimchasi o‘rnida –mtir, -imtil, -ish qo‘shimchalari qo‘llanishi mumkin: ko‘kroq – ko‘kish, qoraroq – qoramtir.
2. Sifat yasovchi qo‘shimchalar orasida sinonimlik hodisasi ko‘plab uchraydi: aybdor – aybli, serg‘ayrat – g‘ayratli, chopqir – chopag‘on, beg‘ubor – g‘uborsiz, bama‘ni – ma‘nili.
3. Bu qo‘shimchalar orasida antonimlik hodisasi ham uchraydi: suvli – suvsiz.

25.4.1.3. Olmosh turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. U, bu, shu olmoshlari o‘rnida bir so‘zi (yoki bir xil so‘zlari) qo‘llanadi: Bir (shunday) chamanki, atrofida bulbullar giryon. Bir xil (shunday) odamlar tushunmaydi.
2. Men olmoshi o‘rnida kamina so‘zi, siz o‘rnida o‘zlari so‘zi qo‘llanadi: Bu ishda kaminaning zarracha tajribasi yo‘q. Siz va‘da bergan edingiz – O‘zlari va‘da bergan edilar.
3. Ilmiy ishlarda, rasmiy hujjatlarda, yig‘ilishlarda men olmoshining o‘rnida biz olmoshi ishlatiladi: Bizning (mening) bu ilmiy ishimizda ko‘rsatish olmoshlarining xususiyatlari haqida so‘z yuritiladi.
4. Hurmatni ifodalash uchun sen olmoshi o‘rnida siz olmoshi ishlatiladi. Siz bugun kelasizmih Aksincha hurmatsizlikni ifodalash uchun esa sen olmoshiga ko‘plik qo‘shimchasi qo‘shiladi: Senlar buni tushunmaysanlar.
5. Ko‘rsatish olmoshlari ta‘kidlash, ajratish ma‘nolarini ifodalaydi: Kitob – bu dono maslahatchi.

25.4.1.4. Fe'llarga xos uslubiy xususiyatlar

1. Shaxs-son qo‘shimchalarining sinonimiyasi:
 - 1) fe'lning 2-shaxs birlik qo‘shimchasi o‘rnida 2-shaxs ko‘plik qo‘shimchasi qo‘llanadi: Amaki, ertaga kelasizmih
 - 2) fe'lning 1-shaxs birlik qo‘shimchasi o‘rnida 2-shaxs birlik qo‘shimchasi ishlatiladi: Tabiatning ishlariga hayron qolasan kishi.
 - 3) 2-shaxs ko‘plik o‘rnida 1-shaxs ko‘plik qo‘shimchasi qo‘llanadi: Bolalar, bugun diktant yozamiz.
 - 4) 2-shaxs ko‘plik o‘rnida 3-shaxs birlik qo‘shimchasi ishlatiladi: U norozi ohangda dedi: - Shunaqa ish bilan hazillashib bo‘ladimih
2. Zamon qo‘shimchalarining sinonimiyasi:
 - 1) hozirgi zamon davom fe'li o‘rnida hozirgi-kelasi zamon shakli qo‘llanadi: Butun qishloq ular haqida gaplashishadi (gaplashishyapti).
 - 2) kelasi zamon o‘rnida hozirgi zamon shakli qo‘llanadi: Ertaga terimga tushyapmiz.
 - 3) hozirgi zamon o‘rnida o‘tgan zamon shakli keladi: Qarasam, yugurib kelayotibdi.
3. Mayl qo‘shimchalari sinonimiyasi:
 - 1) ijro maylidagi fe'l buyruq mayli o‘rnida keladi: Qani, ketdik, bolalar.

- 2) ijro mayli shart mayli o'rnida keladi: Kelaman dedingmi, kelish kerak.
4. Nisbat qo'shimchalari sinonimiyasi:
- 1) birgalik nisbati qo'shimchasi ko'plik qo'shimchasiga sinonimdir: Ular kelishdi – Ular keldilar.
- 2) nisbat qo'shimchalari ichida o'zaro sinonimlikni hosil qiladiganlari ham bor: -l, il, -n, -in, -sh, -ish; -t, -tir, -dir, -ir, -giz; -kiz, -kaz, -qiz, -qaz.
5. Fe'l yasovchi qo'shimchalar sinonimiyasi:
- 1) ba'zi yasama fe'llar iboralarga sinonim bo'ladi: gulladi – gulga kirdi.
- 2) qo'shimcha yordamida yasalgan fe'llar qo'shma fe'llarga sinonim bo'ladi: himoyaladi – himoya qildi.
- 3) fe'l yasovchilar o'zaro sinonim bo'ladi: sizlamoq – sizsiramog, suvsamog-suvsiramog.

25.4. 2. Sintaktik uslubiyat

1. Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari:
- 1) ega bilan kesimni moslashtirishda bog'lamalardan (shaxs-son qo'shimchalari, to'liqsiz fe'llar, bo'ldi, qildi, etdi yordamchi fe'llari, sanaladi, hisoblanadi kabi fe'llar) foydalaniladi: Men o'quvchiman. U talaba bo'ldi. Bu tarix hisoblanadi.
- 2) qaratqich aniqlovchilardagi –ning qo'shimchasi she'riyatda ba'zan –im tarzida qo'llanadi: O'zbekiston – vatanim manim.
- 3) sifatlovchi aniqlovchilar ot bilan ifodalansa, ma'juziy ma'no kasb qiladi: Kumush choyshab yopib dalalar, qor tagida uxlab yotadi.
- 4) sifatlovchi aniqlovchilar turli so'z turkumlaridan tizilib, sifatlash vazifasini bajargan ibora va so'z birikmalari bilan ifodalanadi: Osmon o'par tog'lar, bag'ri keng inson, cheki yo'q qirlar, fikri tiniq insonlar.
2. Ayrim gap turlari o'rtasidagi sinonimiya:
- 1) ayni bir fikr gapning har xil turlari bilan ifodalanadi: a) sodda gap bilan: Har kim ekkani o'radi. b) qo'shma gap bilan: Kim nimani eksa, shuni o'radi.
3. Qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari:
- 1) bog'langan qo'shma gaplar tarkibida biriktiruv va zidlov bog'lovchilari o'rnida –u, –yu, –da yuklamalari sinonim holatda qo'llanishi mumkin: Havo bulutlashdi va yomg'ir yog'a boshladi. Havo bulutlashdi-yu, yomg'ir yog'a boshladi.
- 2) ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar sodda gaplarga sinonim bo'ladi: Shunisi aniqki, biz bugun yo'lga chiqa olmaymiz - Bizning bugun yo'lga chiqa olmasligimiz aniq.
- 3) sabab, maqsad, o'xshatish ergash gaplarning kesimlari sifat-dosh, harakat nomi, ot bilan ifodalansa, sodda gaplarga sinonim bo'ladi: Tog' etagi juda go'zal edi, go'yo chiroyli gilam to'shalganday – Chiroyli gilam to'shalganday tog' etagi juda go'zal edi.

4) payt, sabab, shart, to'siqsiz, natija, ravish ergash gaplarni o'z doirasida sinonimlari bilan almashtirish mumkin: U kelsa(kelgan paytda, kelar ekan), hamma ketib bo'libdi.

5) bog'lovchisiz qo'shma gaplar bog'langan va ergashgan qo'shma gaplarga sinonim bo'ladi: Qor yog'di – don yog'di (Qor yog'sa, don yog'adi. Qor yog'di-yu, don yog'di).

Takrorlash uchun savollar:

1. Omonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
2. Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
3. Antonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
4. Paronimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
5. Turli sabablarga ko'ra qo'llanishi chegaralangan so'zlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
6. Nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
7. Urg'uning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
8. Kelishik qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
9. Egalik qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
10. Ot yasovchi qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
11. Sifatning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
12. Olmoshning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
13. Shaxs-son qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
14. Mayl qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
15. Nisbat qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
16. Fe'l yasovchi qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
17. Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
18. Ayrim gap bo'laklari o'rtasidagi sinonimiya haqida gapiring.
19. Qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

26 - M A ' R U Z A

TINISH BELGILARNING ISHLATILISHI (PUNKTUATSIYA)

26.1. Nuqta

Nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Tinch ohang bilan aytilgan darak, buyruq va undov (his-hayajon) gaplardan keyin: Oltin kuz fasli kirib keldi. Darslarni o'z vaqtida tayyorlab yurgin. Koshki uning kuchi etsa.

2. Birinchi qismida nuqta, ko'p nuqta, undov yoki so'roq belgisi bo'lgan ko'chirma gap o'rtasida kelgan muallif gapidan so'ng: "Men hozir jo'nayman, - dedi u. – Siz esa yarim soatlardan keyin yo'lga chiqing".

3. Qisqartirilgan ism va familiyalarning birinchi harfi yoki qismidan keyin: M.Ism. (Mirzakalon Ismoilij)

4. Sanash yoki ayrim fikrning qismlarini ifodalagan va oy, kun, yillarni bir-biridan ajratish uchun qo'llangan raqam yoki harflardan keyin: 27.09.2002 kabi.

D i h h a t ! Qavsdan olingan manbadan oldingi gap oxiridagi tinish belgilari o'z o'rnida saqlanadi va qavsdan keyin hech qanday tinish belgisi qo'yilmaydi: Ketdi. (A.h.)

Shuningdek, sarlavhalardan keyin (darak gap bo'lsa) nuhta ho'yilmaydi (18; 104).

26.2. So'roq belgisi

1. So'roq belgisi so'roq gaplardan keyin qo'yiladi: Ishga tayyormisizh

2. So'roq gaplar bittadan ortiq bo'lib kelishi mumkin: Bunday paytlarda so'roq belgisi quyidagicha qo'yiladi:

1) so'roq gaplarning har biriga ahamiyat berish lozim topilsa yoki har qaysi so'roq gap mazmuniga ko'ra mustaqil bo'lsa, har biridan so'ng so'roq belgisi qo'yiladi: Qishloqlar qandayh Og'aynilar yaxshi yurishibdimih

2) agar so'roq gaplar mazmunan umumiy bir fikrni ifodalasa, so'roq belgisi eng so'nggi so'roq gapdan keyin qo'yiladi: - Tag'in mehmon boshlab keldingmih Kim kelyapti: Savrimi, Rahbarmi, yo akangning bolalarini etaklab kelyapsanmih (G'.G'.)

3. So'z yoki ibora noaniq bo'lsa, unda gumon ifodalansa, so'roq belgisi qo'yiladi: Bu ishlarning hammasini yarim soat (h) ichida bir o'zi bajardimikinh

D i h h a t ! Ba'zan qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplardan biri so'roq gap shaklida, ikkinchisi esa uning izohi sifatida kelishi mumkin, bunday holatda ular orasiga vergul yoki tire qo'yilishi mumkin: U ertaga keladimi, kelmaydimi, bu men uchun qorong'i.

26.3. Undov belgisi

Undov belgisi quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Kuchli his-hayajonni ifodalagan gaplardan so'ng: Yoshligimizda naqadar baxtiyor edik!

2. Buyurish, tilak, orzu ma'nolarini ifodalagan gaplardan so'ng: Hoziroq bularni ko'zimdan yo'qot! Qani endi qush kabi osmonda parvoz qilsa!

3. Gap boshida kelib, kuchli his-hayajon ifodalagan undalmalardan, undov hamda ha va yo'q so'zlaridan so'ng: Yo'q! Rustam bunday qabihlikka bormaydi hech qachon! Azizlar! Sizni mustaqillik bayrami bilan tabriklayman!

26.4. Ko'p nuqta

Ko'p nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Fikrning tugallanmaganligi, so'zlovchining hayajonlanib yana nimadir aytmoqchi ekanligini ko'rsatish uchun: Agar hozir gapingizni to'xtatmasangiz...

2. Ba'zan ko'p nuqta so'zlovchining o'ylashi, mulohaza qilishini ko'rsatadi: Bugun... bugun oldingizga o'tsam bo'ladimih

3. Ba'zan kimningdir savolga javob bermay indamay turganini ko'rsatish uchun ham ko'p nuqta qo'yiladi:

- Mendan rozimassiz, bilaman, kechirmaysiz...

- ...

4. Biror soʻz yoki gapning tushirilganini koʻrsatish uchun: Bugun ettinchi boʻlimga kelib, ... figʻoni oshdi.(T.Malik)

26.5. Koʻp nuqta, undov va soʻroq belgilarning birikkan holda kelishi

1. Soʻroq mazmuniga qaraganda his-hayajon kuchli boʻlgan soʻroq gaplardan keyin undov va soʻroq belgisi birikkan holda (!h) qoʻyiladi: Goʻzallik olamni qutqarishiga kim ishonmaydi!h

2. Kuchli his-hayajon bilan berilgan savolni ifodalaydigan soʻroq gaplardan soʻng soʻroq va undov belgisi birikkan holda qoʻyiladi: - Ah! – Xonkeldieva turgan erida surat boʻlib qoldi. - Direktorimiz-ah! (H.Gʻ.)

3. Kuchli his-hayajon ifodalangan va mazmunan tugallanmagan gaplardan keyin undov belgisi va koʻp nuqta birikkan holda (!..) qoʻllanadi: -Nafisa!.. Nafisaoy!.. – dedi Aziz oʻpkasi yumshab, koʻzlariga qaynoq yosh keldi.(H.Gʻ.)

4. Mazmunan tugallanmagan soʻroq gaplardan soʻng soʻroq belgisi va koʻp nuqta birikkan holda (h..) ishlatiladi: - Nima dedingizh Bularning hammasi men uchunh...

26.6. Vergul

Vergul quyidagi oʻrinlarda qoʻyiladi:

1. Uyushiq boʻlaklar orasida:

1) bogʻlovchisiz birikkan uyushiq boʻlaklar orasida Andijon, Namangan, Qoʻqon, Margʻilon – Oʻzbekning chamani, bogʻu boʻstoni. (Gʻ.Gʻ.) 2) takrorlanuvchi bogʻlovchilar bilan birikkan uyushiq boʻlaklar orasiga: U goh kulimsiraydi, goh chuqur oʻyga toladi. 3) zidlovchi bogʻlovchilar yordamida birikkan uyushiq boʻlaklar orasiga: Zamiraning baland, ammo mayin ovozi bor edi. (P.Q.)

2. Undalmalarni ajratish uchun: Ertaga, azizim, toqqa joʻnaymiz.

3. Kirish soʻzlarni va tuzilishiga koʻra murakkab boʻlmagan kirish gaplarni ajratish uchun: Xullas, ertaga shu erda yigʻiladigan boʻldilar. Men sizga aytsam, odamning yomoni boʻlmaydi.

4. Ha va yoʻq soʻzlarini gap boʻlaklaridan ajratish uchun: Ha, bu gapingiz toʻgʻri. Yoʻq, ertaga kela olmayman.

5. Gapning ajratilgan boʻlaklarini ayirib koʻrsatish uchun: "Biz, 22-guruhda oʻquvchi qizlar, Xayriniso ham biz bilan yonma-yon turib oʻqishini istaymiz".

6. Bogʻlovchisiz bogʻlangan qoʻshma gaplarda: Eshik ochildi, ichkariga muzday havo yopirilib kirdi.

7. Va, ham, hamda, yoki (yolg'iz kelgan) dan boshqa bog'lovchilar bilan bog'-langan qo'shma gaplarda: Hamma gapirdi, lekin u bir chekkada xomush o'tirar edi.

8. Ergash gaplarni ajratish uchun: Hamma yig'ilgach, majlis boshlandi.

9. Muallif gapini ko'chirma gapdan ajratish mumkin:

- Bugungi qilgan ezgu ishlarimiz, - dedi ota, - kelajak uchun mustahkam poydevor vazifasini bajaradi.

26.7. Nuqtali vergul

Nuqtali vergul quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

1. O'z ichida vergul bo'lgan yoyiq uyushiq bo'laklar orasida:

Mehnat, ijod, odam sharafi;

Dil yorug'i, hayot quvonchi

Hammasining asli manbai

Sen, Vatanim - tinchlik tayanchi. (S.Nazar)

2. O'z ichida verguli bo'lgan, mazmunan ma'lum darajada mustaqillikka ega soddaga gaplar orasida hamda har xil turdagi gaplarni o'z ichiga olgan qo'shma gaplarda: Daraxtlar, butalar shitirladi; kuzning salqin nafasi yuziga urildi.

26.8. Ikki nuqta

1. Uyushiq bo'laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan so'ng: Yig'ilishda tajribali ishchilar: Salim aka, Abdukarim aka va Sobirjonlar so'zga chiqishdi.

E s l a t m a : Ba'zan umumlashtiruvchi so'z yashirinishi mumkin, lekin ikki nuqta qo'yilaveradi: Qilinishi kerak: traktorlar ta'mirdan chiqarilsin, ishchilarga etarli sharoit yaratilsin.

2. Quyidagi ma'nolarni ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplarda: 1) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini ko'rsatsa: U ikariga shoshib kirib ketdi: telefon anchadan beri jiringlayotgan ekan.

2) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini ko'rsatsa: Shamol juda zo'raydi: daraxtlarning ancha-munchasi sinib tushdi.

3) agar biror gap boshqa bir gapning mazmunini to'ldirsa yoki izohlasa: Vazifangiz shu: bironta odam bu xonaga kirmasligi kerak.

3. Ko'chirma gapdan oldin, muallif gapidan so'ng: U baland ovozdada so'radi: - Kim borh

26.9. Tire

Tire quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

1. Ot, son, olmosh va harakat nomi bilan ifodalanib, kesim bilan bog'lamasiz birikkan ega va kesim orasiga: O'zbekistonning poytaxti -

Toshkent. Ikki o'n besh – bir o'ttiz. Bularni amalga oshiradigan – siz. O'qish – hayotni uqish.

2. Uyushiq bo'laklardan so'ng kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin: Akam, opam va singlim – barchasi meni kutib o'tirishgan ekan.

3. Ajratilgan bo'lak bilan izohlanmish bo'lak orasiga: Men – Valiev Mahmud, 1954 yilda Toshkentda tug'ilganman.

4. Kirish gap bilan gap bo'laklari orasiga: Tunov kungi ovchi – men uni o'rmonda uchratib qoldim – menga qiziq bir voqeani so'zlab berdi.

5. Muallif gapi bilan ko'chirma gap orasida: - Bugun kelasizmih – so'radi qizi.

6. Dialog tipidagi ko'chirma gaplarda: - Keldimih - Keldi.

7. Kutilmagan voqea-hodisalarni ifodalagan gaplardan oldin: Kecha sizlarnikiga borgan edim – Asqarjon kelibdi!

8. Zid ma'noli bog'lovchisiz qo'shma gaplar orasida: Jismimiz yo'qolur - o'chmas nomimiz.

26.10. Qavs

1. Ifodalananotgan fikrga yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha izoh beruvchi so'z yoki iboralar qavsga olinadi: Karimjon (sinfimizning a'lochisi) oliy o'quv yurtiga kiribdi.

Eslatma: Qavsdan oldingi tinish belgilari (vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire) qavsdan keyinga ko'chiriladi: Chavandoz bu gaplarni Ertoevga aytishni ham, aytmalikni ham bilmay (aytsa Ertoev xafa bo'ladi, aytmasa bar joydan chatog'i chiqishi mumkin), boshi qotib ... turganda... Gulchehra mojarosi chiqsa bo'ladimih (O.Yo.)

2. Kirish gaplar yoki remarkalar qavs bilan beriladi: Ukam (sen uni taniysan) bu yil maktabni bitirdi. A z i z K a m o l (xayol og'ushida). Vatanimizga qarshi ko'tarilgan ruhiy va iqtisodiy hujum shu kunlarda cho'qqisiga chiqdi. (S.Az.)

3. Misol yoki ko'chirmaning manbai: ...Eshik qars etib yopildi.(O.Yo.)

4. Kirish so'z yoki iboraga oid tinish belgilar qavsning ichiga olinadi: To'satdan uning xayoliga akasining bundan besh-olti oy oldin... yozgan xati (o'shandan beri undan dom-darak yo'q!) ... tushdi.(O.Yo.)

26.11. Qo'shtirnoq

1. Ko'chirma gaplarni ajratib ko'rsatish uchun: "Ertaga kelaman", - dedi.

2. Ko'chma ma'nodagi, shartli nom yoki taxallus ma'nosidagi ayrim so'z va so'z birikmalari ham qo'shtirnoqqa olinishi mumkin: "Tog' asali" sotadigan yigit ... dovonning nariyog'iga o'tib ketgan. (S.Ahm.)

E s l a t m a : Qo'shtirnoqqa olinishi kerak bo'lgan so'zlarda turlovchi (kelishik) qo'shimchalar mavjud bo'lsa, bu qo'shimchalar qo'shtirnoqdan keyin qo'yiladi: Bularni ko'rgan Aziz o'zi haydab kelayotgan «GAZ-69»ning yurishini tezlatib, yo'lga chiqdi-da, "Jiguli" tomonga burildi. (H.G'.)

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek tilida jami nechta tinish belgisi bor? 2. Nuqta qaysi o'rinlarda qo'yiladi? 3. So'roq belgisining qo'yilish o'rinlari haqida gapiring. 4. Undov belgisining qo'yilish o'rinlari haqida gapiring. 5. Ko'p nuqta qaysi o'rinlarda qo'yiladi? 6. Tinish belgilarining birikkan holda ishlatilishi haqida gapiring. 7. Vergulning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring. 8. Nuqtali vergulning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring. 9. Ikki nuqtaning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring. 10. Tirening qo'yilish o'rinlari haqida gapiring. 11. Qavsning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring. 12. Qo'shtirnoqning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring. 13. Qaysi tinish belgisi nisbatan ko'p qo'llanadi? 14. Qaysi o'rinlarda vergul doimo ikki marta qo'llanadi? 15. Qaysi o'rinlarda tire doimo ikki marta qo'llanadi? 16. Qaysi tinish belgilari juft(takroriy) ko'rinishga ega? 17. Qaysi tinish belgilari qisqartirilgan so'zlar bilan qo'llanadi? 18. Inson ruhiyati bilan bog'liq o'rinlarda ishlatiladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating. 19. Izoh ma'nosi ifodalangan o'rinlarda ishlatiladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating. 20. Raqamlar bilan birga ishlatiladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating.

Ko'p ma'noli qo'shimchalar

Qo'shimchalar	Misollar
-li	aqlli(mavjudlik ma'n.), yog'li (ortiqlik ma'n.), o'tirishli (moslik)
-la	moyla(ega holatlik), randala(vosita), bolala (paydo qilish)
-chi	chorvachi (kasbga mansublik), bo'yoqchi (aniq sohaga tegishlilik),
-chilik	paxtachilik(soha), to'kinchilik(mavjudlik), tirikchilik (holat),
-dor	aybdor (mavjudlik ma'n.), bo'ydor (ortiqlik ma'n.)
no-	noumid (ega emaslik), nomard (qarama-qarshilik ma'n.)
be-	beg'ubor (yo'qlik ma'n.), beg'am (kamlik ma'n.)
-siz	asossiz (ega emaslik ma'n.), madorsiz (kamlik ma'n.)
-lik	otalik (qarindoshlik), bolalik (holat), mudirlik (kasb, hunar)

Sinonim qo'shimchalar

Qo'shimchalar	Misollar	Qo'shimchalar	Misollar
-danG`-ni	oshdan oling – oshni oling	no-G`-siz	noo`rin – o`rinsiz
-danG`-ga	eshikdan sig`madi – eshikka sig`madi	-onaG`-larcha	mardona - mardlarcha
-danG`-ning	ulardan biri - ularning biri	-saG`-sira	suvsamoq - suvsiramog
-gaG`-ni	bunga tushunmadi-buni tushunmadi	-chiG`-shunos	tilchi - tilshunos
-diganG`-ar	ko`radigan ko`z - ko`rar ko`z	-labG`-dan	saharlab - sahardan
donG`-li	bilimdon - bilimli	-(u)vG`-(i)sh	o`quv - o`qish
ser-G`-li	sersuv-suvli	be-G`-siz	bemaza – mazasiz
ba-G`-li	bahaybat - haybatli	-qirG`-ag`on	chopqir - chopag`on
-do`zG`-chi	etikdo`z - etikchi		
-yotir -moqda -yapti	kelyapti – kelayotir – kelmoqda	-imtirG`-ishG`-roq	oqish – oqimtir - oqroq
-loqG`-zor	o`tloq - o`tzor	-izG`-dir	tomiz - tomdir
-ishG`-lar	kelishdi - keldilar	-liG`-dor	unumli - unumdor
-sozG`-chi	kemasoz - kemachi	-larchaG`-chasiqa	mardlarcha - mardchasiqa
layG`-ligicha	ho`llay - ho`lligicha		

Omonim qo'shimchalar

№	Qo'shimchalar	Ot	Sifat	Fe'l	Ravish	Yuklama Bog'lovchi
1	-a	jizza (sG`ya)	ko'tara (savdo)	qona (sG`ya) bora (shG`ya) bura (shG`ya)	taqqa (sG`ya)	sen-a
2	-ay	-	-	kuchay (sG`ya) boray (shG`ya)	-	-
3	-ak	g`ijjak (sG`ya)	qirmizak (sG`ya)	-	-	-
4	-ar	-	-	ko`kar (sG`ya) kelar (shG`ya)	-	-
5	-ga	bolaga (sG`o`)	-	surgamoq (shG`ya)	-	-
6	-gi	supurgi (sG`ya)	yozgi (sG`ya)	borgim (shG`ya)	-	-
7	-gina	qizgina (shG`ya)	-	-	-	qizimgina
8	-da	uyda (sG`o`)	-	undamoq (sG`ya)	tezda (shG`ya)	kel-di-da
9	-day	-	kaftday (sG`ya)	-	o`qday (sG`ya)	-
10	-dir	-	-	sezdir (shG`ya)	-	Kelgan-dir
11	-don	kuldon (sG`ya)	qadrdon (sG`ya)	-	-	-
12	-dor	chorvador	puldor (sG`ya)	-	-	-
13	-i	oti (sG`o`)	jannati (sG`ya)	tinchi (sG`ya) to`zi (shG`ya)	-	-
14	-ik	ko`rik (sG`ya)	egik (sG`ya)	birik (sg`ya)	-	-
15	-il	-	-	egildi (o`zl.) ichildi (maj. nisb.)	-	-
16	-in	ekin (sG`ya)	sog`in (sigir)	ko`rin (shG`ya)	oldin (sG`ya)	-
17	-im	uyim (sG`o`) bilim (sG`ya)	ayrim (sG`ya)	-	chekim (sG`ya)	-
18	-ing	uying (sG`o`)	-	oching (sG`o`)	-	-
19	-ingiz	uyingiz(sG`o`)	-	ochingiz (sG`o`)	-	-
20	-ir	-	-	gapir (sG`ya) o`chir (shG`ya)	-	-
21	-ish	-	ko`kish (shG`ya)	yozish (shG`ya) olishdi (shG`ya)	-	-

22	-iq	chiziq (sG`ya)	ochiq (sG`ya)	yo`liq (sG`ya) siniqmoq (shG`ya)	-	-
23	-y	-	-	qoraydi (sG`ya) o`qiy (shG`ya)	-	-
24	-k	to`shak (sG`ya)	chirik (sG`ya)	bordik (sG`o`)	-	-
25	-ka	yo`lka (shG`ya) etikka (sG`o`)	-	iska (sG`ya) surka (shG`ya)	-	-
26	-kash	xaskash (sG`ya)	noskash (sG`ya)	-	-	-
27	-ki	tepki (sG`ya)	kechki (sG`ya)	-	-	demakki biladiki
28	-kin	epkin(sG`ya)	keskin (sG`ya)	to`kkin (shG`ya)	-	-
29	-kor	paxtakor	fusunkor (sG`ya)	-	-	-
30	-la	-	-	ishla (sG`ya) quvla (shG`ya)	-	-
31	-lik	ochlik(sG`ya)	o`shlik (sG`ya)	-	-	-
32	-m	chidam (sG`ya) ukam(sG`o`)	-	yozdim (sG`o`)	-	-
33	-ma	tugma(sG`ya)	yasama (sG`ya)	kelma (shG`ya)	yonma- yon (shG`ya)	-
34	-miz	onamiz(sG`o`)	-	olamiz (sG`o`)	-	-
35	-moq	quymoq	-	ichmoq (shG`ya)	-	-
36	-n	o`zin(i) sG`o`	-	yanamoq (shG`ya)	-	-
37	-on	to`zon(sG`ya)	shodon (sG`ya)	-	-	-
38	-oq	o`roq(sG`ya)	qo`rqoq (sG`ya)	-	-	keliboq
39	-sa	-	-	suvsadi (sG`ya) kelsa (shG`ya)	-	-
40	-si	otasi(sG`o`)	-	garangsimoq (shG`ya)	-	-
41	-siz	-	ishsiz (sG`ya)	ichasiz (sG`o`)	to`xtov-siz (sG`ya)	-
42	-t	-	-	to`latdi (sG`ya) o`qitdi (shG`ya)	-	-
43	-xon	kitobxon(sG`ya) otaxon(shG`ya)	-	-	-	-
44	-ch	quvonch(sG`ya)	tinch (sG`ya)	-	-	-
45	-cha	qizilchaG`sG`ya	farg`onacha (sG`ya)	-	o`zicha (sG`ya)	-
46	-chak	kelinchak (shG`ya)	kuyunchak (sG`ya)	-	-	-
47	-chan	-	yashovchan (sG`ya)	-	mahsichan (sG`ya)	-
48	-chi	ishchi (sG`ya)	ayirmachi	-	-	kel-chi

			(sG`ya)			
49	-chiq	qopchiq(shG`ya)	sirpanchiq (sG`ya)	-	-	-
50	-choq	toychoq(shG`ya)	maqtanchoq (sG`ya)	-	-	-
51	-q	taroq(sG`ya)	yumshoq (sG`ya)	-	-	-
52	-qa	o`qqa(sG`o`)	qisqa(sG`ya)	chayqa (shG`ya)	-	-
53	-qi	chopqi(sG`ya)	sayroqi (sG`ya)	-	-	-
54	-qin	to`lqin(sG`ya)	sotqin (sG`ya)	boqqin (sG`o`)	-	-
55	-qoq	tutqoq(sG`ya)	yopishqoq (sG`ya)	-	-	-
56	-g`oq	to`lg`oq(sG`ya)	toyg`oq (sG`ya)	-	-	-

Shartli qisqartmalar:

sG`ya – so`z yasovchi; sG`o` – so`z o`zgartuvchi; shG`ya – shakl yasovchi.

Qisqacha paronimlar lug`ati

A

Abadiy – mangu	Adabiy – badiiy adabiyotga oid
Abro` – qosh	Obro` – e`tibor, hurmat
Abzal – ot, eshak egar-jabdug`i	Afzal – a`lo, yaxshi
Abgor – nochor, xarob	Afkor – fikrlar
Adib – yozuvchi	Adip – ko`rpa, to`n chetidagi mag`iz
Adl – adolat, odillik	Adil – tik, egilmagan
Adresat – xat, telegramma oluvchi	Adresant – xat, telegramma yuboruvchi
Azm – qat`iy qaror, jazm	Azim – g`oyat katta, ulkan
Ayon – ma`lum, ravshan	A`yon – amaldorlar
Alamon – olomon	Al`amon – omonlik uchun murojaat

Alo – ustiga: “Nur alo nur”	A`lo – eng yuqori, eng yaxshi
Alam – jismoniy og`riq	A`lam – diniy arbob, bosh mufti
Alpoz – ahvol, vaziyat, holat	Alfoz – lafzlar, so`zlar, iboralar
Amr – buyruq, farmon	Amir – podsho, xon (qad. Buxoroda)
Ariq – suv oqadigan joy	Oriq – ozg`in
Artish – tozalash	Archish – po`stlog`idan ajratish
Asl – tub, negiz, haqiqiy	Asil – a`lo sifatli, eng yaxshi, toza
Ato – in`om, sovg`a	Ota – farzandli er kishi
Achipti – oshiq o`yini turi	Achibdi – (qatiq) achibdi
Ahil – totuv, inoq	Ahl – bir soha odamlari

B

Bad – yomon, yaramas	Ba`d – keyin, so`ng
Badnafas – nafsi buzuq	Badnafas – nafasi sovuq

Bayon – yozma ish
Bazur – bahuzur, bermalol
Bakor – koriga yaramoq
Bal – raqs kechasi
Band – modda, paragraf; mashgʻul
Barmoq – aʼzo
Biyron – soʻzamol, gapdon
Bikr – iffatli qiz, bokira
Birov – kimdir
Bob – kitobning qismlari
Bod – kasallik
Borlik – majudlik
Boshda – avval
Bogʻli – bogʻi bor
Bud – bor-yoʻq narsa
Burch – 12 ta yulduz turkumi
Buri – burilmoq
Burgʻi – parma
Buqa – yosh erkak qoramol

Bayan – musiqa asbobi
Bazoʻr – zoʻrgʻa
Bekor – ishsiz
Ball – baho oʻlchovi birligi
Bant – sochga taqiladigan lenta
Bormoq – borish
Biron – biror
Bikir – pishiq, baquvvat
Burov – burash, buramoq
Bop – munosib
Bot – tez; botmoq
Borliq – mavjudot
Boshida – yonida, oldida
Bogʻliq – bogʻlangan
But – toʻliq, bekamu koʻst
Burch – majburiyat
Burul – xoldor, koʻkish (ot)
Burgʻu – qadimgi cholgʻu asbobi
Buqʻa – madrasadagi hujra

V

Vaqf – diniy muassasa mulki
Voqe – sodir (boʻlmoq)

Voqif – xabardor
Voqea – hodisa

G

Ganj – boylik, xazina
Gilos – meva

Ganch – suvoq material, alebastr
Goʻlos – toʻq jigari rang

D

Даво – дори-дармон
Давр – ваqt oraligʻi
Дазмол – кийим текислайдиган асбоб
Девон – шоирнинг шеърлари тоʻплами
Дала – экин экиладиган жой, майдон
Дарз – ёриq, ёрилган
Дадил – довьюрак
Дипломат – давлат хизматчиси
Дуб – дарахт

Даъво – арз, талаб
Довур – от ёпинчигʻи
Дастмол – qозон ювгʻич
Диван – юмшоq мебель тури
Дара – икки тоqʻ oraligʻидаги жарлик
Дарс – машгʻулот, сабоq
Далил – исбот
Дипломант – диплом ёзувчи киши
Дуп – товушга тақлид билд. соʻз

E

Etdi – etib bordi

Etti – son

Ë

Yondash – yaqinlash
Yoriq – yorilgan

Yondosh – yonidagi
Yorug' – nur

Ж

Jodi – o't qirqadigan asbob
Juda – eng, g'oyat

Jodu – sehr
Judo - ayriliq

З

Zafar – g'alaba

Za'far – sap-sariq rang

И

Ilk – avvalgi

Ilik – suyak ichidagi yog'simon modda

K

Kampaniya – ma'lum ishlar tizimi	Kompaniya – korxonalar birlashmasi
Kaft – qo'lining qismi	Kift- elka
Kat – yog'och karavot	Kart – kart dumba
Kvadrat – teng yoqli to'rtburchak	Kvadrant – doiraning choragi
Kontakt – aloqa, bog'lanish	Kontrakt – shartnoma
Kuyindi – kuyishdan qolgan iz	Kuyundi – kuyunmoq

L

Lahm – suyaksiz go'sht	Lahim – erosti yo'li
Lop – birdan	Lof – mubolag'a

M

Matal – hikmatli so'zlar	Ma'tal – kutib qolgan, muntazir
Metr – uzunlik o'lchovi: 100 sm.	Metr – hurmat bildiruvchi so'z (frants.)

N

Nasha – narkotik modda	Nash'a – estetik lazzat, huzur
Naq – xuddi, ayni	Naqd – puli darhol to'lanadigan
Nufuz – obro', e'tibor	Nufus – aholi

O

Olu – olxo'ri	Oluv – olish
Ora – o'rta	Oro – parдоз
Oxir – chegara, poyon	Oxur – hayvonlarga em solinadigan joy
Oqlik – oq ranglik	Oqliq – sut mahsulotlari
Orasida – o'rtasida, ichida	Orasta – bezatilgan, yasatilgan

S

Sayd – ov	Sayid – Muhammad payg'ambar avlodlari
Sanat – sanatmoq	San'at – badiiy ijodiyot turi
Saqov – ot,eshaklar kasalligi	Soqov – gung, tilsiz
Suyilmoq – sevilmoq	Suyulmoq – suyuqlashmoq
Surat – rasm	Sur'at – tezlik, temp
Surgin – surmoq	

T

Tab – taft, harorat	Ta'b – kishining ichki tabiati; mijoz
Talat – talatmoq	Tal'at – yuz, chehra

Tambur – vagon kiraverishidagi bo'lma	Tanbur – cholg'u asbobi
Tana – gavda	Ta'na – gina, kudurat
Tarif – baholar ko'rsatkichi	Ta'rif – tavsif, tasvir
Tasir – tasir-tusur	Ta'sir – tazyiq
Taqib – taqib qo'ydi	Ta'qib – yashirincha kuzatim
Tib – meditsina	Tip – toifa
Tub – tag, ost	Tup – o'simlik, daraxtning har donasi
Tutin – tutinmoq	Tutun – olov tutuni

U

Uzik - uzilgan	Uzuk - taqinchoq
Uyim - mening uyim	Uyum - to'da
Ulish - ulimoq(it,bo'ri)	Ulush - bo'lak, hissa
Unim - (mening) unim	Unum - hosil, baraka
Urish - urmoq	Urush – jang

Φ

Faqir –kambag'al	Paqir - chelak
------------------	----------------

X

Xayoli – o'yi, fikri	Hayoli – iffatli
Xalq – el,ulus	Halq - halqum
Xam – egik, quyi solingan	Ham – (men) ham
Xar – eshak	Har – har kim
Xiyol – sal, ozgina	Xayol – o'y, fikr
Xiyla – ancha	Hiyla – makr, firib
Xil-xil - turli-tuman	Hil-hil - hil-hil (pishgan)
Xirs – ayiq	Hirs – kuchli istak, intilish
Xol – badandagi qora tug'ma dog'	Hol – ahvol
Xoli – yolg'iz, bo'sh, band emas	Holi - ahvoli
Xosiyat – xxususiyat	Hosiyat – his etish
Xur – tovush: xur-xur	Hur – erkin, ozod
Xush – yaxshi, ma'qul, durust	Hush – ong, aql, idrok, es-hush

SH

Sher – hayvon: arslon	She'r – vazn, qofiyali kichik badiiy asar
Shox – daraxt yoki hayvon shoxi	Shoh – podsho
Shuba – mo'ynali qishki kiyim	Shu'ba bo'lim, idora

E

Ellik – son	Enlik - ikki enlik (xat)
Esiz – attang, afsus	Essiz – esi yo'q, nodon
Ehzon – qayg'u hukm surgan kulba	Ehson – xayrli ish, ezgulik

Yu

Yuvindi - suv bilan tozalandi	Yuvundi – iflos suv
-------------------------------	---------------------

Ya

Yagana – ekinni siyraklatish	Yagona – yakka, tanho, yolg'iz
------------------------------	--------------------------------

Q

Qad – qomat	Qat – qavat, qatlam
Qayd – ta'kid	Qayt – o'qchish, qusish
Qala – o'tinni taxla	Qal'a – shahar
Qalmoq – millat	Qolmoq - qolish
Qarz – qaytariladigan pul, buyum	Qars – tovush: qars etdi
Qari – keksa, mo'ysafid	Qa'ri – chuqur eri, osti, ichi
Qat'i – qat'i nazar	Qat'iy – uzil-kesil
Qiyq – tovush: qiyq etdi	Qiyiq – qiyilgan; ro'mol
Qiyamat – baho	Qimmat – narxi baland
Qism – bo'lak	Qisim – siqim
Qolib – qolmoq	Qolip – oyoq kiyimi moslamasi
Quyildi – oqdi	Quyuldi – quyulashdi
Qura – qura boshladi	Qur'a - chek
Qurt – hasharot	Qurut – suzma qurut

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. G'. Abdurahmonov, H.Rustamov. Ona tili. 11-sinf uchun darslik. Toshkent, "O'qituvchi" nashriyoti, 2004 yil, 11-bet.
2. G'.Abdurahmonov, A. Sulaymonov, Hozirgi o'zbek adabiy tili X. Xoliyorov, J. Omonturdiyev "O'qituvchi" T.,1979, Sintaksis.
3. M. Asqarova, Y. Abdullaev, M.Omilxonova Ona tili. Umumta'lim maktablarining 8-9 sinflari uchun. T., "O'qituvchi" 1995
4. M. Asqarova, K.Qosimova Ona tili darsligi. 5 sinf uchun T., "O'qituvchi"1995 yil.
5. E. Begmatov, A. Boboeva, M. Asomiddinova, B.Umirqulov O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. T., "Fan" nashriyoti, 1988 y.
6. M.Mirzaev, S.Usmonov, O'zbek tili. T., "O'qituvchi" 1978 yil

7. Sh. Rahmatullaev O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati T.,1978 yil.
8. U.Tursunov Hozirgi o'zbek adabiy tili.
J. Muxtorov T., "O'qituvchi" 1979 yil.
Sh.Rahmatullaev
9. Sh. Shoabdurahmonov Hozirgi o'zbek adabiy tili.
M.Asqarova, A. Xojiev 1-qism. T., "O'qituvchi" 1980 yil
I.Rasulov, X.Doniyorov
10. A.Shomaqsudov, I.Rasulov O'zbek tili stilistikasi.
R.Qo'ng'urov, X.Rustamov T., "O'qituvchi" 1983 yil
11. A.G'ulomov, Y.Abdullaev, Ona tili. O'zbek maktablari-
Z. Ma'rufov, M.Omilxonova ning 6-7 sinflari uchun
darslik. T., "O'qituvchi" 1993 y.
12. A.G'ulomov, A.N.Tixonov, O'zbek tili morfem lug'ati.
R.Qo'ng'urov T., "O'qituvchi", 1977 y.
13. O'zbek tilining imlo lug'ati. T., "Fan" nashriyoti 1976 yil
14. O'zbek tili grammatikasi. T., "Fan" 1975 yil. 1-qism
15. O'zbek tili grammatikasi. T., "Fan" 1976 yil 2-qism
16. O'zbek tilining imlo lug'ati. T., "O'qituvchi", 1995 y.
17. H.Ne'matov va b. Ona tili. 7-sinf uchun darslik. T., 2002 yil. 21-bet.
18. H. Ne'matov va b. Ona tili. 8-sinf uchun darslik. T., 2003 yil. 104-bet.
19. H.Ne'matov va b. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. T., 2002 yil. 21-bet.
20. N. Mahmudov va b. Ona tili G`G`Umumiy o`rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. G`G` T., 2004 yil. 66-bet.
21. N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun. T., 2005-yil, 55-bet.
22. N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun. T., 2005-yil, 107-bet.
23. H.Ne'matov va boshqalar. Ona tili. 6-sinf uchun darslik. Toshkent., 2003-yil. 18-bet.
24. "Qalqon" jurnali. 2004 yil, 7-son.

MUNDARIJA

1-ma'ruza. Til haqida umumiy ma'lumot.....	3
2-ma'ruza. Leksikologiya	11
3-ma'ruza. O'zbek tili lug'atining boyish manbalari	19
4-ma'ruza. Fonetika. Bo'g'in. Urg'u.	25
5-ma'ruza. Tovush va harf. Yozuvlar haqida. Imlo	29
6-ma'ruza. So'zning tarkibi. So'z yasash usullari	39
7-ma'ruza. Mustaqil so'z turumlari. Ot	45
8-ma'ruza. Sifat.....	56
9-ma'ruza. Son	63
10-ma'ruza. Olmosh	67
11-ma'ruza. Fe'l	71
12-ma'ruza. Fe'l (davomi: To'liqsiz fe'llar)	78
13-ma'ruza. Ravish.	85
14-ma'ruza. Yordamchi so'zlar (Ko'makchi. Bog'lovchi. Yuklama).....	89
15-ma'ruza. Alohida olingan so'zlar guruhi	96
16-ma'ruza. Sintaksis. So'z birikmasi. Gap, uning turlari.	100
17-ma'ruza. Gap bo'laklari. Bosh bo'laklar	106
18-ma'ruza. Gapning ikkinchi darajali bo'laklari.	111
19-ma'ruza. Uyushiq bo'lakli gaplar. Ajratilgan bo'laklar.	117
20-ma'ruza. Gapning tuzilish jihatdan turlari. Sodda gap.....	121
21-ma'ruza. Qo'shma gap. Ergashgan qo'shma gap.....	126
22-ma'ruza. Bog'langan qo'shma gap. Bog'lovchisiz qo'shma gap. Bir necha ergash gapli va aralash qo'shma gaplar	133
23-ma'ruza. O'zgalarning nutqini ifodalash usullari.	137
24-ma'ruza. Uslubiyat(Stilistika) Nutq uslublari.	141
25-ma'ruza. Uslubiyat turlari.	144
26-ma'ruza. Tinish belgilarining ishlatilishi (Punktuatsiya)	150
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	163

Hamroev M.A.

**O'ZBEK TILIDAN
MA'RUZALAR
MAJMUASI**

(to'ldirilgan va qayta ishlangan
oltinchi nashri)

(Oliy o'quv yurti talabalari, akademik litsey, kollej o'quvchilari uchun
qo'llanma)

Bichimi 60x84 1G`16. Virtec Times UZ garniturası. 9 kegl.
Adadi 100 nusxa. Hajmi 9,25 bosma taboq.